

Armenian Journal of Oriental Studies

■ Հայաստանի Հանրապետության հյուպարտական մարմինները խարկովում եւ Կիւտում (1918-1920 թթ.) 1

■ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության կայացման ընթացքը (1991-2003 թթ.) 5

■ Յոհ. Լեւիսիուսի «Գերմանական առաքելություն Արեւելքում» ընկերության հայանվեր գործունեությունը Պարսկաստանում 14

■ Հայ ազգային կուսակցությունների մարտավարությունը քրդերի նկատմամբ 19-րդ դ. վերջին եւ 20-րդ դ. սկզբին 24

■ Պաղեստինյան ինքնավարություն՝ ներկան եւ ապագան 28

■ Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության փնտրական վերափոխումների անհրաժեշտության եւ մի քանի արդյունքների մասին 32

■ Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի աշխարհաքաղաքական ոլորտում 37

■ 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկությունը եւ ամերիկա-իրանական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարները 45

■ Հայերեն բարբառներում «անջուգ» 48

■ Հայաստանի անկախության հռչակումը եւ հայ-ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը 48

■ Պարսկերեն արձանագրություն Գեղամականից 52

■ Մերի Քոչարի կյանքն ու գործունեությունը 53

■ Հադիսների դերը մուսուլմանական ավանդույթում 54

■ Ողջույնի ծեսը տուննիական իսլամում 57

■ Կիլիկյան Հայաստանի եւ Եգիպտոսի Մամլության սուլթանության հարաբերությունների պարունությունից (13 դ. 70-ական թթ.) 60

ՀԱՐՁԱՅ

ՄԻՋՆԱՍԻԱԿԱՆ ՈՃ

XIX դ.

53-36-58
Հիւսիս

25-54. 47
Հիւսիս

Iran-Nameh

Գլխ. խմբագիր
Գառնիկ Ասատրեան

Խմբագրի փեղակալ
Լաուրա Շեխոյեան

ԳԻՏԱ-ԽԱՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Մարի Այվազեան-Թերզեան
Արա Պապեան
Վահէ Բոյեաջեան

Արաբական երկրներ, Թուրքիա

Մամուլէ Կարաբեկեան
Յակոբ Չարբեան
Ալեքսանդր Սաֆարեան

Միջին եւ Կենտրոնական Ասիա,
Կովկաս

Հայրապետ Մարգարեան
Սարգիս Հարութիւնեան
Վարդան Ոսկանեան

Հին Արեւելք, Հայագիտություն,
Մշակույթ

Ռուբէն Անգալարեան
Մարկո Գրեգորեան
Ջուսիօ Թրախնա

Պատասխանատու քարտուղար՝
Եկատերինա Խաչատրեանի

ИРАН-НАМЭ

Армянский
востоковедческий журнал

Гл. редактор
Гарник Асатрян

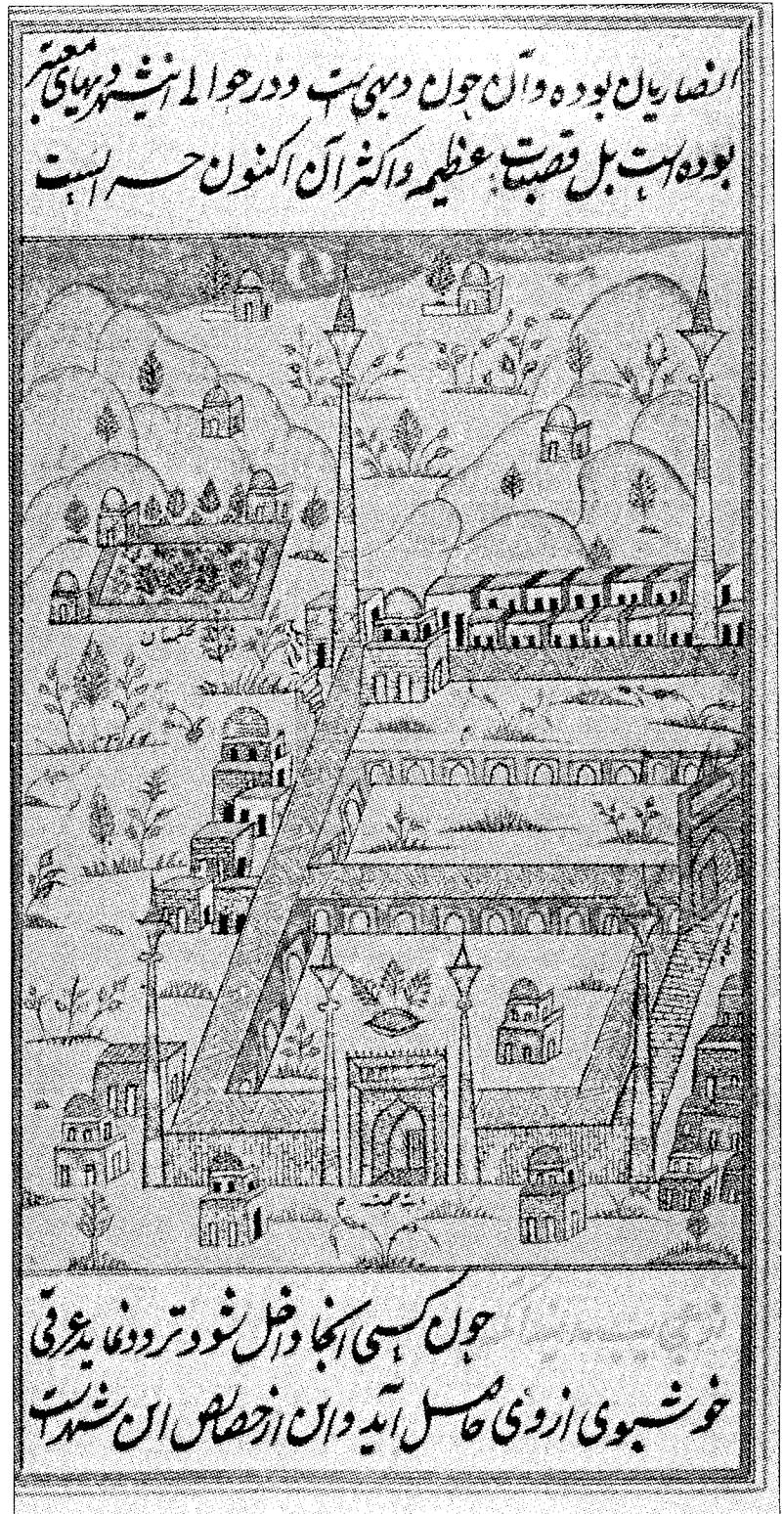
доктор филол. наук, проф.

Iran-Nameh

Armenian Journal of Oriental Studies

Editor
Garnik Asatryan
Prof. Dr. Sc.

© 2003, **IRAN-NAMEH**

ՄԵԴԻՆԱՅԻ ՏԱԶԱՐԸ

Միջինասիական ոճ
1854 թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ ԽԱՐԿՈՎՈՒՄ ԵՎ ԿԻԵՎՈՒՄ (1918-1920 ԹԹ.)

Գեղամ Պետրոսյան
Պատմագիտության թեկնածու

Հայ և ուկրաինական ժողովուրդների միջև կապերը դարավոր պատմություն ունեն։ Պատմական համագանքների բերումով հայ ժողովրդի մի հատվածը վաղ ժամանակներից հարկադրված թողել է իր հայրենիքը և հաստատվել մերձակա ու հեռավոր երկրներում, այդ թվում նաև Ուկրաինայում՝ վայելելով ուկրաինական ժողովրդի բարյացկամ վերաբերմունքը։ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայության մի ստվար զանգված նույնպես ապաստան գտավ Ուկրաինայում։ Ստեղծվեց մի մեծ հայկական համայնք, որը կազմակերպվեց և ժամանակի ընթացքում ստեղծեց իր շահերն ու իրավունքներն արտահայտող ազգային մարմիններ։

Հայ-ուկրաինական կապերը նոր որակ ստացան, երբ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի միջև հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ։

1918թ. հոկտեմբերին Կիևում հիմնվեց Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան, իսկ մի շարք քաղաքներում (Օդեսա, Խարկով, Կիև) հյուպատոսական հիմնարկներ, որոնք 1918-1920 թվականներին Հայաստանի առաջին հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեության կարևոր նվաճումներից էին։ Դրանք մեծ աշխատանք կատարեցին Ուկրաինայում ապաստանած բազմահազար հայությանն օգնելու, նրանց շահերն ու իրավունքները պաշտպանելու, ազգային կազմակերպությունների՝ Հայոց ազգային խորհուրդների, բազմաթիվ միությունների գործունեությունն աշխուժացնելու ու կոորդինացնելու ուղղությամբ, որոնք նպատակամղված էին հայապահպանման սուրբ գործին։

Խարկովը Ուկրաինայի խոշոր քաղաքներից է, որտեղ մինչև առաջին աշխարհամարտը ապրում էին փոքր թվով հայեր։ Պատերազմի տարիներին այստեղ հաստատվեցին շուրջ 10 հազար հայ գաղթականներ, հիմնականում Վանից, Էրզրումից և այլ վայրերից¹։ Քաղաքում գոյացավ հայկական ստվար համայնք՝ իր հոգսերով ու խնդիրներով։ Անհրաժեշտ էր ապահովել համայնքի կյանքի իրավական ու սոցիալ-տնտեսական հիմքերը, կազմակերպել այդ տարաբախտ ժողովրդի հատկապես գաղթականների ապրելակերպը, լուծել աշխատանքի, բնակարանի և այլ կենսական հարցեր։ Բնականաբար առաջ եկավ Խարկովում ներկայացուցչություն ստեղծելու խնդիրը։ 1918 թվականի սեպտեմբերի 1-ին Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդին ուղղված գեկուցագրում Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությանը կից Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիան անդրադարձել էր Խարկովի նահանգի գաղթօջախում իր ներկայացուցիչն ունենալու անհրաժեշտությանը²։

Կոմիսարիատի կոլեգիան իր հոկտեմբերի 7-ի ո-

րոշմամբ Խարկովում ներկայացուցիչ նշանակեց տեղի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ, բժիշկ Մկրտիչ Սողոմոնի Մելիքյանին, որը պետք է իր շուրջը համախմբեր Հայոց ազգային խորհրդին, հայկական բոլոր կազմակերպություններին ու միություններին, կազմակերպեր գաղութի հայության իրավունքների ու շահերի պաշտպանությունը։ Հաջորդ օրը, հոկտեմբերի 8-ին, կոմիսարիատի կոլեգիայի պահանջով Մ. Մելիքյանը սկսեց դիվանագիտական ներկայացուցչի իր պարտականությունների կատարումը։ Նույն օրն էլ Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի արտաքին գործերի նախարարությունը ճանաչեց նրա լիազորությունները³։ Այդ մասին հոկտեմբերի 11-ին Մ. Մելիքյանը տեղեկացրեց Հայաստանի Հանրապետության Թիֆլիսի դիվանագիտական միսիայի հավատարմատար Արշակ Ջամալյանին. «Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությանը կից Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիան ինձ նշանակեց դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խարկովում։ Ուկրաինայի արտաքին գործերի նախարարությունը ինձ հանձնեց համապատասխան գրություն, խնդրում եմ այդ մասին Երևանում տեղեկացնեք Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը»⁴։

Առանց սպասելու Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հրահանգին Կիևի հայկական կոմիսարիատի կոլեգիան նախաձեռնեց հյուպատոսություն հիմնել Խարկովում՝ այնտեղ ներկայացուցիչ նշանակելով Մ. Մելիքյանին։ Փաստը խոսում է այն մասին, որ Կենտրոնական ռադայի կառավարությանը կից հայկական կոմիսարիատի կոլեգիան իրեն իրավասու էր համարում լուծելու Ուկրաինայի տարածքում հայկական գաղութների կյանքի կազմակերպման հարցերը ընդհուպ մինչև տեղում ներկայացուցիչներ նշանակելը։ Սակայն Խարկովի հյուպատոսության գործունեությունը ի տարբերություն Օդեսայի, այնքան էլ հաջող ընթացք չունեցավ։ Նախ Ուկրաինայում քաղաքական վայրիվերումների և խիստ անկայուն իրադրության տևական առկայությունը։ Բացի այդ, բավական ժամանակ խլեց հյուպատոսի թեկնածության շուրջը եղած քաշքշուկը։ Ինչպես վերը նշվեց կոմիսարիատի կոլեգիան 1918 թվականի հոկտեմբերի 7-ին Խարկովում ներկայացուցիչ նշանակեց Մ. Մելիքյանին՝ այդ մասին տեղյակ պահելով Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական միսիայի հավատարմատար Ա. Ջամալյանին։ Պարզվեց, որ դրանից 3 օր առաջ՝ հոկտեմբերի 4-ին, Ա. Ջամալյանը Խարկովում ներկայացուցիչ էր նշանակել Ռուբեն Յուզբաշյանին՝ նրան հայտնելով, որ «Միսիատրոնների խորհրդի հանձնարարությամբ Ձեզ նշանակել եմ Խարկովում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ, անմիջականորեն ենթարկելով Կիևում Հայաստանի կոմիսարիատին»⁵։ Այդ մասին հոկտեմբերի 7-ի գրությամբ Ա. Ջամալյանը հայտնեց Կիևում Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիային՝ պահանջելով Ռ. Յուզբաշյանի նշանակման մասին տեղեկացնել նաև

Կենտրոնական ռադայի արտաքին գործերի նախարարությանը, որն արդեն հոկտեմբերի 8-ին, մինչև Ա. Ջամալյանի գրության ստանալը, ընդունել էր Մ. Մելիքյանի նշանակումը և ճանաչել նրա լիազորությունները խարկովում: Այդ մասին Ա. Ջամալյանը տեղյակ չէր և հոկտեմբերի 8-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված զեկուցագրում հայտնում է. թե «Օգտվելով այն հանգամանքից, որ բժիշկ Ռուբեն Յուզբաշյանը գնում է խարկով, որտեղ նա հաստատուն բնակություն ունի, ես համաձայն Ձեր հանձնարարության, որ Ուկրաինայում Հայաստանի կոմիսարիատի գործերին հետևեմ, նրան տվել եմ մեր ներկայացուցիչը լինելու պաշտոնը N1032 հավատարմագրով, որոնց պատճենները ուղարկում եմ Ձեզ: Պարոն բժիշկը մեր ամենահամակրելի հասարակական գործիչներից մեկն է... Մեծ սեր և հարգանք է վայելում տեղի հայ գաղութում: Նա առայժմ կարիք չունի ռոճիկի և գնում է իր պաշտոնատեղը սեփական ծախսով:

Հայտնելով ձեզ այս մասին, խնդրում եմ հաստատել իմ կարգադրությունը»⁶: Ինչպես տեսնում ենք Ա. Ջամալյանը Ռ. Յուզբաշյանի թեկնածությունն ու նշանակումը նախապես չէր համաձայնեցրել Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության հետ, այլ պարզապես օգտվելով իրեն տրված իրավունքից՝ հետևելու Ուկրաինայում Հայաստանի կոմիսարիատի գործերին, կատարել է այդ նշանակումը, որը չէր համաձայնեցրել նաև Կիևի հայկական կոմիսարիատի կոլեգիայի հետ: Ի վերջո ստեղծված թյուրիմացությունը հարթվեց, և հարցը լուծվեց հօգուտ Մ. Մելիքյանի, այսինքն՝ Կիևի հայկական կոմիսարիատի որոշման, որի մասին հոկտեմբերի կեսերին իրագրել դարձավ Ա. Ջամալյանը: Վերջինս հեռագրում է խարկով, Ռ. Յուզբաշյանին, որ առայժմ պաշտոնը չստանձնի, որովհետև նրան տրված գրությունը չի համապատասխանում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմանը:

Այս միջադեպի առիթով կարևոր է նշել, որ Ուկրաինայում հայկական կոմիսարիատի կոլեգիան ձեռք էր բերել մեծ կշիռ ինչպես Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունում, այնպես էլ նրա տեղական մարմիններում: Եվ նրա կայացրած որոշումը աներկբա ընդունվում էր բոլորի կողմից, որպես ճիշտ ու կշռադատված: Ուստի ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշեց հարգել Ուկրաինայի կենտրոնական ռադայի կառավարությանը կից Հայաստանի կոմիսարիատի 1918 թվականի հոկտեմբերի 7-ի որոշումը՝ խարկովում բժիշկ Մ. Մելիքյանին ներկայացուցիչ նշանակելու մասին: Վերջինս անմիջապես անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: Խարկովի Հայոց ազգային խորհրդի շենքում կազմավորվեց հյուպատոսական հիմնարկ: Ինչպես Օդեսայում, այնպես էլ խարկովում հյուպատոսության ֆինանսական միջոցները գոյանում էին հայ գաղութի սուղ հնարավորություններից, գլխավորապես հյուպատոսական տուրքերի (անձնագրերի և անցաթղթերի), ցերեկայինների ու նվիրատվությունների հաշվին: Հյուպատոսության գործերի կազմակերպման համար Մ. Մելիքյանն իր անձնական միջոցներից տրամադրեց շուրջ 25 հազար ռուբլի⁷:

Իր կարճատև գործունեության (երեք ամիս) ըն-

թացքում խարկովի հայկական հյուպատոսությունը զգալի աշխատանք կատարեց հայ գաղութի համախմբման և հայության իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ: Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Չամչյանը 1919 թվականի հունվարի 23-ի զեկուցագրում ուղղված Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին, տեղեկացնում է. «Հյուպատոսությունը խարկովում պաշտպանում է Հայաստանի Հանրապետության շահերը և նրա քաղաքացիներին իրավունքները»⁸:

1919 թվականի հունվարի 10-ին խարկովի խորհրդայնացումից հետո, արգելվեց հյուպատոսության, Հայոց ազգային խորհրդի ու հայկական մյուս կազմակերպությունների գործունեությունը: Նույն օրը՝ (հունվարի 10-ին) խորհրդային Ուկրաինայի Հայկական գործերի կոմիսարիատի խարկովի բաժանմունքի ղեկավար Գասպարյանցի պահանջով ձերբակալվեցին հյուպատոս, Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Մ. Մելիքյանը և նրա օգնական Ավդալովը: Դարձյալ ազգային շահը ստորադասվեց կուսակցական, դասակարգային շահերին: Չենք ասում, թե խորհրդայնացումից հետո պահպանվեց խարկովի հյուպատոսությունը: Բայց չէր կարելի դրսևորել նման ծայրահեղ մոտեցում և հայ գործիչներին բանտ նետել: Պարզապես պիտի պահանջվեց, որ նրանք հեռանան խարկովից, ինչպես դա եղավ Օդեսայում: Խարկովի հայկական հյուպատոսարանի աշխատողների նկատմամբ նման բռնի վերաբերմունքը հակասում էր դիվանագիտական և արտաքին հարաբերությունների էթիկայի կանոններին: Ավելին, ինչպես նշում է Մ. Մելիքյանը. «Առանց պատճառաբանության բռնագրավեցին նաև հյուպատոսական հիմնարկի և Հայոց ազգային խորհրդի շենքը իր գույքով ու փաստաթղթերով»⁹: Ի դեպ Գասպարյանցը Ուկրաինայում գնդակահարվեց խոշոր չափերի հասնող խորհրդային ռուբլի հափշտակելու և թալանի ու շորթման նպատակով հայ քաղաքացիներին սպանելու համար:

Իսկ թե ինչու խարկովի խորհրդայնացումից հետո արգելվեց հայկական հյուպատոսության գործունեությունը, այդ մասին Մ. Մելիքյանը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին գրած զեկուցագրում հաղորդում է. «Ռակովսկին հայտարարեց, որ իր կառավարությունը, չի ձանաչում Հայաստանի ներկայացուցչությունը, որովհետև Հայաստանը չի ընդունում ոչ խորհրդային Ռուսաստանին և ոչ էլ խորհրդային Ուկրաինային: Ես խնդրեցի Ռակովսկուն միջնորդել ինձ ազատելու և թույլ տալու մեկնել հայրենիք իմ կառավարությանը զեկուցելու համար: Ռակովսկին բավարարեց իմ միջնորդությունը»¹⁰: Ռակովսկին փաստորեն ուղղեց կատարված սխալը և ապրիլի 15-ին թույլատրեց Մ. Մելիքյանին հեռանալ խարկովից, առհասարակ թողնել խորհրդային Ուկրաինայի սահմանները: Սա արդեն դիվանագիտական էթիկային համապատասխան մոտեցում էր:

1919 թվականի հունիսին գեներալ Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի կողմից խարկովը գրավելուց հետո փոխվեց քաղաքական իրադրությունը և նպատակոր պայմաններ ստեղծվեցին հայկական կազմակերպությունների գործունեության համար: Բանտից ազատված նախկին հյուպատոսի օգնական Ավդալովը և

հյուպատոսի պաշտոնի հավակնորդ Ռ. Յուզբաշյանը փորձեցին վերսկսել խարկովի հյուպատոսական հիմնարկի գործունեությունը: Սակայն նրանք չունեին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության հավատարմագիր: Այդ խնդրով Ռ. Յուզբաշյանը մեկնեց Եկատերինոդար ստանալու Հարավ-Ռուսաստանյան զինյալ ուժերի գլխավոր հրամանատարության «Հատուկ խորհրդակցությանը» կից Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ. Սաղաթելյանի համաձայնությունը: Այնտեղ էր գտնվում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության կողմից լիազորված, պառլամենտի անդամ Մարտիրոս Հարությունյանը, որը նախարարության (հունիսի 16-ի) որոշումով մեկնել էր Հարավային Ռուսաստանի քաղաքներում գործող Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական և հյուպատոսական հիմնարկների գործունեությունն ու դրանց օրինականությունը ստուգելու: Վերջինս էլ Ռ. Յուզբաշյանին նշանակեց Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոս խարկովում: Ստանալով ցուցումներ Ռ. Յուզբաշյանը վերադարձավ խարկով և անցավ իր պարտականությունների կատարմանը:

Հուլիսի 4-ին խարկովում կրկին կազմավորվեց հյուպատոսական հիմնարկը: Նրա անձնակազմը բաղկացած էր վեց աշխատակիցներից, այդ թվում՝ իրավախորհրդատու, քարտուղար, անձնագրերի ու անցաթղթերի լիազոր վարիչ, մեքենագրուհի, ցրիչ: Հյուպատոսությունը կրկին սկսեց գործել: Օգոստոսի վերջին ստացվեց Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության հավատարմագիրը, ինչպես նաև խնդրագիր ուղղված խարկովում ռուսական Կամավորական բանակի հրամանատարին, որտեղ ապօրինի էր. «Բարեկամական հարաբերությունների և մշտական կապի հաստատման նպատակով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշեց խարկովի մշտական բնակիչ, բժիշկ Ռուբեն Յուզբաշյանին նշանակել հյուպատոս խարկովի անհանգում»:

Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Ձեր աջակցությունը, նորին գերազանցություն Ռուբեն Յուզբաշյանին կատարելու իր առջև դրված պարտականությունները»¹¹:

Ստանալով այդ աջակցությունը՝ խարկովի հյուպատոսությունը անցավ ակտիվ գործունեության: Նախ անհրաժեշտ էր պարզել, թե խարկովի նահանգում որքան հայեր կան: Հյուպատոսական հիմնարկը անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նահանգում ապաստանած բազմահազար հայ գաղթականների հաշվառման, անձնագրերի և անցաթղթերի հանձնման և նրանց իրավունքների ու շահերի պաշտպանության կազմակերպմանը: Դա դյուրին խնդիր չէր, որը լուծելիս հյուպատոսությունը հենվում էր իրենց գործունեությունը վերսկսած Հայոց ազգային խորհրդի, Կանանց բարեգործական միության և մյուս հայկական կազմակերպությունների ու միությունների օգնության ու աջակցության վրա: Ազգային խորհուրդը իր հանգանակած 240 հազար ռուբլի գումարը հանձնեց հյուպատոսական հիմնարկին հայկական 4-րդ բրիգադի հրամանատար Սեպուհին նվիրելու համար¹²:

Հյուպատոսությունը ստանում էր նաև ռուսական Կամավորական բանակի գործնական աջակցությունը,

որի մասին Ռ. Յուզբաշյանը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությանը հղած զեկուցագրում նշում է, որ Կամավորական բանակի հրամանատարության վերաբերմունքը հյուպատոսական հիմնարկի, հայկական կազմակերպությունների և ընդհանրապես հայության նկատմամբ բավական բարյացակամ ու բարեկամական է: Ուշագրավ է, որ գեներալ Ա. Դենիկինի կարգադրությամբ Կամավորական բանակի շուրջ 600 հայ զինվորներ մի քանի բժշկասանիտարական ջոկատների հետ միասին, հյուպատոսական հիմնարկի և Եկատերինոդարում դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ. Սաղաթելյանի ջանքերով, հաղթահարելով ճանապարհի դժվարությունները տեղափոխվեցին հայրենի ազգային բանակում ծառայելու¹³: Իր զեկուցագրում Ռ. Յուզբաշյանը արտաքին գործերի նախարարությանը տեղեկացնում է նաև հայերի ու հայ գաղթականության նկատմամբ ուկրաինական ժողովրդի ջերմ վերաբերմունքի մասին:

Հյուպատոսությունը ծավալում է նաև տեղեկատվական գործունեություն, չունենալով սեփական պարբերականներ՝ օգտվում է տեղում լույս տեսնող թերթերից: Եկատերինոդար Հ. Սաղաթելյանին ուղղված 1919 թվականի հուլիսի 29-ի զեկուցագրում Ռ. Յուզբաշյանը հայտնում է, որ խարկովում իրեն հաջողվեց հարաբերություն հաստատել տեղի մամուլի խմբագիրների հետ, որոնք սիրով պարբերաբար տպագրում են «Հայկական հարցին» նվիրված հոդվածներ¹⁴:

Սակայն քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխության հետևանքով խարկովի հյուպատոսությունը իր լավ սկսած գործը չկարողացավ երկար շարունակել: Նոյեմբերին խորհրդային բանակը մոտեցավ խարկովին և մինչև քաղաք մտնելը Ռ. Յուզբաշյանը դադարեցրեց հյուպատոսության գործունեությունը: Դա բացատրվում էր նրանով, թե հեռագրության և ճանապարհների փակման պատճառով նա չէր ստացել արտաքին գործերի նախարարությունից և Եկատերինոդարում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ. Սաղաթելյանից հրահանգներ ու ցուցումներ հետագա անելիքների մասին: Բայց դա չէր իրական պատճառը: Ռ. Յուզբաշյանն արդեն փորձից գիտեր, որ խարկովում խորհրդային իշխանության հաստատվելուց անմիջապես հետո արգելվելու էր հյուպատոսության և հայկական ազգային կազմակերպությունների գործունեությունը: Բացի դրանից դեռևս 1919 թվականի հունվարին Ուկրաինայի խորհրդային իշխանության թելադրանքով Ռ. Յուզբաշյանը գրավոր պարտավորվել էր չզբաղվել ազգային խնդիրներով և չստանձնել հյուպատոսի պարտականությունը՝ խարկովում¹⁵:

Խարկովից հեռանալուց հետո Ռ. Յուզբաշյանը իր հյուպատոսական գործունեությունը շարունակեց Պլատիգորսկում մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը: 1920 թվականի փետրվարին նա, Հայաստանի Հանրապետության թերթի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Ասրիբեկյանի հետ, վերադարձավ Երևան¹⁶:

Այսպիսով, ի տարբերություն Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության բազմազան ու արդյունավետ գործունեության, խարկովի հյուպատոսական հիմնարկը օբյեկտիվ պատճառներով չկարողացավ նման աշխա-

տանք ծավալել: Այնուհանդերձ այստեղ էլ կատարվեց ազգանպաստ գործ:

1918 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայի ղեկավար Գ. Զամոյանի հրամանով Կիևում ստեղծվեց հյուպատոսություն: Դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական, նախկին հայկական կոմիսարիատի կոլեգիայի նախագահ գնդապետ Միքայել Լոմիզեն միաժամանակ ստանձնեց Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսի պարտականությունները, իսկ քարտուղարը դարձավ Օ. Խազիզյանը՝ դարձյալ համատեղությամբ: Հարուստ փորձ ու գիտելիքներ ունեցող Մ. Լոմիզեն մեծ հաջողությամբ էր կատարում հյուպատոսի իր պարտականությունները: Նա իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց միավորել Կիևում գործող հայկական ազգային մարմիններն ու կազմակերպությունները հյուպատոսության շուրջը: Նկատենք, որ Կիևի հյուպատոսությունը գործում էր առավել նպաստավոր պայմաններում, այն սերտ կապի ու համագործակցության մեջ էր դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ և օպերատիվ կերպով լուծում էր բոլոր հարցերը: Սակայն երեք ամիս հետո 1919 թվականի փետրվարին ընդհատվեց հյուպատոսության գործունեությունը: Խորհրդային բանակը Կիև մտնելուց անմիջապես հետո հասկանալի պատճառով արգելեց մայրաքաղաքում Կրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունների գործունեությունը: Կիևից Օդեսա տեղափոխվեցին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունն ու հյուպատոսությունը: Գ. Զամոյանի հանձնարարությամբ Կիևում մնաց դիվանագիտական ներկայացուցչության և հյուպատոսության քարտուղար Օ. Խազիզյանը, որպեսզի ապահովեր Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական կորպուսի արխիվի, գույքի և շենքի վերահսկողությունը: Զճանաչելով հանդերձ Կրաստանի ու Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունները՝ խորհրդային իշխանությունը թույլատրեց նրանց գոյությունը մինչև մարտի 31-ը: Այդ ընթացքում տեղի հայ գաղութի պահանջով իր արձակուրդն ընդհատեց և հյուպատոսական գործունեությունը վերսկսեց Մ. Լոմիզեն: Ապրիլի սկզբին Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությունը Կրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներից պահանջեց տասնօրյա ժամկետում ստանալ իրենց կառավարություններից խորհրդային իշխանության ճանաչման հայտարարությունը: Սակայն «ոչ հյուպատոսների և ոչ

առավել ևս Ուկրաինայի համար գաղտնիք չէր, – տեղեկացնում է Օ. Խազիզյանը, – որ դրական պատասխան չէր ստանալու: Այնուհետև պատասխանի բացակայությունը իրավական հիմք տվեց Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությանը վտարելու Կրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներին ոչ միայն Կիևից, այլ ընդհանրապես Ուկրաինայի սահմաններից»¹⁷:

Ուկրաինայի խորհրդային կառավարությանը կից Հայկական գործերի կոմիսարիատի լիազոր Սմբատ Մարգարյանը պահանջեց կոմիսարիատին հանձնել Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսության արխիվը, կնիքը և դրամարկղը: Այս առիթով Մ. Լոմիզեն գրավոր բողոք ներկայացրեց, որն արդյունք չունեցավ: Նա ստիպված հանձնեց պահանջվածը: Մայիսի սկզբին Կիևից Օդեսա մեկնեցին Հայաստանի և Կրաստանի հյուպատոսները: Մեկնելուց առաջ Մ. Լոմիզեն Կիևի հյուպատոսի լիազորությունը հանձնեց երդվյալ հավատարմատար Ա. Դրագունովին՝ պահանջելով նրանից, որ Ուկրաինայում իշխանության փոփոխության դեպքում վերսկսի իր պարտականությունների կատարումը մինչև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության որոշումը՝ կամ նրան հաստատելու, կամ նոր անձ նշանակելու մասին¹⁸: Հիրավի, մի քանի ամիս անց՝ օգոստոսի վերջին Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության և գեներալ Ա. Դենիկինի կամավորական բանակները պարտության մատնեցին բոլշևիկներին Կիևում և Ուկրաինայում: Ա. Դրագունովը անմիջապես բանակցությունների մեջ մտավ նոր իշխանությունների հետ, ճանաչվեց ու ընդունվեց Կիևի դիվանագիտական կորպուսում և վերսկսեց իր հյուպատոսական գործունեությունը:

1919 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Օ. Խազիզյանը հայտնում է Եկատերինոդարում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ. Սաղաթեյանին այն մասին, որ Ա. Դրագունովը սեպտեմբերի 20-ին մեկնել է Ղրիմ և որ Կիևի հյուպատոսի պաշտոնակատարի պարտականությունը կատարում է ինքը: «Ամբողջապես կտրված ենք աշխարհից, չենք ստանում իրախանգներ, ցուցումներ: Խնդրում են Ձեր օգնությունը կապ հաստատելու կառավարության հետ մեր հետագա անելիքները որոշելու համար»¹⁹,- գրում էր Օ. Խազիզյանը: Սակայն մինչև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կամ արտաքին գործերի նախարարության հրահանգ ստանալը, 1919 թվականի դեկտեմբերի 16-ին խորհրդայնացվեց Կիևը, և դադարեց գործելուց Կիևի հյուպատոսական հիմնարկը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 380, թ. 24:
2. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց.1, գ. 66, թ. 11:
3. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց.1, գ. 380, թ. 2:
4. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց.1, գ. 26, թ. 57-58:
5. Նույն տեղում, թ. 36:
6. Նույն տեղում, գ. 69, թ. 50:
7. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց.1, գ. 380, թ. 19:
8. Նույն տեղում, գ. 73, 1-ին մաս, թ. 119:
9. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 380, թ. 7:
10. Նույն տեղում, թ. 17:

11. Նույն տեղում, թ. 10:
12. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 172, թ. 283:
13. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 277, ց. 1, գ.1, թ. 47:
14. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:
15. Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 380, թ. 24:
16. Տե՛ս նույն տեղը, գ. 89, թ. 14:
17. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց.1, գ.173, 2-րդ մաս, թ.189:
18. Նույն տեղում:
19. Նույն տեղում, թ.190:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑԸ (1991-2003 թթ.)

Էդիկ Մինասյան
Պատմագիտության թեկնածու

Անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ-ն ստացավ համընդհանուր միջազգային ճանաչում: 1991 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչեցին ԱՄՆ-ը, Ռուսաստանը, Կանադան, Ռումինիան և այլ պետություններ: 1992 թ. մարտի 2-ին Հայաստանը դարձավ Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ-ի) լիիրավ անդամ, իսկ 2001 թ. հունվարի 25-ին՝ Եվրախորհրդի անդամ: Սկսվեց հայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը: Նախկին խորհրդային համակարգից ժառանգած պետական գործառույթների մեծ ծավալը հնարավոր չէր սեփական ուժերով լիովին ֆինանսավորել: Անցումային այս դժվարին փուլում հարկավոր էր ստեղծել նախկինից էապես տարբեր պետական կառավարման միանգամայն նոր համակարգ, որը պետք է նպաստակառուղոված լիներ երկրի տնտեսական հզորացմանը, անկախ պետականության ամրապնդմանը, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման ու հասարակական հարաբերությունների կայուն զարգացման ապահովմանը:

Հայաստանի անկախացումից հետո հրամայական էր դարձել իշխանության նոր մարմինների ձևավորումը: Այդ գործընթացը Հայաստանում սկսվել էր դեռևս 1990 թ. մայիսին կայացած Գերագույն խորհրդի ընտրություններից հետո: Այդ ժամանակ խորհուրդներից անցում կատարվեց դեպի խորհրդարանական հանրապետություն, բայց որոշ ժամանակ անց երկրում մտցվեց նախագահական կառավարում: Պետական կառավարման նոր համակարգի ձևավորման համար հանրապետությունում ընդունվեցին մի շարք օրենքներ: Հարկավոր էր ամրապնդել պետական կարգը: «Անկախ պետության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ սահմանադրական նոր օրենքով հաստատվում էր իշխանության պետական կարգը, ապահովվում էր օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատումը: Երկրի քաղաքական կայունության համար կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՀ նախագահի պաշտոնի հիմնումը: 1991 թ. օգոստոսի 1-ին ընդունվեց «ՀՀ նախագահի մասին» օրենքը, չնայած այդ պաշտոնի անհրաժեշտության և լիազորությունների շրջանակների մասին տարածայնությունները շարունակվում են մինչև այսօր: 1991 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին «ՀՀ Գերագույն խորհրդի» և «Կառավարության կառուցվածքի մասին» օրենքներով սահմանվեցին իշխանության պետական բարձրագույն մարմինների գործունեության շրջանակները:

ՀՀ-ում պետական կառավարման համակարգը ներառում է պետական գործադիր մարմինները, իսկ ՀՀ գործադիր իշխանությունն իրականացվում է ՀՀ կառավարության կողմից, որը կազմված է վարչապետից և նախարարներից: Կառավարությունը 1991-1992 թթ. գործադիր իշխանությունն իրականացնում էր 22 նախարարությունների, 8 պետական վարչությունների և վարչապետի ու փոխվարչապետի միջոցով: Հետագայում կառավարության կառուցվածքային կազմը բազմիցս փոփոխությունների ենթարկվեց:

Միայն 1995-2000 թթ. իրականացվել են կառավարության կազմի և կառուցվածքի 20-ից ավելի փոփոխություններ՝ վերակազմավորում, միավորում, լուծարում, որոնք վե-

րաբերել են 15-ից ավելի նախարարությունների հետ: 2000 թվականի փետրվարին կատարված նոր փոփոխությամբ կառավարությունն իր մեջ ներառում էր 24-ի փոխարեն 17 նախարարություն, իսկ մայիսին՝ 20⁹, 2003 թ. հունիսին՝ 16: ՀՀ նոր կառավարությունը կազմվեց 2003 թ. հունիսի 11-ին՝ քաղաքական կոալիցիայի ձևավորմամբ: Ազգային ժողովի 2003 թ. մայիսի 25-ի ընտրությունների արդյունքում փաստորեն կուսակցություններից և ոչ մեկին չհաջողվեց բացարձակ մեծամասնություն ստանալ խորհրդարանում և միայնակ ձևավորել կառավարություն: Ուստի առաջին անգամ Հայաստանի անկախ Հանրապետության պատմության մեջ, չորրորդ խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ առավել շատ ձայներ ստացած երեք քաղաքական ուժերի՝ Հայաստանի հանրապետական կուսակցության, «Օրինաց երկրի» և Հայ հեղափոխական դաշնակցության՝ ներկայացուցիչները հունիսի 11-ին ստորագրեցին խորհրդարանական կոալիցիա և կառավարություն ձևավորելու մասին հուշագիր, որով այս երեք ազդեցիկ կուսակցությունները միասնական դիրքորոշմամբ բավականին մեծ պատասխանատվություն ստանձնեցին օրենսդիր և գործադիր իշխանության մարմինների բնականոն գործունեությունն ապահովելու համար: Այդ համաձայնագրով կողմերն ընդունում են, որ նոր կառավարության կազմում՝ ա) պաշտպանության, արտաքին գործերի և արդարադատության նախարարներն առաջադրվելու են ՀՀ Նախագահի կողմից, բ) վարչապետը, կառավարության աշխատակազմի ղեկավարը, առևտրի և տնտեսական զարգացման, բնապահպանության, էներգետիկայի, տրանսպորտի և կապի, ֆինանսների և էկոնոմիկայի, տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների գործունեությունը համակարգող նախարարներն առաջադրվելու են ՀՀ-ի կողմից, գ) քաղաքաշինության, կրթության և գիտության, մշակույթի, երիտասարդության հարցերի նախարարներն առաջադրվելու են ՕԵԿ-ի կողմից, դ) առողջապահության, գյուղատնտեսության և սոցիալական ապահովության նախարարներն առաջադրվելու են ՀՀ-ի կողմից: Հուշագրում միաժամանակ նշվում է, որ բանակցային ճանապարհով սկզբունքային անհամաձայնությունները չհաղթահարվելու դեպքում կուսակցություններից յուրաքանչյուրը կարող է մյուս կողմերին գրավոր տեղեկացնել կոալիցիայից իր դուրս գալու մասին՝ միաժամանակ հետ կանչելով սույն հուշագրով նախատեսված իր բոլոր պաշտոնյաներին: Հենց այս հուշագրի սկզբունքներով էլ կազմվեց ՀՀ նոր՝ 11-րդ կառավարությունը:

1990-ական թվականների սկզբից սկսած իրականացվել են գործող նախարարությունների կառուցվածքային բազմաթիվ փոփոխություններ, որոնք հաճախ բացասական հետևանքներ են ունեցել: Կառուցվածքային հաճախակի փոփոխությունները պայմանավորված են գործադիր մարմինների խնդիրների ու լիազորությունների ոչ հստակ տարանջատմամբ, աշխատողների քանակի չիմնավորված սահմանմամբ:

1991 թ. նոյեմբերին Հայաստանի երրորդ Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց Բ. Արարք-

ցյաճը, իսկ դեռևս 1990 թ. օգոստոսի 13-ին վարչապետ էր դարձել Վազգեն Մանուկյանը: Սակայն 1991-1994 թթ. վերջը նշված քաղաքական փոփոխությունները Հայաստանում համակարգված բնույթ չունեին, որովհետև իշխող քաղաքական ուժը՝ ՀՀԸ-ն դեռևս չունեի ապագա պետական կառուցվածքի մասին ավարտուն հայեցակարգ: Ավելին հաճախ կարծիք էր հայտնվում, որ Հայաստանին անհրաժեշտ չէ նոր սահմանադրություն և պետական համակարգը կարող է ձևավորվել աստիճանաբար՝ մի շարք սահմանադրական օրենքների ընդունմամբ: Անկախության մի քանի տարիների ընթացքում Հայաստանում կիրառվում էին Խորհրդային Միության և Խորհրդային Հայաստանի օրենքներն ու սահմանադրական դրույթները: Նախկին օրենքների գործածությունը և կատարվող վերափոխությունները հակասության մեջ գտնվելով՝ հաճախ ստեղծում էին խառնաշփոթ իրավիճակ: Միաժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունում առկա էին պետական կառավարման նախկին և ներկայիս համակարգերի կառույցները՝ անձնակազմի չհիմնավորված ուժեղացմամբ, լիազորությունների ոչ հստակ սահմանմամբ և հաճախ կրկնվող «դեկալար կադրերի ոչ ճիշտ ընտրությամբ»: Հանրապետությունում պետական ամրոցումավետ կառավարման պատճառներից էին պաշտոնական գաղափարախոսության, նպատակադրման, իշխանության թերի միջև մատչելի և անհրաժեշտ տեղեկատվության բացակայությունը, տարբեր մակարդակներում գործադիր իշխանության ոչ ճիշտ համեմատարկանները և գործառնությունների կրկնությունները:

Փորձելով շտկել վիճակը՝ ՀՀ իշխանություններն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին պետական ապարատի գործունեության արդյունավետության և ազգաբնակչությանը մատուցվող ծառայությունների որակի բարձրացման վրա: Այդ նպատակով 1999 թ. ստեղծվեց և այսօր իր գործունեությունն է շարունակում ՀՀ պետական կառավարման բարեփոխումների համաժողովը, որը մշակում է «ՀՀ պետական կառավարման համակարգի կառուցվածքային բարեփոխումների հայեցակարգը», լայնածավալ աշխատանքներ է կատարում հանրապետության նախարարություններում և պետական կառավարման մյուս գերատեսչություններում՝ մշակված հայեցակարգային դրույթներին համապատասխան կառուցվածքային ու գործառնային բարեփոխումներ իրականացնելու, ինչպես նաև տարածքային կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինները վերակառուցելու ուղղությամբ: Այս գործում մեծ կարևորություն ունի ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2001 թ. դեկտեմբերի 4-ին «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը: Ստեղծվում է քաղաքացիական ծառայության խորհուրդը՝ որպես քաղաքացիական ծառայության համակարգի կառավարման բարձրագույն մարմին: Մրանով կարգավորվում են քաղաքացիական ծառայության համակարգի իրավական հիմքերը: Վերջինիս ներդրմամբ ՀՀ կառավարությունը նախատեսում է արդյունավետ և կշռադատված կադրային քաղաքականության իրականացում, պետական ապարատը որակյալ, բանիմաց և բարոյական բարձր հատկանիշներով օժտված, քաղաքական ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունից անկախ կարգերով համալրում, ծառայողների սոցիալական և իրավական պաշտպանության պետական երաշխիքների ապահովում: Սակայն պետական համակարգի բարեփոխումների բնագավառում նկատվող սխալներն ու բացերը դրանցով չեն վերացվում: Հիմնական թերություններից են՝

առաջին՝ այն, որ դեռևս ամբողջությամբ չեն հստակեցվել և տարանջատվել կառավարման մարմինների գործառնություններն ու պարտականությունները. երկրորդ՝ ապահովված չէ պետական մարմինների գործունեության հրապարակայնությունը. երրորդ՝ դեռևս չի ներդրվել պետական մարմինների ու պաշտոնյաների հաշվետվությունների համակարգը՝ չնայած 2002-2003-ից սկսվել է առանձին նախարարությունների տարեկան հաշվետվությունների ներկայացումը կառավարություն. չորրորդ՝ դեռևս չեն ստեղծվել հակադատույցի գործունեության մեխանիզմներ, որոնք կօգնեին պաշտոնյաների պատասխանատվության բարձրացման միջոցով նվազեցնելու բյուրոկրատական քաշշուրքներն ու չարաշահումները. հինգերորդ՝ չի իրականացվում հասարակության կողմից պետական կառավարման համակարգի վերահսկման համալիր ծրագիր:

Պետական կառավարման համակարգի կառուցվածքային բարեփոխումների արդյունավետ իրականացումից ակնկալվող հիմնական արդյունքներն են՝ պետական կառավարման մարմինների օպտիմալ թվաքանակի և կառուցվածքի սահմանումը, կառավարման կենտրոնական մարմինների որոշակի լիազորությունների փոխանցումը գործադիր այլ մարմինների, տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեությանը պետության միջամտության նվազումը, հասարակության կողմից կառավարության նկատմամբ վստահության ամրապնդումը, ստվերայինության մակարդակի իջեցումը, կառավարման կայուն համակարգը, պետական ծառայողների անձնական պատասխանատվության բարձրացումը, առանձին բնագավառներում պետության կողմից կարգավորվող համակարգերի ներդրումը:

Հանրապետության պետական-քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր պետության հիմնական օրենքի՝ ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը: Այդ նպատակով ստեղծված ՀՀ Գերագույն խորհրդի սահմանադրական համաժողովը 1993 թ. սկսեց ՀՀ սահմանադրության առաջին նախագծի մշակման աշխատանքները: Նախագծեր ներկայացրին նաև մի քանի կուսակցություններ: Գերագույն խորհրդում ու համաժողովողական ընկալումից հետո 1994 թ. սահմանադրական համաժողովի ընդլայնված կազմը՝ համալրված ԳԽ-ում ներկայացված կուսակցությունների ներկայացուցիչներով, մշակեց նոր՝ բարեփոխված տարբերակ, որը ՀՀ սահմանադրական օրենքին համապատասխան 1995 թ. մարտի 27-ին Գերագույն խորհրդի հավանությանն արժանանալուց հետո դրվեց հանրաքվեի: 1995 թ. հուլիսի 5-ին խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ հիմնական օրենքի օգտին քվեարկեց ընտրողների 68,4%-ը: Այսպիսով, ՀՀ նոր Սահմանադրությունն ընդունվեց 1995 թ. հուլիսի 5-ին: Նոր սահմանադրությունը, իր թերություններով հանդերձ, կարևոր երևույթ էր: Այն թեև ընդունվեց ոչ անբասիր անցկացված հանրաքվեի արդյունքում, այնուհանդերձ դրեց ամբողջատիրական և ավտորիտար համակարգերից դեպի ժողովրդավար պետության անցնելու իրավական հիմքը:

Սահմանադրության աչքի ընկնող թերություններից են իշխանության երեք թերի միջև փոխադարձ զսպումների և հակակշիռների մեխանիզմների բացակայությունը, ՀՀ Նախագահին ընձեռված բացառիկ մենաշնորհային լիազորությունների մեծ ծավալը, ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից գործադիր իշխանության նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու լիազորությունների բացակայությունը, դատական իշխանության անկախության ոչ իրական լինելը և

այլն: Դրանց վերացման, սահմանադրական այլ բարեփոխումների նպատակով էլ հատկապես 1998-2002 թթ. կարևոր աշխատանքներ կատարվեցին: ՀՀ Նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց սահմանադրական փոփոխությունների հանձնաժողով, որն էլ ձեռնամուխ եղավ սահմանադրական փոփոխությունների մշակմանը: Սահմանադրական բարեփոխումների փաթեթները ներկայացվեցին Ազգային ժողով և քննարկվեցին նրա պետաիրավական հարցերի մշտական հանձնաժողովում: ՀՀ Սահմանադրական փոփոխությունների վերջնական տարբերակը, արժանանալով Ազգային ժողովի հավանությանը, դրվեց հանրաքվեի 2003 թ. մայիսի 25-ի խորհրդարանական նոր ընտրությունների ժամանակ և անհրաժեշտ թվով (ՀՀ ընտրելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների մեկ երրորդը) ձայներ չհավաքեց¹⁰:

Ընդհանուր առմամբ 1995 թ. Սահմանադրությունը հնարավորություն տվեց ստեղծել կայուն պետական կառույց, որի շնորհիվ հաջողվեց դիմակայել այնպիսի լուրջ քաղաքական ճգնաժամի, ինչպիսին Հայաստանի Հանրապետության առաջին նախագահի՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականն էր 1998 թվականի փետրվարի 3-ին և արտահերթ նախագահական ընտրությունները: Նույն թվականի մարտին ՀՀ նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: Նա երկրորդ անգամ վերընտրվեց 2003 թ. մարտի 5-ին կայացած նախագահական ընտրությունների երկրորդ փուլով:

Քաղաքացիների ընտրական իրավունքի խախտման բազմաթիվ դեպքերով անցկացվեցին ինչպես Ազգային ժողովի 1995, 1999, 2003 թթ., այնպես էլ նախագահական 1996, 1998 և 2003 թթ. ընտրությունները: 1996 թ. նախագահական ընտրությունները ԵԱՀԿ դիտորդների կողմից բացասական գնահատականի արժանացան: 1995 թ. Ազգային ժողովի ընտրություններում փորձարկված կեղծիքների մեթոդները իշխանությունների կողմից լայնորեն օգտագործվեցին նաև 1996 թ. սեպտեմբերի 22-ի նախագահական ընտրությունների ժամանակ: Կրկին սահմանափակված էր ընտրության հնարավորությունը, քանի որ ընտրություններին նորից չէր մասնակցում հայ հեղափոխական դաշնակցությունը: Չնայած կուսակցության գործունեության պաշտոնապես հայտարարված կասեցման ժամկետը լրացել էր, այն շարունակեց ուժի մեջ մնալ մինչև Լ. Տեր-Պետրոսյանի պաշտոնավարման վերջը, իսկ կուսակցության ղեկավարները մնացին բանտում:

Քարոզարշավի ընթացքում պարզվեց, որ ընտրողները տրամադրված են ոչ այնքան իրենց ձայները տալու որևէ կոնկրետ թեկնածուի օգտին, որքան քվեարկել Լ. Տեր-Պետրոսյանի դեմ: Ընդդիմության չորս թեկնածուներ միավորվեցին միասնական թեկնածուի՝ Վազգեն Մանուկյանի շուրջը, որին հաջողվեց համախմբել իշխանություններից դժգոհ ընտրազանգվածին: Թվում էր՝ Մանուկյանն ունի հաղթելու իրական հնարավորություններ: Սակայն, համաձայն հայտարարված արդյունքների, ընտրություններում հավաքելով ձայների 51,75 տոկոսը, հաղթեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Իսկ Վազգեն Մանուկյանը հավաքեց միայն 41,29 տոկոսը¹¹: Չնայած առաջին փուլում Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հաղթանակը կասկածի տակ դնող միջազգային դիտորդների կողմից արձանագրված կեղծիքներին՝ նա հռչակվեց նախագահ: Ընտրարշավի արդյունքում իրապես պարտված նախագահի թեկնածուին սատարող քաղաքական ուժը դիմեց ընտրության արդյունքների կեղծման: Խիստելով գոյություն ունեցող ընտրական կարգը՝ նախատես-

ված ժամկետից շուտ, այսինքն՝ ընտրության արդյունքների ամփոփումից առաջ, իրենց հովանավորային հայտարարեց ընտրված նախագահ ու շնորհավորեց:

Ընտրության արդյունքների ամփոփման ընթացքում տեղ գտած կեղծիքների դեմ քաղաքացիների զանգվածային բողոքն ու պահանջը՝ հանրաքվեներով և անհնազանդության ակցիաների միջոցով ստիպել Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովին կատարել վերահաշվարկ, չիրականացավ, իսկ այդ ուղղությամբ կազմակերպված հանրահավաքը ճնշվեց, ընդդիմադիրներից շատերը ձերբակալվեցին՝ մայրաքաղաքում զինվորական մեծաքանակ տեխնիկա տեղակայելու և ռազմական դրություն հայտարարելու միջոցառումների կիրառմամբ:

1998 թ. մարտին Հայաստանում անցկացվեցին արտահերթ նախագահական ընտրություններ, որոնք արդյունք էին նախկին իշխանության ձևավորած վարչակազմի ճգնաժամի, որի հետևանքով տեղի ունեցավ իշխանության օղակներից քաղաքական իշխող խմբի հեռացումը:

Դեռևս 1997 թ. դեկտեմբերի 1-ին հանրապետական մամուլում Հայաստանի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հանդես էր եկել «Պատերա՞զմ, թե՞ խաղաղություն. մտորումների ժամանակը» հոդվածով, որտեղ Լարաբաղյան հարցում Ադրբեջանին զիջումներ էին առաջարկվում: Հոդվածն օտարացման ալիք բարձրացրեց հասարակության և վերնախավի միջև, որն էլ ի վերջո, հանգեցրեց 1998 թ. փետրվարի 3-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականին: Նույն թվականի մարտին անցկացված երրորդ նախագահական ընտրություններում մրցարշավը գլխավորում էին 1997 թ. մարտի 20-ից Հայաստանի վարչապետ Ռոբերտ Քոչարյանը և Հայկ. ԽՍՀ Կոմկուսի նախկին առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը:

1998 թվականի մարտի 16-ին նշանակված արտահերթ նախագահական ընտրություններին մասնակցեցին 12 թեկնածուներ: Այն ընթացավ երկու փուլով և ավարտվեց մարտի 30-ի քվեարկությամբ: Այդ ընտրությունները, թեև անցան որոշ խախտումներով, սակայն կասկածներ չառաջացրին վերջնական արդյունքի հանդեպ: Ընտրություններից հետո չեղան բողոքի զանգվածային միջոցառումներ կամ դրանց արդյունքների փաստարկված հերքումներ: Երկրորդ փուլ դուրս եկան Ռ. Քոչարյանն ու Կ. Դեմիրճյանը: Ստանալով ձայների 59,49%-ը՝ երրորդ Հանրապետության երկրորդ նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը¹²:

Նախագահական չորրորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2003 թ. փետրվարի 19-ին: Առաջադրվեցին 9 թեկնածուներ: Հաշվարկների արդյունքների համաձայն երկրորդ փուլ դուրս եկան գործող նախագահ Ռ. Քոչարյանը՝ 49,8 տոկոս և ընդդիմության միացյալ թեկնածու Ստեփան Դեմիրճյանը՝ 28,22 տոկոս:

Շուտ երկրորդ փուլի արդյունքների՝ ձայների 67,48 տոկոսով նախագահ վերընտրվեց Ռ. Քոչարյանը: Ս. Դեմիրճյանը հավաքեց ձայների 32,53 տոկոսը: Քվեարկության արդյունքները վիճարկեց ընդդիմությունը: Երևանում անց են կացվում հանրահավաքներ: Ընդդիմությունը դիմում է Սահմանադրական դատարան, որը, քննելով հարցը, մատնանշում է ընտրության ընթացքում առանձին տեղամասերում կատարված ընտրախախտումները և միաժամանակ արձանագրում է. «Ոչ հավաստի համարելով քառասուն ընտրական տեղամասերի քվեարկության արդյունքները՝ միաժամանակ անփոփոխ թողնել ՀՀ ԿԸՀ 2003 թ. մարտի 11-ի որոշումը, որով ՀՀ նախագահ է ընտրվում գործող նա-

խագահ Ռոբերտ Քոչարյանը»¹³։ Որոշման վեցերորդ կետով Սահմանադրական դատարանն առաջարկում է «Գալիք Ազգային ժողովին մեկ տարվա ընթացքում փոփոխություններ մտցնել «Հանրաքվեի մասին» օրենքում և ըստ այդ փոփոխությունների նախագահական ընտրությունների ընթացքում խորացած հասարակական դիմակայության հաղթահարման արդյունավետ միջոց ընտրել վստահության հանրաքվեի կազմակերպումը»¹⁴։

Դեռևս 1990-ական թվականների սկզբին սկսեցին ձևավորվել պետաիրավական նոր կառույցներ։ ՀՀ սահմանադրությունը նախատեսում էր կիսանախագահական հանրապետության մոդելը՝ գործադիր, օրենսդիր և դատական իշխանությունների տարանջատումով։

Գործադիր իշխանությունը ներկայացնում է ամբողջ ժողովրդի կողմից ընտրված նախագահը, որը նշանակում է վարչապետին, նրա առաջարկությամբ նշանակում է նախարարներին, հրավիրում և վարում է կառավարության նիստեր, վավերացնում է կառավարության որոշումները ։

ՀՀ նախագահը հանդիսանում է հանրապետության անկախության, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության երաշխավորը, հետևում է Սահմանադրության պահպանմանը, ապահովում օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնականոն գործունեությունը։

Լինելով ժողովրդին ամենամոտ կանգնած իշխանությունը՝ տեղական ինքնակառավարումն ապահովում է քաղաքացիական հասարակության ձևավորումը, իշխանության ապակենտրոնացումը, տնտեսության զարգացումը և բնակչության կենսապահովման խնդիրների լուծումը։ Չնայած 1995 թ. ընդունված Սահմանադրությունը օրենսդրական հիմք հանդիսացավ տեղական ինքնակառավարման համակարգի ներդրման համար՝ սակայն այս ոլորտում օրենսդրական դաշտը կատարելագործման կարիք ուներ։

ՀՀ-ի տարածքային կառավարման կառուցվածքի բարելավման և տեղական ինքնակառավարման խորացման նպատակին էին ծառայում 1995 թ. դեկտեմբերին կատարված վարչատարածքային փոփոխությունները և նոր միավորումների՝ մարզերի ու համայնքների հիմնումը։ 1995 թ. նոյեմբերի 7-ին Ազգային ժողովն ընդունեց «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքը¹⁵։ Դրա հիման վրա հանրապետության 37 վարչական շրջանների միավորման միջոցով ստեղծվեցին 11 մարզեր՝ Արագածոտնի, Շիրակի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Լոռիի, Կոտայքի, Արարատի, Արմավիրի, Վայոց Ձորի, Տավուշի, գումարած մարզի կարգավիճակ ստացած քաղաքամայր Երևանը։ Մարզերը բաժանվեցին 930 համայնքների, որոնցից 47-ը քաղաքային, 12-ը՝ քաղաքի և 871-ը՝ գյուղական¹⁶։ ՀՀ վարչատարածքային բաժանման արդյունքում գոյացած համայնքները զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից՝ բնակչության թվով, աշխարհագրական դիրքով, զարգացվածության աստիճանով և այլ հատկանիշներով։ Համայնքների 21%-ը լեռնային է՝ գտնվում է ծովի մակերևույթից 1700-2000 մետր բարձրության վրա, իսկ 15,4%-ը բարձր լեռնային է և տեղակայված է ծովի մակերևույթից 2000 և ավելի մետր բարձրության վրա, 18,7%-ը՝ սահմանամերձ է։ Նշված տարբերությունների ու առանձնահատկությունների բնորոշումը կարևոր նշանակություն ունի համայնքների նկատմամբ տարբերակված պետական քաղաքականություն մշակելու համար։ Մասնավորապես որոշակի արտոնությունների, զեղչերի ու հավելումների կառուցակարգեր են գործում սահմանամերձ համայնքների համար։ Համայնքները միմյանցից տարբերվում

են նաև բնակչության թվով։ Միջին հաշվով հանրապետության մեկ համայնքում բնակվում է 4084 մարդ, առանց Երևան քաղաքի՝ 2777, իսկ միայն գյուղական համայնքներում՝ 1443 մարդ¹⁷։ Ընդ որում կա մինչև 100 բնակիչ ունեցող 36 համայնք, 101-ից 1000 բնակիչ ունեցող 421, 1001-ից 3000 բնակիչ ունեցող 318, 3001-ից բարձր բնակիչ ունեցող 96 գյուղական համայնք¹⁸։ Փոքր համայնքներում մեծ դժվարություններ են ստեղծվում տեղական ինքնակառավարման լիազորությունների կատարման համար։ Ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում համայնքների խոշորացման ի հաշիվ այլ համայնքների, որոնց բնակավայրերը միաձուլված են։ Դա հնարավորություն կտա խուսափել ֆինանսական միջոցների փոշիացումից, միավորված միջոցների հաշվին լուծել այդ համայնքների սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, բարձրացնել միջոցների օգտագործման արդյունավետությունը։

1996 թ. հունիսի 30-ին Ազգային ժողովն ընդունեց «Տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքը, որին հաջորդեց «Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրության մասին» օրենքը¹⁹։ Սկսվեցին անհմաստ որոնումներ մարզպետների ու համայնքապետների միջև իշխանության ֆունկցիաների, տարածքի, գույքի, սեփականության հաստատման շուրջ։

1997 թ. մայիսի 6-ին ընդունվեցին ՀՀ նախագահի հրամանագրերը՝ «Հայաստանի Հանրապետության մարզերում պետական կառավարման մասին» և «Երևան քաղաքում պետական կառավարման մասին»²⁰։ Այս հրամանագրերին նախորդել էին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշումները հանրապետական, մարզային, քաղաքային և գյուղական համայնքների գույքերի ցանկերը հաստատելու վերաբերյալ²¹։

Տեղական կառավարման համակարգի վերափոխման նպատակը լիազորությունների և պատասխանատվության ոլորտների սահմանազատումն էր մի կողմից պետության՝ ի դեմս կառավարության նշանակած մարզպետների, մյուս կողմից՝ տեղական համայնքների միջև՝ ի դեմս նրանց ընտրովի մարմինների ու ղեկավարների։ Մարզպետն օրենսդրությամբ իրեն վերապահված իրավասության սահմաններում պետք է իրականացնի կառավարության տարածքային քաղաքականությունը։ Նախագահի հրամանագրով նրան վերապահվեցին ֆինանսների, քաղաքաշինության, բնակարանային և կոմունալ տնտեսության, տրանսպորտի և ճանապարհաշինության, գյուղատնտեսության, կրթության, առողջապահության, սոցիալական ապահովության, մշակույթի և սպորտի, բնության ու շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտները։

Մարզպետի պարտականությունն է համակարգել համայնքապետների համաձայնեցված գործունեությունը, վարչապետի և կառավարության որոշումների իրականացումը տեղերում։ Մարզպետները միջնորդ են կառավարության և մարզի միջև, այլ ոչ թե ինքնուրույն գործող սուբյեկտներ։ Համայնքները և նրանց մարմինները գործում են օրենսդրությամբ և կառավարության որոշումներով սահմանված շրջանակներում։ Նրանք իրավունք ունեն այդ շրջանակներում ինքնուրույն որոշումներ կայացնել։ Նրանց հնարավորությունները և ինքնուրույնության չափը կախված է նախ և առաջ տեղական հարկային և ֆինանսական միջոցներից, որոնք էլ թույլ են տալիս իրականացնելու պետության, կառավարության ընդունած որոշումներն ու ծրագրերը։ Սակայն տեղական ինքնակառավարման համակարգն այսօր

դեռևս չունի զարգացման իրավական և տնտեսական հիմք: Տեղական ինքնակառավարման մարմինների՝ համայնքի ղեկավարի ու ավագանու, ժողովրդի կողմից փակ, գաղտնի քվեարկությամբ և ուղղակի ընտրություններով ձևավորելը երաշխավորում է համայնքային իշխանությունների անկախությունը, սեփական պատասխանատվությամբ ինքնուրույն գործելու, ինչպես նաև համայնքային սեփականություն ինքնուրույն տնօրինելու և կարգային քաղաքականություն իրականացնելու իրավունքը:

Տեղական ինքնակառավարման համակարգին վերաբերող սահմանադրական բերություններից պետք է համարել համայնքների կայացման և գործունեության երաշխիքների բացակայությունը. չեն ուրվագծվում լիազորությունների և դրանց իրականացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների նվազագույն շրջանակները: Համակարգի կայացմանը խոչընդոտում է նաև սահմանադրական այն դրույթը, որով կառավարությունը մարզպետի ներկայացմամբ կարող է անվստահություն հայտնել համայնքի ղեկավարին: Փաստորեն կառավարության կողմից նշանակված մարզպետը կարող է համայնքի կողմից ընտրված համայնքապետին հեռացնել զբաղեցրած պաշտոնից: Սա էապես սահմանափակում է համայնքապետի գործունեության շրջանակները և նրան կախվածության մեջ է դնում մարզպետից: Բացի դրանից, ոչ միայն չեն գործում որոշ սահմանադրական դրույթներ, այլև ընդունվել ու գործում են օրենքներ, որոնք ուղղակի հակասության մեջ են մտնում դրանց հետ: Սահմանադրությունը հակասում է նաև 2001 թ. նոյեմբերին ընդունված «Գնումների մասին» ՀՀ օրենքին²²: Դրանով ստեղծվում է Պետական գնումների գործակալություն, որի նպատակն է ապահովել պետության և համայնքների կարիքների համար գնումների իրականացման գործընթացի արդյունավետ կազմակերպումը: Սակայն այդ օրենքով խախտվում է իր սեփականություն ինքնուրույն տնօրինելու համայնքի իրավունքը: Իր սեփականությունը և ֆինանսական միջոցներն ինքնուրույն տնօրինելու իրավունքը հաճախ խախտվում է նաև պետական կառավարման և գանձապետական օղակների կողմից: Տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության արդյունավետությունը մեծապես կախված է համայնքների ֆինանսական ապահովվածությունից և աստիճանից: Հանրապետության համայնքներին 2000 թ. պլանային բյուջեն 20,0 մլրդ դրամ էր, փաստային 13,9 մլրդ դրամ հարկային մուտքերի և դոտացիաների կրճատման պատճառով, որոնք համապատասխանաբար կազմում էին Հայաստանի Հանրապետության բյուջեի 8,1 և 6,8%-ը: Անցած տարիներին այդ ցուցանիշի էական բարելավում չի նկատվել: Համեմատության համար անհրաժեշտ է նշել, որ եվրոպական երկրներում այդ ցուցանիշը 30%-ից բարձր է: Մտահոգիչ է նաև միջին հաշվով մեկ համայնքին ընկնող բյուջետային միջոցների գումարի մեծությունը, որը ՀՀ համայնքներում 2000 թ. կազմել է 21,6 մլն դրամ, առանց Երևանի թաղային համայնքների՝ 14,0 մլն դրամ, իսկ գուտ գյուղական համայնքներում 7,8 մլն դրամ: Ընդ որում մինչև 500 բնակիչ ունեցող գյուղական համայնքների բյուջեները, որպես կանոն, չեն գերազանցում 5 մլն դրամի սահմանագիծը²³: Համայնքի բյուջեի շուրջ 2/3-ը կազմում են սեփական եկամուտները, որոնք բաղկացած են հարկերից, տուրքերից և ոչ հարկային վճարներից: Համայնքների ինքնավարության և տնտեսական անկախության ապահովման համար նախ պետք է ավելացվեն սեփական եկամուտները: Դա կարող է կատարվել պետա-

կան այլ հարկատեսակներից որոշ տոկոսադրույթներ համայնքի բյուջեին ամրակցելու միջոցով: Այդպիսի կարգ կիրառվում է այլ երկրներում, օրինակ՝ եվրոպական շատ երկրներում և Ռուսաստանի Դաշնությունում տեղական բյուջեներին են ուղղված շահութահարկի, ավելացված արժեքի հարկի որոշակի մասնաբաժիններ: Կարելի է ավելացնել տեղական տուրքերի ու վճարների բաժինը: Եվրոպական շատ երկրներում այդ բաժինը 25%-ից բարձր է: Համայնքի բյուջեի հարկային եկամուտների հավաքագրման համար նպատակահարմար է, մի կողմից, ուժեղացնել հարկային վարչարարությունը և, մյուս կողմից, ապակենտրոնացնել հարկահավաքման գործառնությունները՝ տեղական ինքնակառավարման համակարգին տալով համայնքի բյուջեի եկամուտների հավաքագրման իրավասություններ: Տեղական ինքնակառավարման համակարգի կայացման կարևորագույն պայմաններից է դրա համար անհրաժեշտ տնտեսական հիմքերի ստեղծումը, որի առանցքը համայնքի սեփականությունն է: Դեռևս որոշակի խզվածություն է նկատվում համայնքի լիազորությունների ծավալի և դրանց կատարման համար համայնքին հատկացված սեփականության միջև: Համայնքը ներկայումս չունի իր լիազորություններին համարժեք գույքային միջոցներ: Հետևաբար, անհրաժեշտ է ընդլայնել նրա սեփականության շրջանակները և ավելի խորացնել ապակենտրոնացման գործընթացները: 2002 թ. մայիսի 7-ին ընդունվեց: «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ նոր օրենքը, որով նախատեսվում է ընդլայնել համայնքի ղեկավարի՝ նկատմամբ ավագանու՝ վերահսկողություն իրականացնելու հնարավորությունը, համայնքային բյուջեում ամրագրել տնտեսական գործունեության հետ կապված հարկերի մասհանումներ, համայնքին վերապահել նաև շինարարության թույլտվության և հողահատկացման իրավունքը²⁴: Դրանով տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների և գործառնությունների ընդարձակմանը զուգահեռ որոշ չափով ավելանում են նաև համայնքների ֆինանսական հնարավորությունները:

Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը, 1995 թ. հուլիսից վերանվանվեց Ազգային ժողով, որը միապալատ պառլամենտ է: Հայաստանի Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդը ձևավորվեց 1990 թվականին: Հայաստանն այդ ժամանակ խորհրդային հանրապետություն էր: Գերագույն խորհրդի ընտրությունները կազմակերպվեցին ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ սահմանադրություններին և «ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների մասին» օրենքին համապատասխան: Սակայն 1990 թ. մայիսի 20-ին և հունիսի 3-ին ընտրությունները տեղի ունեցան մեծամասնական ընտրակարգով՝ երկու փուլով: Անցկացված ընտրություններն արմատապես տարբերվում էին խորհրդային իշխանության տարիներին կայացած բոլոր ընտրություններից, ուրվիետև դրանց նախորդող երկու տարիներին Հայաստանում ձևավորվել էր սկզբունքորեն նոր իրավիճակ: Արցախյան ազատագրական պայքարով սկսված համաժողովրդական շարժումն իր առջև խնդիր էր դրել ստեղծել ազգային անկախ պետություն, լուծել դարաբաղյան հիմնաահարցը և հաստատել ժողովրդական արժեքներ: Այս ազգային վերելքի պայմաններում ընթացած ընտրությունների արդյունքում ստեղծվեց հասարակության մեջ իշխող տրամադրություններն արտացոլող, իր կազմով սկզբունքորեն նոր խորհրդարան, թեև շատ կողմերով դեռևս խորհրդային, որքանով Հայաստանը շարունակում էր մնալ ԽՍՀՄ կազ-

մում, որտեղ գործում էր խորհրդային օրենսդրությունը: Նոր խորհրդարանը, որը կազմված էր 260 պատգամավորից, սկսեց գործել հուլիսի 20-ից: Գործունեության հինգ տարվա ընթացքում խորհրդարանում ձևավորվեց 5 խմբակցություն, 12 պատգամավորական խումբ, 16 մշտական հանձնաժողով, որոնց մեջ ընդգրկվեցին 100-ից ավելի պատգամավորներ²⁵: Բացի այդ, խորհրդարանը դարձավ մշտապես գործող և հնարավորություն ստացավ իրականացնել սահմանադրությամբ ամրագրված պետական իշխանության բարձրագույն և միակ օրենսդիր մարմնի գործառնությունները: Այն Հռչակագրին համապատասխան 1990 թ. օգոստոսի 24-ին որոշեց ՀԱՀ 12-րդ գումարման Գերագույն խորհուրդը համարել Հայաստանի Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդը²⁶: Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, լինելով Հայաստանի նորանկախ պետության առաջին խորհրդարանը, մեծ պատմական առաքելություն ուներ կատարելու հայոց պետականության կայացման գործում: Այն պետք է կարողանար ստեղծել պետության կայացման և գոյության համար անհրաժեշտ օրենսդրական համակարգ, համապատասխան պետական կառույցներ ու արմատապես վերակառուցել հանրապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող համարյա բոլոր ոլորտները՝ տնտեսությունը, ֆինանսները, դատական համակարգը, իրավապահ մարմինների համակարգը, ազգային բանակը, արտաքին քաղաքականությունը, էկոլոգիան, մաքսային ծառայությունը և այլն: Չնայած խորհրդարանի աշխատանքներում նկատված սխալներին ու թերություններին՝ այն համապատասխան որոշումներով և օրենքներով քայլ առ քայլ կարողացավ ըստ էության բոլոր հիմնական ոլորտներում կատարել անհրաժեշտ փոփոխություններ, ինչպես նաև ստեղծել այնպիսի կառույցներ, որոնք նախկինում գոյություն չէին ունեցել առհասարակ: Իր գործունեության ընթացքում խորհրդարանը մշտապես զբաղվեց հանրապետության սոցիալ-տնտեսական արմատական վերափոխումների և շուկայական հարաբերությունների հաստատման հարցերով: ՀՀ Գերագույն խորհուրդը իր 10 նստաշրջանների ընթացքում գումարեց 459 նիստ, որից 37-ը՝ արտահերթ: Ընդունեց 188 օրինագիծ, 1211 որոշում, վավերացրեց 151 միջազգային պայմանագիր ու համաձայնագիր²⁷: Այժմ, հետադարձ հայացք ձգելով հայոց երրորդ հանրապետության առաջին խորհրդարանի գործունեությանը, ակնհայտ է դառնում, որ այն, թերի կողմերով հանդերձ, ընդհանուր առմամբ դրեց հայոց նոր պետականության հիմքերը, իրական պայմաններ ստեղծեց այդ պետականության կայացման ու հետագա զարգացման համար: 1995 թ. հուլիսի 5-ին խորհրդարանական նոր ընտրությունների արդյունքում ձևավորվեց ՀՀ առաջին գումարման Ազգային ժողովը, որը կազմված էր 190 պատգամավորից, որից 150-ը ընտրված էին մեծամասնական ընտրական համակարգով՝ միամանդատ ընտրատարածքներից, իսկ 40-ը՝ համամասնական ընտրական համակարգով՝ հանրապետության ողջ տարածքն ընդգրկող մեկ բազմամանդատ ընտրատարածքից: Սահմանադրությամբ ամրագրվեց, որ խորհրդարանն ընտրվում է չորս տարի ժամկետով: Հայաստանի առաջին Ազգային ժողովի աշխատանքներն սկսվեցին 1995 թ. հուլիսի 27-ին, ուներ վեց մշտական հանձնաժողով, վեց խմբակցություն ու պատգամավորական խումբ: Ընտրությունների արդյունքներով համամասնական ընտրակարգով օրենքով սահմանված հինգ տոկոսի սահմանագիծը հաղթահարեցին հինգ

կուսակցություններ, որոնց միջև պատգամավորական մանդատները բաշխվեցին հետևյալ կերպ՝ 1. «Հանրապետություն» միավորում-20, 2. «Շամիրամ» կանանց միավորում-8, 3. ՀԿԿ-6, 4. ԱԺՄ-3, 5. ԱԻՄ-3²⁸: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Բաբեն Արարքյանը: Այս խորհրդարանը գլխավոր ուշադրությունը նվիրեց դատական համակարգի բարեփոխումներին, վավերացրեց միջազգային բազում պայմանագրեր, փորձեց կարգավորել հարկային վարչարարությունը: Ընդհանուր առմամբ գործունեության չորս տարիների ընթացքում ԱԺ-ն ընդունեց 300-ից ավելի օրենք՝ ուղղված հիմնականում շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը: 1998 թ. փետրվարի 4-ին ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից անմիջապես հետո հրաժարական տվեց նաև ԱԺ ղեկավարությունը: Խորհրդարանի նախագահ ընտրվեց ոսրով Հարությունյանը: 1999 թ. մայիսի 30-ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրությունների շնորհիվ ձևավորվեց ՀՀ երկրորդ գումարման Ազգային ժողովը, որը բաղկացած էր 131 պատգամավորից: 75 պատգամավոր ընտրվեց մեծամասնական, 56-ը՝ համամասնական ընտրակարգով²⁹: Նրա աշխատանքներն սկսվեցին 1999 թ. հունիսի 10-ին, ուներ վեց մշտական հանձնաժողով, վեց խմբակցություն և երեք պատգամավորական խումբ: Ըստ ընտրությունների արդյունքների համամասնական ընտրակարգով 5%-ի սահմանագիծը հաղթահարեցին 6 կուսակցություններ ու դաշինքներ, որոնց միջև պատգամավորական մանդատները բաշխվեցին հետևյալ կերպ՝ 1. «Միասնություն» դաշինք-29, 2. ՀԿԿ-8, 3. «Իրավունք և միաբանություն» դաշինք-6, 4. ՀՅԴ-5, 5. «Օրինաց երկիր»-4, 6. ԱԺՄ-4³⁰: Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի նոր ընտրությունները կայացան 2003 թ. մայիսի 25-ին՝ 75 համամասնական և 56 մեծամասնական ընտրակարգով: Ինչպես Ազգային ժողովի նախորդ, այնպես էլ այս ընտրություններն անցան ընտրախախտումներով: Ընտրություններին համամասնական ընտրակարգով մասնակցած 21 կուսակցություններից ու դաշինքներից 5%-ի սահմանագիծը հաղթահարվեց և պատգամավորական մանդատները բաշխվեցին հետևյալ կուսակցությունների միջև՝ 1. Հայաստանի հանրապետական կուսակցություն-23, 2. «Արդարություն» դաշինք-14, 3. «Օրինաց երկիր»-12, 4. ՀՅԴ-11, 5. «Ազգային միաբանություն»-9, 6. «Միավորված աշխատանքային կուսակցություն»-6³¹: ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովն իր առաջին նստաշրջանը գումարեց 2003 թ. հունիսի 12-ին:

Հայաստանի Հանրապետությունում Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց «Օրինաց երկիր» կուսակցության նախագահ Արթուր Բաղդասարյանը, իսկ փոխնախագահներ՝ Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունից Տիգրան Թորոսյանն ու Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունից Վահան Հովհաննիսյանը: Չնախկինվեցին վեց մշտական հանձնաժողովներ: Նստաշրջանը հավանություն տվեց կռափցիոն կառավարության գործունեության ծրագրին:

Դեռևս 1990 թ. խորհրդարանական ընտրությունների անցկացման գլխավոր թերություններից մեկն այն էր, որ չապահովվեց ընտրության կարևորագույն պայմաններից մեկը՝ մրցակցությունը: Փաստորեն ընտրություններն անցկացվեցին Խորհրդային Հայաստանում մյուս քաղաքական կուսակցությունների (ՀՅԴ, ՌԱԿ) գործունեության արգելափակի պայմաններում: Ավելին, ՀՀԸ-ն, ձգտելով քաղաքական դաշտը միահեծան տնօրինելուն, այլ կուսակցու-

բյուրոներին վարկաբեկելու և մրցակցությունից դուրս մղելու քարոզչության և շանտաժի տարրեր միջոցների դիմաց, որոնց դրսևորումներից էր «Ով ՀՀԸ-ի հետ չէ, նա ազգի հետ չէ» կոչը: Հակաքարոզչությունն ու վարկաբեկող հայտարարություններն ուղեկցվում էին ընտրական տեղամասերում քաղաքին ու քրեական հեղինակությունների կողմից ընտրողների կամքի վրա ճնշում գործադրելու և անօրինակաւորյան բազմաթիվ դեպքերով: Սա, փաստորեն, ընտրակարգի կոպիտ խախտում էր, քանի որ այլընտրանքի հիմքում դրված չէր բազմակուսակցականության սկզբունքը: Նույնիսկ 1990 թ. օգոստոսին խորհրդարանի նախագահի ընտրությունը Հայկոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Վ. Մովսիսյանի ինքնաբացարկից հետո ընթացավ կուսակցության հավակնող մի կազմակերպության՝ ՀՀԸ-ի երկու առաջատար դեմքերի՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և Վազգեն Մանուկյանի միջև: Այսպիսով, փաստացի միակուսակցական համակարգի հաստատումով երկրում խոչընդոտվեցին հասարակության լայն զանգվածների քաղաքական կամքի դրսևորման և իշխանության մասնակցության այլընտրանքային սկզբունքներն ու իրավունքները, որոնք կրկնվեցին նաև հաջորդ տարիներին:

Անկախացումից հետո անցկացվեցին ՀՀ և Ազգային ժողովի երեք հերթական համընդհանուր (1995, 1999 և 2003 թթ.) ընտրություններ: Սկսած 1995 թվականի ընտրություններից՝ դիտորդական առաքելությամբ Հայաստանի Հանրապետությունում են գտնվել բազմաթիվ դիտորդական խմբեր: Դիտորդական առաքելություններին ներկայացվող միջազգային չափանիշներին համապատասխանել են միայն ԵԱՀԿ ժողովրդական հաստատությունների և Մարդու իրավունքների գրասենյակի (ԺՀՄԻԳ) դիտորդական առաքելությունները:

1995 թ. խորհրդարանական ընտրությունները ԵԱՀԿ, ԺՀՄԻԳ դիտորդների կողմից որակվեցին ազատ, քայքայ աղոթ, քանզի այդ ժամանակաշրջանից սկսած Հայաստանում ձևավորվեց ընտրությունների արդյունքները կեղծելու պրակտիկա: Սովորաբար այդ կեղծիքները կիրառում են իշխանությունները քանզի նրանց հնարավորություններն այդ առումով ավելի մեծ են:

1995 թ. Ազգային ժողովի ընտրությունների նախօրեին իշխող քաղաքական ուժը դիմեց նոր արգելամիջոցների: Դեռևս 1994 թ. դեկտեմբերին վկայակոչելով Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության կանոնադրական դրույթների հակասությունը գործող օրենսդրությանը, ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հրամանագիր ստորագրեց կուսակցության գործունեությունը վեց ամսով կասեցնելու մասին: ՀՅԴ-ն հնագույն ու մեծ մասսայականություն վայելող կուսակցություններից մեկն է ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում և ունի իր կայուն ընտրազանգվածը: Կուսակցությունը ընդդիմության մեջ էր իշխող ՀՀԸ-ի և նրա առաջնորդ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հետ: Հայաստանի Գերագույն դատարանն իր որոշումով հաստատեց նախագահի հրամանագիրը և, քանի որ կասեցման ժամկետը լրացում էր հուլիսի կեսերին միայն, Դաշնակցությունն արհեստականորեն դուրս մղվեց ընտրապայքարից: Հրամանագրի հրապարակմանն անմիջապես հետևեցին ՀՅԴ ղեկավար-անդամների ձերբակալությունները: Նրանք մեղադրվեցին անօրինական ռազմական կառույց ստեղծելու մեջ: Փակվեցին կուսակցությանը պատկանող թերթերի ու ամսագրերի խմբագրությունները: Փաստորեն Դաշնակցությունը գրկվեց մույնիսկ անուղղակի ձևով ընտրություն-

ներին մասնակցելու հնարավորությունից: 1995 թ. խորհրդարանական ընտրություններն անցան անմասնադատ խախտումների, անարդարության և բռնությունների մթնոլորտում: Ժողովրդավարության հիմնական սկզբունքներից մեկի՝ ընդհանուր, հավասար և ուղղակի ընտրական իրավունքի խախտումը Հայաստանում վերածվեց ավանդույթի և կրկնվեց 1999 և 2003 թթ. մայիսի ԱԺ ընտրությունների ժամանակ: Այդ ընտրությունները, չնայած նախորդների համեմատ միջազգային դիտորդների կողմից առավել ազատ գնահատվելու հանգամանքին, չապահովեցին կարևորագույն սկզբունքներից թափանցիկությունն ու լեգիտիմությունը: Այստեղ վճռական նշանակություն ունեցան ոչ այնքան իշխանական, որքան՝ ֆինանսական լծակները: 1999 թ. ԱԺ ընտրությունների ժամանակ տարբեր կարծիքների համաձայն ընտրական ցուցակներում տեղ գտած անձնությունների պատճառով ընտրություններին մասնակցելու հնարավորությունից զրկվեցին 100-ից 200 հազար ընտրողներ: Ընտրարշավի ընթացքում ձևական բնույթ ստացավ նաև ցուցակներից դուրս մնացած քաղաքացիների դատական կարգով վերականգնվելու սկզբունքի կիրառումը, որն էլ այդ առթիվ ներկայացված բողոքների մեծաթիվության և դրանց քննության համար նախատեսված կարճ ժամկետների պատճառով տառաջիորեն հնարավոր չէր իրականացնել: Բացի այդ, ինչպես նախորդ, այնպես էլ 1999 և 2003 թթ. ԱԺ ընտրություններում ևս լայնորեն օգտագործվեց տարբեր ձևերի ընտրակաշառք կիրառելու, ընտրողներին սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական ու ֆիզիկական միջոցներով վախեցնելու կամ խրախուսելու նախորդ տարիների փորձը: Թեկնածուներն ընտրողներին առաջարկում են սննդի զամբյուղներ, դրամ, ասֆալտապատում են փողոցները, վճարում կոմունալ ծառայությունների կամ էլեկտրաէներգիայի վարձը: Իսկ ընտրողները, մեկուսացած իշխանություններից և հիասթափված ընտրությունների անարդարությունից, իրենց քվեն ընկալում են որպես ապրանք, որը պետք է վաճառել հնարավորինս թանկ գնով: Շատ հաճախ ընտրողների համար միևնույն է, թե ով կղաղնա պատգամավոր: Այս երևույթն ավելի ցայտուն ու լայնամասշտաբ կիրառվեց հատկապես վերջին՝ 2003 թ. մայիսին կայացած խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս ընտրություններում լայն կիրառում ունեցավ որոշ թեկնածուների նկատմամբ գործող իշխանությունների կողմից ցուցաբերվող հովանավորչությունը: Զվեարկության ժամանակ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների բողոքությամբ, իսկ հաճախ էլ աջակցությամբ, ընտրական հանձնաժողովների նախագահները, երբեմն քաղաքին հեղինակությունները խոչընդոտում են ընդդիմության կողմից նշանակված դիտորդների աշխատանքը: Զվեատույների մեջ են լցվում նախօրոք լրացված քվեաթերթիկներ կամ կիրառում բացահայտ լցումներ, որոշ տեղամասերում գողանում քվեաթերթիկներ՝ լցումներ անելու համար: Զինմառայողների քվեարկությունը հաճախ անցնում է հրամանատարների հսկողության տակ: Ընտրողների վրա ճնշում է գործադրվում նաև գյուղերում, որտեղ շատ հաճախ գյուղապետերը, դառնալով ընտրական տեղամասերի հանձնաժողովների նախագահներ, իրենց հսկողության տակ են անցկացնում քվեարկությունը, որը քիչ է տարբերվում զինմառայողների քվեարկությունից: Ամեն տեսակի կեղծիքների լայն հնարավորություն են տալիս ընտրացուցակները: Շատ հաճախ արտագաղթածների մի մասը, կամ հանրապետությունից դուրս գտնվողները,

մահացած մարդիկ մնում են ընտրացուցակներում: Հետաքրքիր է, որ մինչև այժմ պաշտոնապես չեն հրապարակվել 2001 թ. հոկտեմբերի մարդահամարի արդյունքները: Տեղական դիտորդների կարծիքով դա արվել է 2003 թվականի ընտրություններում կեղծիքների համար հնարավորություն թողնելու նպատակով: Կեղծիքներ լինում են նաև քվեները հաշվելու ընթացքում: Ահա մասն կեղծիքների ու ընտրողների իրավունքների բազմապիսի խախտումներ արձանագրվեցին հատկապես 2003 թ. մայիսի խորհրդարանական ընտրություններում:

Դրա մասին են վկայում Սահմանադրական դատարանում հանրապետության քաղաքացիների և կուսակցությունների ու դաշինքների բազմաթիվ դիմում-բողոքները, մեծամասնական ընտրական 4 տեղամասերում վերաքվեարկությունների անցկացումը և այլն: Այսպիսով կատարվածը հասարակության սոցիալական դրության հետ առավել անմիջականորեն փոխկապակցված քաղաքացիների ընտրական իրավունքի խախտումներ են:

Ժողովրդավարությունը պահանջում է քաղաքացիների հանընդհանուր ներգրավվածություն ընտրական գործընթացում, որը չի ապահովվում գործող ընտրական օրենսգրքով: Նշված խնդիրների լուծումը պահանջում է օրենսդրության կատարելագործում և հասարակական գիտակցության հասունացում:

Հայաստանի Հանրապետությունում դատաիրավական բարեփոխումների հայեցակարգը ձևավորվեց 1995 թ. ընդունված Սահմանադրությամբ: Այդ իրավական փաստաթղթում ամրագրվեցին դատական նոր համակարգը, դատավարության սկզբունքները, արդարադատության կազմակերպման և կառավարման համակարգային մոտեցումները, դրանց կազմն ու գործունեության կարգը:

ՀՀ սահմանադրությամբ նախատեսված նոր դատական համակարգի կազմավորումն ավարտվեց 1999 թվականին: Այդ ուղղությամբ կարևորագույն քայլ էր առաջին ատյանի, վերաքննիչ, վճռաբեկ դատարանի, ինչպես նաև սահմանադրական, տնտեսական, զինվորական և այլ դատարանների հիմնումը, դատախազության համակարգի վերափոխմանն ուղղված միջոցառումները³²: Դատաիրավական բարեփոխումների իրականացման համար անհրաժեշտ օրենսգրքերի և օրենքների ընդունումը նպաստեց դատական համակարգի կայացմանը³³: Դատաիրավական վերափոխումները կոչված են ամրագրելու լիարժեք հարաբերություններ պետական իշխանության և հասարակության միջև և ստեղծելու անկախ ու արդյունավետ գործող, մարդու իրավունքների պաշտպանությունն ապահովող դատական համակարգ: Այս գործում մեծ է ՀՀ սահմանադրական դատարանի դերը, որը ձևավորվեց 1996 թ. փետրվարի 6-ին: Նրա նախագահ նշանակվեց Գ. Հարությունյանը³⁴: ՀՀ սահմանադրական դատարանն իրավասու է որոշելու օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, ՀՀ նախագահի հրամանագրերի, կարգադրությունների, կառավարության որոշումների, ինչպես նաև միջազգային պայմանագրերում ամրագրված պարտավորությունների համապատասխանությունը ՀՀ սահմանադրությանը, լուծելու հանրաքվեների, ՀՀ նախագահի և պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը, որոշում կայացնելու կուսակցության գործունեությունը կասեցնելու կամ արգելելու մասին: Համաձայն Սահմանադրության, Սահմանադրական դատարանում նորմատիվ ակտերի սահմանադրականությունը վիճարկելու իրավունքը վերապահվում է

միայն հանրապետության նախագահին և Ազգային ժողովի պատգամավորների առնվազն 1/3-ին: Սահմանադրական դատարան դիմելու հնարավորությունից զրկված են ընդհանուր իրավասության դատարանները և այն քաղաքացիները, որոնք հակասահմանադրական նորմատիվ ակտերի առկայությանն ահազանգող առավել հավանական սուբյեկտներն են:

Սակայն այսօր էլ դատական իշխանության անկախությունն ակնհայտորեն չի ապահովվում, քանի որ դատավորներին, դատախազներին և Սահմանադրական դատարանի (ՄԴ) 9 անդամներից միայն հինգին է նշանակում Ազգային ժողովը, իսկ չորսին նշանակում է նախագահը, կարային առաջարկները մշակում է Արդարադատության խորհուրդը, որը դարձյալ գլխավորում է նախագահը³⁵: Ժողովրդավարական երկրներում տարբեր ատյանների դատավորները և դատախազները սովորաբար ընտրվում կամ նշանակվում են ընտրովի իշխանության տարբեր հաստատությունների կողմից, ապահովվում է նաև դատավորների անփոփոխելիությունը: Նախագահի լիազորությունների գերակայություն է նշմարվում նաև Ազգային ժողովի (ՄԺ) ու կառավարության հետ փոխհարաբերությունների կանոնակարգման բնագավառում: ՀՀ գործող հիմնական օրենքում երևում է օրենսդիր և դատական իշխանության նկատմամբ գործադիր իշխանության լիազորությունների գերազանցություն, որն էլ ՀՀ սահմանադրության հիմնական թերություններից մեկն է: Դատական իշխանության երեք հիմնական գործառնություններից՝ ա) արդարադատության իրականացում, բ) դատական վերահսկողություն և գ) դատական հսկողություն օրենքների նկատմամբ (այսինքն՝ օրենքների հակասության դեպքում դատարանի իրավասությունը իրավունքի գերակայության խնդրում), Հայաստանի Հանրապետությունում կատարվում են առաջին երկուսը, որոնք էլ երրորդի բացակայության (այն օրենքով նախատեսված չէ) պայմաններում իրականացվում են ոչ լիարժեք: Դրա հետ միասին դատավորի բեկնածության ընտրությունը, նշանակումը, լիազորությունների դադարեցումը, ամենամյա առաջխաղացման ցուցակներում հաստատելը կատարվում է գործադիր իշխանության գերիշխող մասնակցությամբ: Այս հանգամանքն էապես խոչընդոտում է դատավորների անկախությանը: Ներկայումս հատկապես ցածր է տնտեսական վեճերի քննության արդյունավետությունը: Դրանց ձգձգումներն ու ավելորդ քաշքշուկը անբարենպաստ են երկրի տնտեսական զարգացման համար և անուղղակիորեն խոչընդոտում են ներդրումներին: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար գոյություն ունեցող ՀՀ եռաստիճան դատական համակարգին զուգահեռ տնտեսական վեճերի քննության համար 2001 թվականից ստեղծվեց երկաստիճան դատական համակարգ, որը կազմված է առաջին ատյանի տնտեսական դատարանից և վճռաբեկ դատարանից: Լիակատար անկախության անհրաժեշտ տարրերից է համակարգի սոցիալական պաշտպանվածության բարձրացումը:

Հարցադրման շարունակ գրկված լինելով պետականությունից՝ Հայաստանը ժառանգել է ոչ իրավական պետությունների դատական համակարգի ձևավորման ավանդույթներն ու մտածողությունը, որոնք մեկ տասնամյակում վերացնել հնարավոր չէ: Այդ ավանդույթներն ու մտածողությունն արմատացած են ոչ միայն իշխանության օղակներում, այլև՝ հասարակության գիտակցության մեջ: Խնդիրն այն է, որ իշխանության մարմինները պետք է օրենսդրությամբ՝ և՛ կառավարման մեխանիզմների միջոցով, և՛

իրավական կրթության ծավալումով նպաստեն այդ մտածողության փոփոխությանը և դատական իշխանության իրական անկախության հաստատմանը:

Անհրաժեշտ բարեփոխումներ իրականացվեցին մասնավորապես նաև ոստիկանության մարմիններում: Դրան մեծապես նպաստեցին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2001 թ. դեկտեմբերի 28-ին ընդունված «Ազգային անվտանգության մարմինների մասին» և 2002 թ. հուլիսի 3-ին՝ «Ոստիկանությունում ծառայության մասին» ՀՀ օրենքները³⁶: 2002 թ. դեկտեմբերին «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կառուցվածքում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ նախագահի հրամանագրով Ազգային անվտանգության և Ներքին գործերի նախարարությունները վերածվեցին ՀՀ կառավարությանն առընթեր Ազգային անվտանգության ծառայության և Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության³⁷:

Կատարվեցին սահմանադրության և ժողովրդավարության ոգուն համապատասխան այլ բարեփոխություններ ևս: 2001 թ. դեկտեմբերին ընդունվեց «Հասարակական կազմակերպությունների մասին», իսկ 2002 թ. օգոստոսին՝ «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքները³⁸: Սահմանադրությամբ հաստատվեցին Հայաստանի երրորդ Հանրապետության եռագույն դրոշմը՝ կարմիր, կապույտ, մարմարագույն, Հայաստանի Հանրապետության զինանշանը՝ կենտրոնում վահանը պահող արծիվն ու աշյուծը. վահանի վրա պատկերված են Արարատ լեռը՝ Նոյյան տապանով, և պատմական Հայաստանի չորս թագավորությունների զինանշանները, վահանից ներքև՝ սուր, ճյուղ, հասկերի խորձ, շղթա ու ժապավեն³⁹: ՀՀ-ի օրենքը «Մեր հայրենիքն» է:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), էջ 177, 178, մանրամասն տե՛ս հավելվածում:
2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 158-162, մանրամասն տե՛ս հավելվածում:
3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189-196, մանրամասն տե՛ս հավելվածում:
4. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195, մանրամասն տե՛ս հավելվածում:
5. Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 փետրվարի, 23 մայիսի 2000:
6. Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 հունիսի, 2003:
7. Մինչև 2000 թ. մայիսը հանրապետությունում փոխվեց տասը կառավարություն իր վարչապետներով՝ (1990 թ. օգոստոսից մինչև 1991 թ. սեպտեմբերը հանրապետության վարչապետն էր Վազգեն Մանուկյանը, 1991 թ. սեպտեմբերից մինչև նոյեմբերը վարչապետի պաշտոնակատար էր Հրանտ Բազրախյանը, 1991 թ. նոյեմբերից 1992 թ. օգոստոսը՝ ՀՀ փոխնախագահ Գագիկ Հարությունյանը, 1992 թ. օգոստոսից 1993 թ. փետրվարը՝ ուրով Հարությունյանը, 1993 թ. փետրվարից 1996 թ. նոյեմբերը՝ Հրանտ Բազրախյանը, 1996 թ. նոյեմբերից 1997 թ. մարտը՝ Արմեն Մարգարյանը, 1997 թ. մարտից մինչև 1998 թ. ապրիլը՝ Ռոբերտ Քոչարյանը, 1998 թ. ապրիլից 1999 թ. հունիսը՝ Արմեն Դարբինյանը, հունիսից մինչև հոկտեմբեր՝ Վազգեն Մարգարյանը, հոկտեմբերից մինչև 2000 թ. մայիսը՝ Արամ Մարգարյանը, իսկ մայիսից՝ Հայաստանի հանրապետական կուսակցության նախկին նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը: ՀՀ երրորդ հանրապետության Գերագույն խորհրդի (1995 թ.-ից Ազգային ժողով) առաջին Նախագահն էր Լևոն Տեր-Պետրոսյանը՝ 1990 թ. օգոստոսից մինչև 1991 թ. նոյեմբերը, 1991 թ. նոյեմբերից ՀՀԳ՝ նախագահի պաշտոնակատարը, իսկ դեկտեմբերի 24-ից նախագահն էր մինչև 1998 թ. փետրվարը՝ Բաբկեն Արարքյանը, 1998 թ. փետրվարից մինչև 1999 թ. մայիսը՝ ուրով Հարությունյանը, 1999 թ. հունիսից նույն թվի հոկտեմբերի 27-ը՝ Կարեն Դեմիրճյանը, 1999 թ. նոյեմբերից մինչև 2003 թ. մայիսը՝ Արմեն աչատրյանը, իսկ 2003 թ. հունիսի 12-ից «Օրինաց երկիր» կուսակցության նախագահ Արթուր Բաղդասարյանը:
8. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N1 (176), 9 հունվարի, 2001 թ., էջ 20-25:
9. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գ՝ տեղեկագիր, հոդվ. 9 (1085), 15 մայիսի, 1995:
10. Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 հունիսի, 2003:
11. Նախագահական ընտրություններ, Հայաստան 2003, էջ 15:
12. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:
13. Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 ապրիլի, 2003:
14. Տե՛ս նույն տեղում:
15. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999 թթ.), գիրք Ա, Եր., 1999, էջ 51-73:
16. Տե՛ս նույն տեղում:
17. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով, 1998-2001, Եր., 2002, էջ 14, 15:
18. Տե՛ս Մարտիկյան զարգացման ազգային գեկույց, Հայաստան

2001, էջ 59:

19. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 423-443:

20. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, հ. 11, 20 մայիսի, 1997, էջ 21-42:

21. Տե՛ս ՀՀ կառավարության որոշումների ժողովածու, հ. 7-8, հուլիս, օգոստոս, Եր., 1996 թ. էջ 38, 39. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, հ. 6, 31 մարտի, 1997, էջ 78-90:

22. Տե՛ս ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու, գիրք Դ, Եր., 2001, էջ 967:

23. Ալյակենտրոնացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Եր., 2000, էջ 24-26:

24. Տե՛ս ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, «Տեղական ինքնակառավարման մասին ՀՀ օրենքը», թիվ 21(196), 21 հունիսի, 2002, էջ 5, 7, 8, 27:

25. Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհուրդ 1990-1995, Եր., 1995, էջ 115:

26. ՀՀ Գերագույն խորհուրդ 1990-1995, Եր., 1995, էջ 6:

27. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

28. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 1996, Եր., 1996, էջ 205-206:

29. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրություն, Եր., 1995, էջ 30:

30. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 1999, Եր., 1999, էջ 28-29:

31. Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 հունիսի, 2003:

32. Մանրամասն տե՛ս «Դատաիրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրություն» (ՀՀ օրենքը միջնորդ դատարանների և դատավարության մասին, ՀՀ դատախազության մասին, ՀՀ դատարանակազմության մասին, Վճռաբեկ դատարանի գործունեության մասին, Փաստաբանական գործունեության մասին), Եր., 1998., էջ 43-134:

33. Մանրամասն տե՛ս ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, «ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք» N17(50), 10 օգոստոսի, 1998, «ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք» N20(53), 9 սեպտեմբերի, 1998, «ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք» N 22(55), 21 սեպտեմբերի, 1998, «Դատավորի կարգավիճակի մասին», «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքները:

34. Տե՛ս *Խաչատրյան Մ.*, Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրություն, Եր., 1977, էջ 283:

35. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրություն, էջ 47:

36. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, թիվ 6(181), 5 փետրվարի, 2002, էջ 3-18, թիվ 3-18, թիվ 32 (207), 8 օգոստոսի, 2002, էջ 5-34:

37. Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 55 (230), 17 դեկտեմբերի, 2002, էջ 25:

38. Տե՛ս նույն տեղում, թիվ 34 (209), 15 օգոստոսի, 2002, էջ 3-17:

39. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրություն, էջ 11:

ԴՐ. ՅՈՅ. ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ «ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ» ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ՝
ՀԱՅԱՆԿԵՐ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Աշոտ Հայրունի
Պատմագիտության դոկտոր

1895-96 թթ. համիդյան կոտորածներից հետո անասելի զրկալից պայմաններում տասնյակ հազարավոր հայ փախստականներ էին կուտակվել Թուրքիայի հարևան երկրներում, որտեղ առանց կողմնակի աջակցության նրանք ի վիճակի չէին երկարաձգել իրենց գոյությունը: Քանի որ փախստականները մեծ թիվ էին կազմում նաև Պարսկաստանում, հատկապես Սալմաստի և Ուրմիայի շրջաններում, դր. Յոհ. Լեփսիուն ու նրա աշխատակիցները վճռեցին իրենց փրկարար գործունեությունը ծավալել նաև այնտեղ: Ըստ այդմ Դավիթ Իսմայել ամուսնով մի ասորի ուսուցչի, որի հետ Լեփսիուն ուներ անձնական ծանոթություն, հանձնարարվեց այցելել կարիքի գոտիները և վատթարագույն վիճակում գտնվող փախստականներին ցուցաբերելով առաջին օգնություն՝ միաժամանակ որբանոցային խնամքի վերցնելու նպատակով հավաքագրել որբ երեխաների:²

Դ. Իսմայելը նախ այցելեց Թավրիզ և Սալմաստ, որտեղ համապատասխանաբար կային 3000 և 5000 փախստականներ, և հիվանդներին ու առավել ծանր դրության մեջ գտնվող մարդկանց հագուստեղեն, վերնակներ ու որոշ քանակությամբ դրամ հատկացնելուց հետո մարտին մեկնեց Ուրմիա՝ ասորի փախստականների հիմնական հավաքատեղին՝ այնտեղ շարունակելով օգնության աշխատանքները:³ «Ուրմիայում կան 10000 փախստականներ, այնտեղից տեղեկացնում էր նաև դեռ այդքան էլ կլիներ Ուրմիայի և պարսկական սահմանի միջև: Եվ Դուք կամենում եք նրանց համար ինչ-որ հիմնավոր բան անել, ապա հնարավորին չափ շուտ այստեղ պետք է մի գերմանացի գա: ...Ես մինչև այժմ այցելել եմ 8000 փախստականների, և միայն փոքրիկ օգնություն եմ կարողացել ցուցաբերել: Կարիքը շատ մեծ է, իսկ իմ հնարավորությունները՝ չնչին»:⁴

Դ. Իսմայելի՝ այդ տեղեկության հիման վրա վճռվեց որբանոցի հիմնումը կատարել Ուրմիայում, որտեղ նա սկսել էր որբերի հավաքագրումը:⁵ Այդ առաջադրանքը հանձնարարվեց պաստոր Հանս Ֆիշերին, որն իր կնոջ և երկու օրիորդների՝ քույրեր Մարիա և Մարգարետ Պաուլսոնների հետ միասին մայիսի 1-ին Բեռլինից ծանապարհվելով Պարսկաստան՝ երկու ամիս անց արդեն Ուրմիայում էր:⁶ Այնտեղ իրադրության մանրագծին ուսումնասիրությունից հետո, սակայն, նա նպատակահարմար գտավ մեկ որբանոցով չբավարարվել, ինչն անշուշտ խորապես կշռադատված էր: Հայ փախստականները, հիմնականում կենտրոնացված լինելով Սալմաստի շրջանում, Ուրմիայում մեծ թիվ չէին կազմում,⁷ և բացի այդ, այնտեղ արդեն հիմնվել և գործում էին մի շարք բարեգործական հաստատություններ, մինչդեռ Սալմաստի շրջանում քրդերի վայրագությունների և ոչ վերջին հաշվով նաև հայ «հեղափոխականների» վերաբերյալ ամենուր, նաև Եվրոպայում տարածված լուրերի պատճառով դեռ ոչ մի ընկերություն այնտեղ մուտք չէր գործել:⁸

Իրադրության տեղում ծանոթանալու և այդ լուրերի իսկությունն անձամբ ստուգելու նպատակով Հ. Ֆիշերն

իր աշխատակիցներին հետ մեկնեց Սալմաստ, որտեղ կարճ ժամանակում համոզվեց, որ «հայ հեղափոխականների» առասպելը թուրքական իշխանությունների ստահող և «ինտրիգային» քարոզչության հետևանքն էր և իրականությանը չէր համապատասխանում: «Այն, ինչ այդտեղ հայերի հեղափոխական ձգտումների վերաբերյալ փսփսում են, ես համարում եմ սին հերյուրանք՝ հորինված Թուրքիայի պատվին, - գրում էր նա՝ ընկերությանն ուղղված իր նամակներից մեկում: - Արդյո՞ք հանցագործությունը, որն այդ մարդկանց Եվրոպայի աչքերում այնպես դատապարտելի է դարձնում, որ կարծես խոսքը վերաբերվում է անարխիստների և ռմբարկուների, այն է, որ նրանք ներգաղթող փախստականներին լեռներում փոքր-ինչ ընդառաջ են գնում՝ նրանց օգնելու և քրդերի հարձակումներից փրկելու համար: Կամ գուցե այն, որ նրանցից ոմանք որսորդական հրացաններ ունեն: Այդ դեպքում ես էլ եմ հեղափոխական, և նմանապես նաև ամեն ոք Պարսկաստանում, ով այդպիսի զենքեր կարող է գնել, քանի որ բոլորն էլ դրանցից ունեն»:⁹

Համապատասխանաբար որոշում կայացվեց Սալմաստում ևս մի առանձին մասնաճյուղ բացելու մասին: Ըստ այդմ Հ. Ֆիշերն ու իր աշխատակիցները նախ գնեցին մեծաքանակ հաց և հագուստ՝ բաժանելով սովահար մարդկանց: Այնուհետև բոլորովին անօթևանների համար Կալասար գյուղում վարձակալվեցին երկու աղքատանոցներ, որոնց կից հիմնվեց նաև մի հիվանդանոց՝ հանձնարարվելով մի հայ բժշկի տնօրինությամբ:¹⁰ Բացի այդ, ունեզուրկ կանանց համար ստեղծվեց մի կարի արտադրամաս, որտեղ բավարար աշխատավարձով, հերթափոխային կարգով օրական աշխատում էին 40-50 կանայք՝ այդպիսով ի վիճակի լինելով իրենց ընտանիքների համար հոգ տանել: Իսկ այնուհետև սկսվեց որբերի հավաքագրման և որբանոցի կազմավորման գործը, որ գտնվում էր նմանապես Կալասարում վարձակալված մի երկհարկանի շենքում:¹¹

Այսպիսով, 1897 թ-ի ամռանը Ուրմիայում հիմնվեց մի ասորական, իսկ Սալմաստում (Կալասար)՝ հայկական որբանոց, որի ժամանակավոր ղեկավարումը Հ. Ֆիշերի ցուցումով ստանձնեց Ուրմիաբնակ հայ փախստական Սիիրան Բաղդասարյանը:¹² Այնտեղ ընդունվում և խնամվում էին հիմնականում 4-13 տարեկան երեխաներ, որոնց թիվը 1898 թ-ի սկզբին հասնում էր մոտ 30-ի:¹³

Ինչպես, սակայն, հետագա ամիսներին պարզ դարձավ, Կալասարը, ապահովագրված չլինելով Թուրքիայի տարածքում գտնվող քրդական ցեղերի ավազակային հարձակումներից, որբանոցի համար հեռանկարային վայր չէր կարող լինել,¹⁴ որի պատճառով և օրակարգ մտավ հաստատության շուտափույթ տեղափոխման խնդիրը: Դրա իրագործումը վիճակվեց ընկերության Պարսկաստանի մասնաճյուղերի նոր ղեկավար պաստոր Էդուարդ Ֆոն Բերգմանին, որը մեկնելով այնտեղ՝ հուլիսից ձեռնամուխ էր եղել իր հանձնառությունների կատարմանը:¹⁵

Կալասարի որբանոցի համար մի ավելի ապահով

վայր գտնելու նրա որոնումներն ի վերջո եզրափակվեցին հոյի ընտրությամբ, որ չնայած մեծ մասամբ մահմեդականներով էր բնակեցված, սակայն ուներ առանձին հայկական թաղամաս և շրջապատված էր բացառապես հայկական գյուղերով:¹⁶ Քանի որ նախատեսված էր որբանոցում խնամառության վերցնել ոչ պակաս, քան 100 երեխայի, իսկ հոյուն համապատասխան տարածք ունեցող որևէ տուն չկար, Բերզմանը խուսափելով վարձակալման ընդունված եղանակից՝ գնեց մի ընդարձակ հողամաս շենքի կառուցումն այնտեղ անձամբ իրականացնելու համար:¹⁷ Չնայած մահմեդական հոգևորականության դիմադրությանը,¹⁸ նրան հաջողվեց կառավարությունից ստանալ նաև շինարարության թույլտվությունը և սկսել այն: Կառուցումը կատարվում էր ըստ հնարավորին արագ, առանց նույնիսկ այդ մասին ժամանակին ընկերությանը իրազեկ պահելու կամ հարցնելու, քանի որ անհնար էր ասել, թե մահմեդական հոգևորականության ընդդիմության պարագայում «չխախտությունների բարեհաճությունը որքան կշարունակվեր»:¹⁹ 1899 թ-ի ամռան վերջին նորակառույցը հիմնականում պատրաստ էր և սեպտեմբերի 9-ին բնակեցվեց մինչև այդ արդեն հավաքագրված երեխաներով, որոնց թիվը Կալասարից բերված 30 որբերի հետ միասին հասնում էր 136-ի:²⁰

100 երեխայի բնակության համար նախատեսված որբանոցը նրանց՝ անհամեմատ ավելի մեծ այդ թվակազմին համապատասխանեցնելու նպատակով հիմնական շենքին կից հաշվված օրերի ընթացքում կառուցվեցին նաև երեք այլ օժանդակ շինություններ, որոնցից մեկը հատկացվեց օրհորների, շտեմարանների և ծառայողների բնակարանների, իսկ մյուսները խոհանոցի, ճաշարահի, հացաթխման, լվացատան և այլ նպատակների համար:²¹ Հաշվված շաբաթների ընթացքում կատարվեց նաև մասնաճյուղի աշխատակազմի առաջին համալրումը: Այդ նպատակով Լեփսիուսի հետ նրա՝ 1899 թ-ի ճանապարհորդության ընթացքում Պարսկաստան մեկնեցին պաստոր Յոհաննես Արքատը, օր. Սաթիլը, Գարդհաուզենը և օր. Մանյա Յենգելմանը:²² Մայիսի 27-ին, երբ նրանք հասան հոյ, Արքատը ստանձնեց մասնաճյուղի ընդհանուր ղեկավարումը, Գարդհաուզենը տեղավորվեց աշխատանքի որբանոցում, իսկ Մ. Յենգելմանը տեղափոխվեց Ուրմիա այնտեղի որբանոցում աշխատելու համար:²³ Այդ աշխատաբաժանումը, սակայն, չուտով դարձյալ փոփոխման ենթարկվեց, քանի որ պ. Արքատը ծանր հիվանդության պատճառով 1899 թ-ի ամռանը հարկադրված եղավ վերադառնալ Գերմանիա: Ուստի Բերզմանի առաջարկով նրա պարտականությունները, այն է՝ հոյի որբանոցի ղեկավարությունը ստանձնելու համար Ուրմիայից դարձյալ հոյ տեղափոխվեց օր. Յենգելմանը:²⁴ իսկ վերջինիս փոխարեն Ուրմիայի որբանոցում աշխատելու համար 1900-ի նոյեմբերի 7-ին ԳԱԱ-ի կողմից այնտեղ ուղարկվեց Աննա Ֆրիդեմանը:²⁵

Վերոնշյալ համալրումներն ի դեպ, կարևորվեցին ոչ միայն մասնաճյուղի աշխատակազմի ձևավորման, այլև այն ծանր իրավիճակի թելադրանքով, որը ստեղծվել էր Ուրմիայի, Վանի և Սալմաստի շրջանների միջև ընկած շրջանների հայ բնակչության համար: 1899 թ-ին համիդեական քրդերի դաժան հետապնդումների պատճառով նշված տարածքների հայ և ասորի բնակիչները մեծ հոս-

քով փախչում էին դեպի Ռուսաստան, և քանի որ ռուսական սահմանային կետից անցնելու թույլտվություն էին ստանում միայն ասորիները, մերժված հայերը վերադառնում էին հոյ՝ ծայրահեղ զրկալից վիճակում պաշարելով որբանոցը:²⁶ Բերզմանը հարկադրված էր տղամարդկանց ցույց տալ Սալմաստի ճանապարհը, որտեղ նրանք փորձում էին իրենց հայրենակիցների օգնությամբ օթևան և վաստակ գտնել, իսկ մինչ այդ կկատարվեր, նրանց կանանց և երեխաների խնամքը ժամանակավորապես ստանձնեց որբանոցը: Բերզմանը նրանց համար կարողացավ ստեղծել աշխատանքի և վաստակի որոշ հնարավորություններ,²⁷ իսկ ցրտերն ընկնելուց հետո նրանց օթևան տվեց նաև որբանոցի շենքում բոլորովին որբ երեխաներին ներգրավելով որբանոցի սաների կազմում: Դժվար է գերազանահատել այն օգնությունը, որ որբանոցն այդ շրջանում ցուցաբերեց հայ փախստականներին: «Կանայք գալիս էին՝ ոտքերի վրա ցրտից զոյացած ուռուցքներով, - նկարագրում էր նա, - հիվանդ և անօգնական: Ես չէի կարող ինձ թույլ տալ՝ նրանց ասել՝ հեռացեք, ես միայն ձեր որբերի համար միջոցներ ունեմ: Դիմա նրանք գրեթե մի շաբաթ է՝ ինձ մոտ են և դեռ ի վիճակի չեն ուտել առանց որովայնի սուր ցավների»:²⁸

Մասնաճյուղի առաջին տարիները լի էին նաև փորձություններով. 1900 թ-ի մարտի 6-ին տեղի ունեցավ ուժգին երկրաշարժ, որ քաղաքում մեծ ավերածություններ գործեց՝ զգալի վնասներ պատճառելով նաև որբանոցի նորակառույցին: Երբ ԳԱԱ-ի միջոցներով շենքն հիմնականում վերանորոգված էր,²⁹ մեկ ուրիշ ստորգետնյա ցնցման պատճառով, որ տեղի ունեցավ նույն թվականի սեպտեմբերի 13-ին, այն նորից հայտնվեց վթարային վիճակում, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ զարմանք, ենթարկվեց մասնակի փլուզման, որին դարձյալ հետևեցին նորոգման ծախսաշատ աշխատանքները:³⁰

Մյուս կողմից սկզբնական շրջանում շարունակվում էին թշնամանքի ցույցերը մահմեդական կրոնավորների շրջանում, որոնք, փորձելով միջամտել հաստատության ներքին գործերին, չէին խուսափում նույնիսկ բացահայտ առճակատումներից:³¹ Բարեբախտաբար այդ առթիվ Յենգելմանի՝ քաղաքապետի ուղղված բողոքները հասան իրենց նպատակին, և վերջինս նրան հատկացրեց որբանոցի անվտանգության ապահովման մի գրավոր հրամանագիր՝ տրամադրելով նաև երկու հսկիչ:³² Այլապես, ինչպես հուշում էին հետագա զարգացումները, մահմեդականների վարքագիծը կարող էր անկանխատեսելի հետևանքներ ունենալ:³³

Այնուամենայնիվ ժամանակն իր դերը կատարում էր. 1900 թ-ի վերջին այդ տրամադրությունները տեղի էին տալիս, իսկ որբանոցի համաքվը քաղաքում նկատելիորեն աճում էր. հանգամանք, որ առավելապես պայմանավորված էր քաղաքի անօգնական հիվանդ բնակիչներին և նրանց թվում նաև որոշ մահմեդականների՝ Մ. Յենգելմանի և նրա գործընկերների կողմից կատարված դեղորայքի հատկացումներով. «Քանի որ մենք ունեզուրկ հիվանդ մահմեդականներին կարողացել ենք օգնել, բնակչության սրտում լավ տեղ ենք նվաճել», - նշում էր Մ. Յենգելմանը:³⁴

Ինչևէ, որբանոցում համալրումները շարունակվում էին: Ուսումնաարտադրական նպատակներով արհեստագործությունը զարգացնելու համար ԳԱԱ-ի կողմից 1901 թ-ի զարմանք հոյ ուղարկվեց գերմանացի ատաղ-

ծագործ Զերման Շուբերտը,³⁵ իսկ տարեվերջին նրան փոխարինեց նմանապես ատաղձագործ Մաքս Շյունեմանը, որն, ինչպես շուտով կտեսնենք, խիստ մեծ դեր խաղաց մասնաճյուղի ուսումնաարտադրական կյանքում:³⁶

1902 թ. փետրվարին ԳԱԱ-ի հանձնարարությամբ Պարսկաստանի մասնաճյուղերի տեսչական վերահսկողությունը ստանձնեց պաստոր Դետվիգ ֆոն Օերցենը, որը նույն ամսի 27-ից անցավ իր հանձնառություններին:³⁷ Նրա նշանակումից կարճ ժամանակ անց մարտի 15-ին, Ս. Զենգելմանն առողջության վերականգնման նպատակով ծառայությունից հրաժարվեց և վերադարձավ Գերմանիա,³⁸ որի պատճառով և, մինչև որբանոցի համար նոր ղեկավար կգտնվեր, այդ պարտականությունը ևս հանձնարարվեց Դետվիգ ֆոն Օերցենին, իսկ նրան օգնելու համար ԳԱԱ-ի միջնորդությամբ ժամանակավորապես այնտեղ հաստատվեց նաև օր. Պաուլին, Պատրուկյանին: Այդ անորոշ իրադրությունը, սակայն, երկար չշարունակվեց: Ամռանը ԳԱԱ-ի առաջարկով որբանոցի ղեկավարությունը ստանձնեց Աննա Զառնակը, որը 1902 թ-ի օգոստոսի 2-ին արդեն խոյուն էր և ողջ նվիրումով ձեռնամուխ լինելով հաստատության բարգավաճմանը՝ դարձավ մասնաճյուղի մեծագույն երախտավորներից մեկը:³⁹

Որբանոցի սաների կրթությունը պատշաճ կազմակերպելու համար դպրոցում աշխատանքի ընդունվեցին շնորհալի հայ ուսուցիչներ, որոնց կազմը 1909 թ-ից համալրվում էր նաև հաստատության «շրջանավարտներով»:⁴⁰ Երեխաների կրթությունն ու դաստիարակությունը կազմակերպվում էր հայ ազգային և եկեղեցական ավանդույթների հիմքի վրա՝ գերծ քարոզչության կամ դավանափոխության որևէ միտումից: Ուշագրավ է, սակայն, որ Ա. Զառնակի և իր աշխատակիցների «ոչ քարոզչական» աշխատանքը պայմանավորված էր ոչ միայն Լեփսիոսի և նրա ընկերության հաստատագրված սկզբունքներին հավատարիմ մնալու անհրաժեշտությամբ, այլև ուներ սեփական փորձառությամբ ամրակայված դրողներ: Այդ էր, թերևս, պատճառը, որ նրանք հաճախակի հանդես էին գալիս ծավալուն հրապարակումներով՝ ըստ ամենայնի հիմնավորելով հայ առաքելական եկեղեցու հավատացյալների և որբանոցի երեխաների շրջանում քարոզչության իրականացման անթույլատրելիությունը: Այդ առումով առանձնապես բնութագրական է Օերցենի 1903 թ-ին հրատարակված «Մեր որբ երեխաների եկեղեցական պատկանելությունը» հոդվածը, որտեղ նա խնդիր դիտարկում էր ամենատարբեր տեսանկյուններից:⁴¹ «Գերմանական պետական օրենքները Գերմանիայում արգելում են կաթոլիկ ծնողների որբացած երեխաներին ավետարանական եկեղեցում դաստիարակել: - Նշում էր նա, - ուրեմն ինչու՞ պետք է այդ թույլատրելի լինի հայ քրիստոնյաների որբերի հանդեպ: Առավել ևս, երբ այդ դեպքում երեխաները պետք է պատկանեն մի եկեղեցու, որի խնամքն ու հոգատարությունը հետագայում երբեք չեն վայելելու: Զէ՞ որ Պարսկաստանում, ինչպես արևելքի մյուս երկրներում, գերմանական ավետարանական եկեղեցի չկա, և նրանք կորբանան նաև եկեղեցու առումով»:⁴²

Անշուշտ, հարցի ամենապարզունակ պատասխանը կլիներ այն, որ հարկավոր էր հիմնել ավետարանական եկեղեցիներ՝ դրանց համար պատրաստելով ուսուցիչ-

ներ և քահանաներ: Օերցենի համոզմամբ, սակայն, այդ նույնպես արդարացի չէր լինի: «Զնայած հայ առաքելական եկեղեցին կարծրացած է, - նշում էր նա, - և պահպանել սովորույթներ, ուսմունքներ և այլն, որոնց հետ մենք որպես ավետարանական քրիստոնյաներ չենք կարող համաձայնել, սակայն միթե՞ իրավունք ունենք որպես մրցակիցներ հանդես գալ նրա դեմ, որը, չնայած իր բոլոր թուլություններին և հիվանդություններին կոտորածների ժամանակ հազարավոր քրիստոնյա նահատակներ է ի հայտ բերել»:⁴³

Այսպիսով, Օերցենն ընդդիմանում էր հայ եկեղեցու «անկենդանության» վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետներին, քանի որ անկենդան եկեղեցուց նահատակներ դուրս գալ չէին կարող: Ավելին, հայ եկեղեցու բարենորոգության ձգտումները, և այն համաձայնքը, որ հայ հոգևորականներից շատերն էին մեկնում Գերմանիա աստվածաբանություն ուսանելու համար,⁴⁴ հուշում էին, որ այդ եկեղեցին ուներ վերանորոգության նախադրյալներն ու անհրաժեշտ ներուժը և միջամտության կարիք չէր զգում:⁴⁵ Բացի այդ, նշում էր Օերցենը, այն ոչ միայն չի բռնանում խղճի ազատության վրա, այլև «անհավատալի համբերատար է» և նույնիսկ իր հավատացյալներին չի արգելում մասնակցել այլ եկեղեցիների ժամերգություններին, այնպես որ «սովորական անհատը, եթե նա մի քիչ քրիստոնեական համբերատարություն և սեր է սովորել, հայ առաքելական եկեղեցում ոչ միայն կարող է պահպանել իր ավետարանական հավատը, այլև գործել նրա համար»:⁴⁶ Զետևապես, Օերցենի համոզմամբ, սխալ էր որևէ եկեղեցու վերաբերյալ կարծիքներ կազմել՝ հենվելով միայն նրա արարողակարգի ձևային տարբերությունների վրա: Նման ընկալումները կարող էին հանգեցնել թյուրիմացությունների, քանի որ «ձևերը և էությունը տարբեր իրողություններ են»:⁴⁷

Օերցենն իր տեսակետները հիմնավորելու համար վկայակոչում էր Ս. Լուբերին, որը, որքան էլ անողոր էր կաթոլիկ եկեղեցու մոլորությունների հանդեպ, այնուամենայնիվ պահպանեց իր կաթոլիկ եկեղեցու ուսմունքի և արարողակարգի բազմաթիվ տարրեր և այնքան ժամանակ հանդուրժեց դրանց գոյությունը, մինչև ինքնաբերաբար դուրս կնդվեին:⁴⁸ Նա իր տեսակետները հաստատում էր վկայակոչելով նաև ամերիկացի քարոզիչների օրինակը, որոնց գործունեությունն այլ արդյունք չէր ունեցել, քան համայնքների պառակտումն ու ջլատումը:⁴⁹

Այսպիսով, մասնաճյուղի աշխատակիցները անթույլատրելի էին համարում քարոզչության իրականացումը առաքելական եկեղեցու հավատացյալների մեջ: Ի տարբերություն Զայաստանում և Պարսկաստանի հայաշատ վայրերում գործող այլ ընկերությունների, նրանք որբախմամ աշխատանքի հետ մեկտեղ իրենց հիմնական առաջադրանքը համարում էին արևելքում կրթության և լուսավորության տարածումը, որ պետք է կատարվեր դպրոցի միջոցով. մի առաքելություն, որ նրանց համոզմամբ կարող էին իրագործել միմիայն հայերը: Թուրքերը և մյուս մահմեդական ժողովուրդները, միանգամայն անտարբեր լինելով կրթության և լուսավորության հանդեպ, բնականաբար, որևէ դեր չէին կարող խաղալ արևելքի զարգացման հարցում. «Թուրքերը, - նշում էր այդ առթիվ Ա. Զառնակը, - աշխարհում միակ ժողովուրդն են, բացառությամբ հոտենտոտների և Ավստրալիայի նեգրե-

րի, որոնց գիտակցությանը մինչև այժմ դեռ չի հասել իրենց երեխաներին պատշաճ կրթություն տալու անհրաժեշտությունը»:⁵⁰

Մյուս կողմից, նրա համոզմամբ, հայերից բացի ոչ ոք, նույնիսկ արևելքի մյուս քրիստոնյա ժողովուրդներն ի վիճակի չէին իրականացնել այդ առաքելությունը: «Պարսկաստանի և ասիական թուրքիայի բացման և մշակութային զարգացման համար,- ընդգծում էր Յառնակը, - որն այժմ սկսվելու է կամ ավելի շուտ ճանապարհաշինությամբ և սահմանադրության ներմուծմամբ արդեն սկսվել է, հայերը պետք է կատարեն գլխավոր աշխատանքը, քանի որ նրանք խելք և նկարագիր ունեն, մինչդեռ հույներն ու ասորիները խելք ունեն, սակայն ընդգծում նկարագիր ոչ: Մեր առաջադրանքն է հայերին դրա համար նախապատրաստել, այսինքն սկզբում երիտասարդության համար պատրաստել գործուն քրիստոնյա ուսուցիչներ»:⁵¹

Որբանոցի ղեկավարության կողմից դպրոցի հանդեպ ցուցաբերվող ջերմ հոգատարությունն ու ուշադրությունը պայմանավորված էր նաև նրա՝ վերոնշյալ մեծ նշանակության գիտակցությամբ: Դպրոցի աշխատանքներն անձամբ վերահսկում էր Ա. Յառնակը, որը միաժամանակ այնտեղ դասավանդում էր կրոն, պատմություն, աշխարհագրություն և հետազայում նաև թվաբանություն առարկաները:⁵² Իսկ 1904 թ-ի դեկտեմբերին նրան օգնելու համար Խոյ մեկնեց օր. Սետա Շուլեմբուրգը:⁵³ Նրանք որբանոցում 1905 թ-ին հիմնեցին նաև մի մանկապարտեզ, որտեղ նախադպրոցական տարիքի երեխաները խաղերից զատ սովորում էին նաև գեղեցիկ երգեր ու աստվածաշնչյան հետաքրքիր պատմություններ,⁵⁴ և որտեղ բացի հաստատության սաներից, ընդգրկվեցին նաև մերձակա հայ ընտանիքների երեխաները. նախաձեռնություն, որ այդ ընտանիքների ծնողների կողմից ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ:⁵⁵

1903 թ-ին Յառնակը մի փոքրիկ դպրոց էր բացել նաև հարևան՝ Շորաֆ գյուղում այն պահելով իր մշտական հսկողության ներքո:⁵⁶ Նա հաճախ դրամական օգնություն էր ցուցաբերում նաև Խոյի հայկական դպրոցին, առանձնապես այն ժամանակ, երբ ծնողները չէին կարողանում վճարել, և այն կանգնում էր փակվելու վտանգի առաջ:⁵⁷ Այդ փաստերն ակնառու վկայությունն էին այն բանի, որ նա չէր բավարարվում որբանոցով, այլ ձգտում էր կրթության հնարավորություններ ստեղծել նաև դրսի երեխաների ու երիտասարդների համար. «Մենք պետք է հասնենք նրան,- ի հաստատումն դրա նշում էր նա,- որ մեր բարեգործությունը, այն է՝ լավ քրիստոնեական դաստիարակությունը և կրթությունը, տրամադրենք ոչ միայն որբերին, այլևս մյուսներին: Այլապես այստեղի երեխաների համար որք լինելը կդառնա արտոնություն, քանի որ նույնիսկ ամենաօժտված երեխաները մնում են առանց դաստիարակության»:⁵⁸

Յառնակին այդ հարցում լրացուցիչ խթան էր ծառայում նաև այն համոզումը, որ այդ կերպ հնարավոր կլիներ երիտասարդների շրջանում հաստատության ազդեցությունը մեծացնել՝ նպաստելով նրանցում տարածում ստացած այնպիսի «հիվանդությունների» վերացմանը, ինչպիսիք էին «մատերիալիզմը, աթեիզմը» և այլն, և փոխարենը նրանց տալով քրիստոնեական դաստիարակություն:⁵⁹ Նշված վնասակար աշխարհայացքների դեմ պայքարը Յառնակի համոզմամբ առավել մեծ չափով

պետք է կազմակերպվեր հայ բնակչության մեջ, քանի որ, ինչպես նշվեց, նրա համոզմամբ սոսկ հայերն էին ի վիճակի իրականացնելու արևելքի զարգացման առաքելությունը: Այդ նպատակով նա հաճախ հյուրընկալում էր շրջակայքում ապրող երիտասարդների և նրանց համար կազմակերպում երեկոներ, որտեղ «լավ և օգտակար» զրբեր էին ընթերցվում ու քննարկվում:⁶⁰

Այսպիսով, Յառնակը որբանոցի նշանակությունը կարևորում էր ոչ միայն որբերի խնամքի, այլև բնակչության շրջանում լուսավորության տարածման և կրոնական գիտակցության ամրակայման առումով՝ ի դեմս հաստատության երեխաների տեսնելով ապագա «ներմացաններին»:⁶¹ «Մենք պետք է միշտ աչքի առաջ ունենանք ողջ ժողովրդի ապագան,- նշում էր այդ առթիվ Յառնակը,- և յուրաքանչյուր երեխայի դաստիարակենք այնպես, որ նա իր ուժերին ու ունակություններին համապատասխան իր միջավայրին օգտակար լինի»:⁶²

Ա. Յառնակի գործունեությունը ջերմ գնահատանքի էր արժանանում ոչ միայն հայ բնակչության, այլև եկեղեցու կողմից: Դրա ակնառու վկայությունն էր այն, որ 1911 թ-ին Թավրիզի արքեպիսկոպոսը դիմեց նրան՝ խնդրելով ստանձնել նաև Խոյի դպրոցի վերահսկողությունը: Յառնակի հանձնարարությամբ այդ պարտականությունն ավելի քան մեկ տարի կատարում էր նրա օգնական Զաքար Կարապետյանը,⁶³ իսկ այնուհետև, երբ դպրոցը նյութական պայմանների սղության հետևանքով փակվեց, ընդառաջելով ծնողների խնդրանքին՝ Յառնակը կրթօջախի բոլոր ընդհանուր թվով 50 երեխաներին թույլատրեց հաճախել որբանոցի դպրոցը:⁶⁴ Ընդ որում, շատերը տարեկան 2 թուևան կամ 8 մարկ կազմող ուսման վարձը վճարում էին մասնակիորեն, իսկ շատերն էլ, որոնց պայմաններն այդ թույլ չէին տալիս, ամենակի չէին վճարում:⁶⁵ հանգամանք, որ բոլոր ցանկացողներին հնարավորություն էր ընձեռում ուսանել դպրոցում:

Այսպիսով, չնայած նախկինում ևս դրսից մեծ քանակությամբ երեխաներ էին հաճախում որբանոցի դպրոցը,⁶⁶ սակայն 1912 թ-ից այն փաստացիորեն դարձավ Խոյի հայ համայնքին սպասարկող միակ կրթօջախը: 1913 թ-ին այնտեղ սովորում էին 77 երեխաներ, որոնցից 49-ը դրսից էին, իսկ 28-ը՝ որբանոցից:⁶⁷ Այդ հաստատության կողմից իրավամբ համարվում էր խոստանմալից սկիզբ՝ հետազայում ողջ տարածաշրջանի երիտասարդության կրթության և դաստիարակության գործում եական ներդրում կատարելու համար. «Մեր այժմյան հաջողությունն ինձ համար միայն սկիզբ է,- նշում էր Ա. Յառնակը,- որից հավանաբար կզարգանա մի կրթական հաստատություն, որ ժամանակի ընթացքում մեզ այս տարածաշրջանների համար աշխատուժ կմատակարարի»:⁶⁸

Ինչևէ, տարիների ընթացքում որբանոցում խնամվող երեխաների թվաքանակը նկատելիորեն նվազում էր: Եթե 1900-1901 թվականներին այնտեղ կային 120 երեխաներ, իսկ 1902-1905 թվականներին 89,⁶⁹ ապա 1910 թ-ին նրանց թիվն իջել էր 35-ի,⁷⁰ սակայն չնայած դրան, դպրոցի հեղինակությունն ու համբավը շարունակ ընդլայնվում էր:⁷¹ Այն իր հաջողությունների համար առաջին հերթին պարտական էր Յառնակին և մյուս դասավանդող ուժերին, որոնք 1909 թ-ից հիմնականում համալրվում էին որբանոցում մեծացած երեխաների միջոցով:

Դպրոցական պարապմունքներին զուգահեռ մեծ ու-

շաղկապում էր դարձվում նաև երեխաների արհեստագործական հմտությունների զարգացմանը: Եթե աղջիկները դեռ Մ. Յենգելմանի ղեկավարության շրջանում սովորում էին կարել և գործել,⁷² և այդ ավանդույթը հետագայում շարունակվեց նաև Ա. Հառնակի կողմից,⁷³ ապա տղաների համար կյանքի կոչվեցին ավելի ընդգրկուն մտահղացումներ: Արհեստագործության զարգացումն առաջին հերթին կարևորվում էր մեծացող երեխաներին ապագայում ինքնուրույն գոյատևման հնարավորություն ընձեռելու առումով: Նպատակային զարգացման դեպքում այն կարող էր որբանոցի համար նաև եկամտի աղբյուր,⁷⁴ և բացի այդ, մահմեդական շրջանների հետ օգտավետ շփումների կամ այլ կերպ ասած՝ անուղղակի «քարոզչության» միջոց դառնալ: «Պարսկաստանում, - նշում էր այդ առթիվ Մ. Շյունեմանը, - որտեղ միսիոները մեծ դժվարությամբ է կարողանում բռնագրոսիկ քաղաքավարության, կեղծիքի և ստի դիմակը, բնածին փականության և կեղծավորության պատմեշը հաղթահարելով՝ մերժեմալ մարդկանց հոգում, արհեստագործի համար առկա է մի լուրջ, և ըստ այդմ ավելի ներգործուն ասպարեզ... Արհեստագործի առաջադրանքը՝ դառնալ լուրջ քարոզիչ պետք է իրականացվի նաև մեր արհեստանոցներում»:⁷⁵

Նախ անհրաժեշտ էր պարզել, թե որբանոցում ո՞ր ծյուղերը պետք է զարգացվեին, քանի որ մոլեռանդ մահմեդական երկրում, ինչպիսին Պարսկաստանն էր, քրիստոնյաները զրկված էին որոշ արհեստներով զբաղվելու հնարավորությունից՝ չունենալով համապատասխան շուկա: Քանի որ մահմեդականները պիղծ էին համարում այն ամենը, ինչին դիպչում էր քրիստոնյաների ձեռքը, մասնավորապես, եթե առկա էր խոնավության գործոնը, այսինքն, եթե առարկան պատրաստման ընթացքում կարող էր խոնավանալ կամ թրջվել,⁷⁶ վնասվեց առաջնությունը տալ չոր փայտի հետ կատարվող աշխատանքներին, կահագործությանը և պայտագործությանը:⁷⁷

Ամիսներ շարունակ Մ. Շյունեմանը ջանադրաբար հայերեն էր սովորում, որպեսզի կարողանար հաղորդակցվել երեխաների հետ: Քիչ ժամանակ չպահանջվեց նաև տեղական կլիմային, փայտի առանձնահատկություններին և շուկայի պահանջներին ծանոթանալու համար: Այդ դժվարությունները, սակայն, շուտով հաղթահարվեցին, և աշխատանքը մտավ իր բնականոն հունը: Խոյից դուրս, մասնավորապես Ուրմիայում և Թավրիզում շուկա ձեռք բերելու համար Շյունեմանը նախագծեց և կազմակերպեց այնպիսի կահագործական առարկաների արտադրություն, որոնք հնարավոր էր մաս-մաս տեղափոխել և վերահավաքել այնտեղ: Այդ ձեռնարկումն ունեցավ մեծ հաջողություն, և արդեն երկրորդ տարում Թավրիզից սկսեցին ուղարկվել պատվերներ:⁷⁸

Առաջին հաջողություններին զուգահեռ կատարվում էր գործիքների, հաստոցների համալրում, և աշխատանքն ավելի լայն ընթացք էր ստանում՝ հնարավորություն ընձեռելով մեծացնել նաև աշակերտների թվաքանակը: Եթե 1902 թ-ի սկզբին Մ. Շյունեմանն իր գործունեությունը սկսեց որբանոցի չորս տղաների հետ, իսկ տարեվերջին նրանց թիվը հասավ 5-ի, ապա 1903 թ-ին նրա մոտ աշակերտում էին 9 երեխաներ, և ևս մեկ տարի անց՝ 15ը:⁷⁹ Որբանոցի արհեստագործական ձեռնարկությունը կարճ ժամանակում մեծ համարում ստացավ ոչ

միայն Խոյում, այլև Թավրիզում, Ուրմիայում և այլուր, և չնայած այն հետզհետ, ընդլայնվում և ավելի ու ավելի եկամտաբեր էր դառնում (1904 թ-ին այն ունեցավ շուրջ 1000 մարկ զուտ եկամուտ), սակայն ի վիճակի չէր բավարարել շատ ավելի արագ տեմպերով աճող շուկայական պահանջարկը: 1905 թ-ին, օրինակ, ընդունվեցին 4000 մարկի պատվերներ, մինչդեռ եռապատիկ ավելին Մ. Շյունեմանը հարկադրված էր մերժել համապատասխան տարածքի, նյութատեխնիկական բազայի և մասնագիտական ուժերի բացակայության պատճառով: Աշակերտների մեծ մասը 1905 թ-ին դեռ գտնվում էր ուսուցման փուլում և ինքնուրույն չէր կարող աշխատել: Բացի այդ, նրանց թիվն էականորեն ավելացնելու հնարավորություն ևս չկար, քանի որ դրա համար բացակայում էին աշխատատարածքն ու սարքավորումները:⁸⁰

Թ, Շյունեմանը և թե ԳԱԱ ղեկավարությունն այդ հիմնահարցի լուծման համար միայն մեկ ճանապարհ էին տեսնում. որբանոցի մոտակայքում գնել մի հողամաս, և այնտեղ կառուցել նոր, ընդարձակ և նորագույն սարքավորումներով ու հաստոցներով զինված ձեռնարկություններ:⁸¹ 1905 թ. ամռան սկզբին այդ ձեռնարկի իրականացմանը կազմակերպական ընթացք տալու համար հիմնվեց «Պարսկաստանում միսիայի արդյունաբերության կազմակերպման հատուկ կոմիտե», որի կազմում ի թիվս այլոց ընդգրկվեցին ԳԱԱ-ի տնօրեն Յոհ. Լեփսիուսը, Դ. Ֆոն Օբերցենը և Գերմանական արևելյան առևտրա-արդյունաբերական ՍՊԸ-ի կառավարիչ Կ. Ռուբիշունը,⁸² և որին արտոնվեց ձեռնարկությունների գործունեության կազմակերպումը: Քանի որ այդպիսով ձեռնարկությունները դադարում էին իրավականորեն ԳԱԱ-ի ենթակայության տակ գտնվել, վերջինս դրանց վերաբերյալ այլևս տեղեկություններ չիրապարակեց: Հայտնի է միայն, որ սկզբնապես նախատեսված էր աշխատատեղեր ստեղծել 30 երեխայի համար, և այդ նպատակի համար անհրաժեշտ 30000 մարկը, 1000-ական մարկի փոխառության տեսքով ստանալ 30 փոխատուներից:⁸³ Իսկ հուլիսին 30 փոխատուներից 7-ը արդեն գտնվել էին, և դրանի հայթայթումն ակտիվորեն շարունակվում էր:⁸⁴ Հայտնի է նաև, որ ընդլայնվող աշխատանքներում Շյունեմանին օգնելու նպատակով ամռանը Խոյ էր առաքվել երկրորդ ատաղձագործ վարպետը՝ Ռոսները, որի հետ ձեռնարկությունների զինման համար ուղարկվել էին նաև մեծ քանակությամբ սարքավորումներ:⁸⁵

Ամենայն հավանականությամբ, սակայն, արհեստագործության զարգացման այդ ծրագիրը չի իրագործվել, իսկ եթե կատարվել է, ապա մասնակիորեն, քանի որ Պարսկաստանի ներքաղաքական իրադրության պայակայունացման պայմաններում այդ խիստ անհավանական էր, իսկ 1907-08 թվականներին, ինչպես տեղեկացնում էր Լեփսիուսն իր հրապարակումներից մեկում, այդ երկրում ծավալվող հեղափոխական պայքարի և համապատասխանաբար նաև երթևեկության ու առևտրի դադարեցման հետևանքով որբանոցի ձեռնարկությունները բոլորովին չէին գործում:⁸⁶

Խոսքը վերաբերում է Պարսկաստանում «Ժողովրդի ներկայացուցիչների» սահմանադրական ընդդիմադիր կուսակցության կողմից՝ 1907 թ-ի կեսերին շահի կառավարության դեմ սկսված սուր պայքարին, որի նպատակն էր զավթել իշխանությունը: Արյունահեղ պայքարը

կարճ ժամանակում տարածվեց երկրի բոլոր շրջաններում, և արդեն 1908 թ-ին թափրիզում, Սպահանում, Շիրազում, Քերմանշահում, Մազենդեհայում, Աստրաբադում, Լարստանում և Պարսկաստանի այլ խոշոր կենտրոններում կազմել էին ինքնուրույն ժամանակավոր կառավարություններ, որոնք այլևս չափին չէին ենթարկվում: Խոյը, որ հարում էր հեղափոխականներին, բնականաբար նույնպես հայտնվեց պատերազմական իրավիճակում հարկադրված լինելով դիմագրավել կառավարման Մակուի գորագողների հարձակմանը: Եվ քանի որ Մակուի սարդարի կոչով, Խոյի դեմ պատերազմում ավարառության հույսով նրան միացան նաև շրջակայքում ապրող քրդերը, Խոյի հայ բնակչության և նաև որբանոցի համար ստեղծվեց անվերահսկելի և խիստ վտանգավոր իրավիճակ:⁸⁷

Միաժամանակ ներկուսակցական պայքարը, կենտրոնախույս ուժերի հաջողությունները և այդպիսով ստեղծված ընդհանուր անարխիան առիթ դարձան, որ Թուրքիան նույնպես գործուն քայլեր ձեռնարկի Պարսկաստանի հյուսիսային հատվածում տարածքներ ձեռք բերելու ուղղությամբ: Օգտվելով իրադրությունից՝ Թուրքիան 1907 թ-ին գրավեց Ուրմիայի և Սաուջուլաղի միջև ընկած քրդաբնակ տարածքները,⁸⁸ որի հետևանքով քրդերը լքելով իրենց բնակավայրերը՝ ներխուժեցին հարևան մահմեդական և քրիստոնյա գյուղերը: Ինչպես տեղեկացվում էր ԳԱԱ-ի կոչերից մեկում, արդեն 1908 թ-ի ապրիլին նրանք Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի շրջակայքում ավերել էին բազմաթիվ թուրքական գյուղեր, բնակչության կոտորել և թալանել՝ մեծ սպառնալիք էին դարձել նաև ճշված քաղաքների համար:⁸⁹ Քրդերի ավերումն ու թալանը էլ ավելի մեծ չափերի հասավ տարեվերջին: 1908 թ. դեկտեմբերից մինչև 1909 թ. մայիս ամիսը Խոյի շրջակայքում նրանք հիմնահատակ ավերել էին մոտ 60 թուրքական գյուղեր:⁹⁰

Այն փաստը, որ սարդարի և նրան միացած քրդերի գործողությունները հիմնականում ուղղված էին թուրք բնակչության դեմ, ուներ իր ուրույն պատճառները: Չնայած հայերը Խոյում և տարածաշրջանում թվաքանակով շատ ավելի քիչ էին, քան թուրքերը, պարսիկները կամ քրդերը, սակայն համարվում էին բնակչության ամենաուժեղ տարրը, քանի որ, ինչպես տեղեկացնում էր Հառնակը, կռվում անգերազանցելի էին և «իրենց քաջության շնորհիվ ամենուր սարսափ էին տարածել»:⁹¹ Խոսքն անշուշտ վերաբերվում էր այդ իրադարձությունների ընթացքում կազմավորված՝ մի շարք հայկական զինված խմբերին, և չնայած նրանք զերծ էին պատերազմող կուսակցություններից որևէ մեկին հարելու մտքից և նպատակ ունեին միայն ապահովել հայ բնակչության անվտանգությունն ու սահմանափակվել ինքնապաշտպանությամբ, այնուամենայնիվ, Խոյին սպառնացող ընդհանուր թշնամու՝ քրդերի դեմ համատեղ պայքարը նպաստում էր նրանց և թուրքերի մերձեցմանը, և, ինչպես Հառնակն էր վկայում, Խոյի և շրջակայքի թուրք բնակչությունը փոքրաթիվ հայ հեղափոխականների պաշտպանության ներքո իրեն ավելի ապահով էր զգում «սպառնացող քրդական հորդանների» դեմ, քան հազարավոր պարսիկ ապստամբների:⁹²

Հատկանշական է, որ պատերազմող երկու կուսակցություններն էլ իրենց հաղթանակի բանալին տեսնում էին հայերի ձեռքում, ուստի ջանում էին նրանց հետ դաշ-

նակցել, իսկ եթե այդ անհնար էր, ապա պահպանել չեզոք հարաբերություններ: Այդ պատճառով, ինչպես բազմիցս նշում էր Ա. Հառնակը, Մակուի գորաբանակի ղեկավարները շարունակ հայտարարություններ էին կատարում այն մասին, որ նրանք հայերի դեմ ոչինչ չունեն, այլ կամենում են միայն պատժել «թուրք խռովարարներին», և այդ բանակում այն համոզումն էր իշխում, որ Խոյը վաղուց իրենց ձեռքում կլիներ, եթե «մեկ դյուժին հայ հեղափոխականներն իրենց դեմ չկռվեին»:⁹³

Ինչևէ, չնայած հայերը չեզոք և ինքնապաշտպանական դիրքորոշում էին որդեգրել, և չնայած 1908 թ-ին նրանց մարտունակության շնորհիվ հայկական գյուղերը (Ցեղավար, Շորաֆ, Դիզա, Կարանջալու և այլն) հիմնականում զերծ էին մնում Մակուի զնդերի և նրանց դաշնակցած քրդերի ասպատակություններից, այնուամենայնիվ Խոյի անկումը կարող էր ծակատագրական լինել նաև հայերի համար: Քաղաքի գրավման վտանգն առավել ակնառու դարձավ 1909 թ-ի սկզբին, երբ Մակուի քրդական ջոկատներն արագորեն առաջանում էին դեպի Խոյ:⁹⁴ Կասկած չկար, որ նրանց ներխուժման դեպքում նույնիսկ որբանոցը չէր խնայվի: Ուստի Հառնակը մարտի 1-ին դիմեց Թեհրանի գերմանական ներկայացուցչությանը՝ խնդրելով նրա միջնորդությունը, որպեսզի Պարսկաստանի կառավարությունը Խոյի գրավման դեպքում Սարդարին պարտավորեցներ հոգ տանել որբանոցի անվտանգության մասին: Գերմանիայի ներկայացուցիչն իր հերթին այդ նամակի հիման վրա դիմեց Պարսկաստանի ԱԳ նախարարին, շահի զնդերի իրամանատարին, ինչպես և շահի կողմնակից բուրդ առաջնորդներին՝ խնդրելով համապատասխան հրամաններով ապահովել Խոյի և Ուրմիայի որբանոցների անվտանգությունը:⁹⁵

Այդ միջոցառումները, սակայն, հազիվ թե որևէ ազդեցություն գործեին քուրդ խուժանի վրա, և որբանոցն ամեն օր ապրում էր մշտական երկյուղի մեջ: Ի վերջո, 1909 թ-ի մարտի 13-ին հեղափոխականները և նրանց հետ միասին Խոյի պաշտպանության համար կռվող հայերը քաղաքի մատույցներում քրդերից պարտություն կրեցին, և ողջ բնակչությունը մատնվեց խուճապի: Քաղաքի արվարձանային հայաբնակ թաղամասերի բնակիչները, լքելով իրենց տները, հոծ զանգվածով դիմում էին դեպի միակ համեմատաբար հուսալի վայրը՝ որբանոց, որը նրանց առջև լայնորեն բացել էր իր դռները: Հսկա կառույցի բոլոր սենյակները, նաև հիվանդասենյակը, մառանն ու արհեստանոցը հաշվված ժամերի ընթացքում լցվեցին հայ փախստականներով: Հառնակը նրանց էր հատկացրել նաև իր սեփական բնակարանը: «Ես շաբաթներ ի վեր դրա համար նախապատրաստվել էի, տեղեկացնում էր Ա. Հառնակն իր՝ մարտի 18-ին թվագրված նամակում: - Թե քանի մարդու ենք մենք ապաստան տվել, ես ճշգրիտ չեմ կարողացել հաշվել: Մակերեսային հաշվարկներով այդ թիվը տատանվում է 300-400-ի միջև»:⁹⁶

Բարեբախտաբար, ամբացատրելի պատճառներով քրդերը քաղաք չմտան, այլ առժամանակ ամրացան Խոյի թուրքաբնակ արվարձաններից մեկում, և 14 օր հետո, ավերելով Խոյի շրջակա գյուղերը՝ հեռացան:⁹⁷ Քրդերի դեմ լիարժեք հակակշիռ ստեղծվեց և քրդական ներխուժումների վտանգը վերացավ միայն 1912 թ-ի սկզբին, երբ ռուսական բանակը Պարսկաստանի հյուսիսային մի

շարք այլ շրջանների հետ միասին գրավեց նաև Խոյը, և այնտեղ հաստատվեց խաղաղությունը:⁹⁸ Իսկ մինչ այդ Խոյի իրադրությունը մշտապես շարունակում էր մնալ ծայրաստիճան լարված:⁹⁹

Այսպիսով, որբանոցը ոչ միայն որբերի օթևան և կրթօջախ էր, այլև վտանգի ու կարիքի դեպքում պատսպարան Խոյի և շրջակա գյուղերի հայության համար, իսկ առավել ծանր տարիներին այն շտապ օգնություն դարձավ նաև ունեզուրկների և հիվանդների համար՝ առանց կրոնական և ազգային խտրականության նրանց և ցուցաբերելով բժշկական և այլ համակողմանի օգնություն:¹⁰⁰ Այդ աշխատանքների ծավալն ընկալուն դարձնելու համար բավական է մշել, որ 1908 թ. սեպտեմբերից մինչև 1909 թ. փետրվար ամիսը 700 հիվանդներ շուրջ 1700 անգամ Հառնակից ստացել են բուժօգնություն և դեղորայք:¹⁰¹ «Ջերմաչափերով և ամենամանրամշտ դեղորայքով զինված՝ ես իմ չափահաս աղջիկների հետ գնում էի տները, որտեղ հիվանդներ էին պառկած,- մշում էր Հառնակը,- միննույն է՝ հայեր, թե մահմեդականներ...»:¹⁰²

Աղբատները և հիվանդները որբանոցից պարբերաբար ստանում էին նաև սննդամթերք ու դրամ: Չնայած այդ մասին որոշակի փճակագրական տվյալներ չեն հաղորդվում, սակայն մարդասիրական այդ օգնությունն ուներ խիստ լայն ընդգրկում, առանց որի ժամանակակից վկայությամբ հարյուրավոր մարդիկ կդատապարտվեին սովահարության:¹⁰³

Ինչևէ, մասնաճյուղի երախտավոր գործունեությունը դեռ երկար կշարունակվեր, եթե չբռնկվեր աշխարհամարտը: Չնայած Պարսկաստանը պատերազմին չէր մասնակցում և համարվում էր չեզոք երկիր, այնուամենայնիվ չէր կարող ամբողջովին խուսափել պատերազմական իրադարձություններից: Դեռ պատերազմի բռնկումից առաջ երկրի հյուսիսային հատվածում, նաև Խոյում դրության տերը ռուսական կազակային զորամասերն էին, և քաղաքը փաստորեն ապրում էր ռազմական իրադրության պայմաններում, պատերազմում թուրքիայի հավանական ներգրավումից հետո մարտական գործողությունների թատերաբեմ դառնալու տագնապներով: Ճակատագիրը չխնայեց նաև ՉԱԱ-ի պարսկաստանյան մասնաճյուղերին. 1914 թ-ի սեպտեմբերի 2-ին ռուսական հյուպատոսը կարգադրեց Խոյի որբանոցը փակել՝ այդ պատրվակելով անգլիական բանկում հաստատության ունեցած պարտքով:¹⁰⁴ Չնայած Ա. Հառնակի հարցապնդումների միջոցով պարզ դարձավ, որ բանկը նման պահանջ չէր առաջադրել, և այնուհետև որբանոցի կառավարչուհու և թավրիզի գերմանական հյուպատոս Լիտենի կողմից հիշյալ հրամանի կապակցությամբ բողոքներ ուղղվեցին ռուսական, ամերիկյան գլխավոր հյուպատոսներին և Խոյի պարսիկ նահանգապետին, այնուամենայնիվ դրանք էական արդյունք չտվեցին: Հաջողվեց միայն կարճ ժամանակով պահպանել երեխաների բնակության սենյակները և հետաձգել նրանց վտարումը, իսկ հաստատության մնացած տարածքները, ներառյալ Ա. Հառնակի բնակարանը հիշյալ օրը ևեթ բռնագրավվեցին: Որբանոցի շարժական գույքը կուտակվեց մի քանի սենյակներում, որոնք կնքվեցին,¹⁰⁵ իսկ Հառնակը ժամանակավորապես ապաստանելով մի հյուղակում՝ հաջորդ օրը տեղագին փութկոտությամբ ձեռնամուխ եղավ երեխաներին որբանոցից դուրս բերե-

լու և վստահելի հայ ընտանիքներին հանձնելու գործին: Մի քանի օրում որբանոցն արդեն իսպառ դատարկված էր. «Պատերն առանց երեխաների տխուր էին...,- մշում էր նա հետադարձ հայացքով: - Սակայն ես ուզում էի դիմանալ: Եթե ինձ հանգիստ թողնեին, ես լավագույն տարբերակը կհամարեի մնալ: Մնալու դեպքում ես կարող էի մեր տունը պաշտպանել հետագա ավերումներից, հետևել երեխաներին, հավանաբար դարձյալ հայերի համար բացել իմ տան դռները, եթե բանը իրոք հասներ ռուս-թուրքական պատերազմին: Այլապես ամեն ինչ ծանր և տխուր էր: Մարդ իրեն պատկերամուծ էր որպես ժանտախտով հիվանդ: Ռուսների հանդեպ երկյուղից ոչ ոք չէր համարձակվում ինձ մոտ գալ: Միայն ուշ երեկոյան, երբ արդեն մութ էր, այս կամ այն անձնավորությունն ինձ այցի էին գալիս: Այդ ժամանակ ծանաչվում էին իսկական բարեկամները, և ես ի ուրախություն ինձ պետք է ասեմ, որ բացառությամբ որոշ դեպքերի, հայերը շատ լավ պահեցին իրենց»:¹⁰⁶

Ա. Հառնակի համար, սակայն, անհնար էր մնալ Խոյում, առավել ևս, երբ նրա հասցեին արդեն հնչում էին լրտեսության մեղադրանքներ:¹⁰⁷ Նրան կարգադրվեց մեկնել Թավրիզ, և մեծ դժվարությամբ կարողանալով վերստին տիրանալ իր անձնական իրերին՝ նա սեպտեմբերի 15-ին իր երկու հայ ուսուցչուհիների հետ մեկնեց այնտեղ՝ տեղավորվելով գերմանական հյուպատոսությունում:¹⁰⁸ Հոկտեմբերի վերջին, երբ թուրքիան նույնպես մտավ պատերազմի մեջ, Թավրիզի գերմանական զաղութի դրությունը բարդացավ: Նրա անդամները, այդ թվում նաև Հառնակը հարկադրված հովանավորության խնդրանքով դիմեցին ամերիկյան հյուպատոսությանը և վերջինիս միջամտությամբ ստանալով հայրենիք վերադառնալու թույլտվություն՝ մեծ գրկանքների և փորձությունների ենթարկվելով՝ նոյեմբերին մեկնեցին Գերմանիա:¹⁰⁹

Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Ուրմիայի ասորական որբանոցը, որի գերմանացի աշխատակիցները՝ Ա. Ֆրիդեմանը և օր. Ռիխտերը, նոյեմբերի 4-ին երեխաներին ազատ արձակելով՝ վերադարձան Գերմանիա:¹¹⁰

Պարսկաստանում գործող խիստ գրաքննության պայմաններում բնականաբար անհնար էր այնտեղից փոստային կապով տեղեկություններ ուղարկել Գերմանիա, և ՉԱԱ-ն Խոյի որբանոցի փակման մասին առաջին տեղեկությունը ստացավ Հառնակի՝ Բուլղարիայով ուղարկված հետևյալ հակիրճ և սրտառու հաղորդագրության միջոցով. «Ես այժմ Թավրիզի գերմանական հյուպատոսությունում եմ: Խնդրում եմ պրն. դր. Լեփսիուսին տեղեկացրեք, որ որբ երեխաները լավ պահված են: Ես իմ պոստը կամավոր չեմ լքել: Մեր իրերը մի քանի սենյակներում փակվել և կնքվել են, մնացածը վերցվել է կազակների կողմից...»:¹¹¹

Կազակերպության վարչությունն այնուհետև բողոքներ հղեց Գերմանիայի ԱԳՆ-ին և Թեհրանի գերմանական դեսպանությանը՝ չեզոք երկրում «ռուսական հրամանով» գերմանական որբանոցների փակումը և կանանց ու երեխաների ներկալումն ու բռնի վտարումը դատապարտելով որպես միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումներ:¹¹² Դրանք, սակայն, որևէ արդյունք չէին կարող տալ, և Խոյի որբանոցը հատկացվեց կազակներին որպես զորանոց:¹¹³ Ինչ վերաբերում է Ա. Հառ-

նակին, ապա վերադարձից հետո աշխատանքի նշանակվեց ռազմական ֆարքիկաներից մեկում՝ զբաղվելով բանվորուհիների սոցիալական ապահովության խնդիրներով:¹⁴ Միաժամանակ նա ջանում էր տեղեկություններ հայթայթել հայի հայերի և որբանոցի երեխաների մասին՝ հուսալով պատերազմից հետո դարձյալ վերադառնալ այնտեղ և շարունակել իր առաքելությունը: Երթևեկության և փոստային կապի բացակայության հետևանքով, սակայն, պատերազմի տարիներին նրան չհաջողվեց որոշակիորեն հավաստի տեղեկություններ հայթայթել, իսկ հետագայում ուշացմամբ ստացված կցկտուր լուրերը հուսալքող էին: 1919 սկզբին հայտնի դարձավ, որ հայի որբանոցը հիմնահատակ թալանված և ավերված էր,¹⁵ իսկ 1920 թ. սկզբին ստացվեց տեղեկություն այն մասին, որ 1917 թ-ին հայի և շրջակա գյուղերի հայ

բնակչությունը թուրքերի և քրդերի կողմից գրեթե ամբողջովին կոտորվել էր:¹⁶ Հառնակը մեծ ջանքերի գնով 1921 թ-ին կարողացավ կապ ստեղծել իր երկու նախկին սաների՝ Շողակաթ Բադալյանի և Թելլի Օհանյան-Գրիգորյանի հետ, որոնք հաստատեցին այդ տեղեկությունները:¹⁷

Ինչևէ, ԳԱՍ-ն այլևս հնարավորություն չունեցավ վերսկսել իր գործունեությունը Պարսկաստանում: Իսկ ինչ վերաբերում էր այնտեղ գտնվող ընկերության սեփականությանը, ապա չնայած այդ երկրի կառավարությունը պաշտոնապես ստանձնել էր ինչպես հայի, այնպես էլ Ուրմիայի որբանոցների ու նրանց ունեցվածքի պահպանման պատասխանատվությունը¹⁸ սակայն այդ ուներ սոսկ ձևական նշանակություն, և ԳԱՍ-ին երբևէ վնասների հատուցում չկատարվեց: ■

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Գերմանական առաքելություն արևելքում» (Deutsche Orient-Mission) ընկերությունը, դր. Յոհ. Լեփսիուսի կողմից հիմնվելով 1895 թ. սեպտեմբերի 29-ին, համապարփակ փրկարար աշխատանքներ ծավալեց թե իր բնօրինակում գտնվող վտանգված ժողովրդի, և թե Բուլղարիայում ու Պարսկաստանում հանգրվանած բազմահազար փախստականների շրջանում: Ընկերությունը ավելի քան չորս տասնամյակ անընդմեջ իր որբանոցում, բժշկական հաստատությունների և արտադրական ձեռնարկությունների միջոցով հսկայածավալ նյութական ու բարոյական աջակցություն ցուցաբերեց հայ ժողովրդին՝ անգերազնահատելի ներդրում ունենալով համիդյան կոտորածների վերջերի սպիացման, Մեծ Եղեռնից մազապուրծ՝ հայության բեկորների վերընծյուղման հարցում և միաժամանակ գորավիզ լինելով Հայկական հարցին ու դառնալով հայ ժողովրդի ծայրն ու դատապաշտպանող ողջ Եվրոպայում: Ստորև մենք կանդրադառնանք միայն Պարսկաստանում իրագործված աշխատանքներին:
2. St'u Das deutsche Hilfswerk für Armenien, "Der Christliche Orient, (այսուհետ՝ ChOr), 1897, էջ 331: Գ. Իսմայելին այդ նպատակով հատկացվել էր 11000 մարկ: St'u Urmia, անդ, էջ 280:
3. Անդ, էջ 279-280: Խոսքը վերաբերվում էր Թուրքիայի քրդական շրջաններում ապրող մոտ 20000 նեստորիանական ասորիներին, որոնք 1895-96 թթ. քրդերի դեմ երկարատև պայքարից հետո ի վերջո դիմեցին փախուստի՝ կուտակվելով հիմնականում Պարսկաստանի Ուրմիայի շրջանում:
4. Անդ:
5. Անդ:
6. Schäfer R., Geschichte der Deutschen Orient-Mission, Potsdam, 1932, էջ 15: Հ. Ֆիշերը ճանապարհին Եդիսանում այցելեց նաև ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որը նրան խոստացավ իր աջակցությունը ցուցաբերել և Պարսկաստանում գտնվող հնագույն քրիստոնեական հաստատությունը՝ Ս. Թադևոսի վանքը տրամադրեց նրան: St'u Das deutsche Hilfswerk für Armenien, "ChOr", 1897, էջ 331:
7. Fischer H., Aus unserer Arbeit in Persien, անդ, էջ 422:
8. Անդ: Դրանց լույսը պարզաբանելու համար նշենք, որ Սալմաստում ի հայտ էին եկել հայկական զինված խմբեր, որոնք իրենց առջև խնդիր էին դրել հայ բնակչությանը պաշտպանել քրդական ցեղերի հարձակումներից: Նրանք Պարսկաստանի մահմեդական շրջաններում մեծ սարսափ էին տարածել, որից օգտվելով, սակայն, թուրքական իշխանությունները դարձյալ շահարկում էին «հայ հեղափոխականների»՝ հայտնի խաղաղարտը: Որոշակիորեն պարզ էր նաև այդ ամենի ենթատեքստը. Թուրքիայի սահմանի մոտ հայ փախստականների մեծաքանակ կուտակումները անհանգստություն էին պատճառում այդ երկրի կառավարությանը, որն օգտվելով Պարսկաստանի կառավարության թուլությունից և թողվածությունից՝ ջանում էր հայկական տարրին սահմանազոտում ապրող մահմեդական բնակչության միջոցով թուլացնել և ոչնչացնել: Դա հնարավոր կլիներ միայն

այն դեպքում. եթե զենք կրելը հայերին արգելվեր, և ամենայն հավանականությամբ Թուրքիայի ազդեցությամբ էր պայմանավորված, որ, չնայած Պարսկաստանի կառավարությունը հայ փախստականներին թշնամաբար չէր ընդունում, սակայն նրանց արգելված էր օգտվել այդ երկրի քաղաքացիների բազմաթիվ տարրական իրավունքներից, որոնցից էր նաև զենք կրելու իրավունքը: St'u Paulat M., Meine Erlebnisse in Persien, "Aus der Arbeit des Armenischen Hilfswerkes" (այսուհետ՝ "AAH"), 1898, էջ 63: Բնականաբար հենց այդ էլ առիթ էր տվել Սալմաստի հայերին անվանել հեղափոխականներ, քանի որ նրանք ունենալով որսորդական զենքեր՝ դրանք օգտագործում էին ինքնապաշտպանության նպատակով:

9. Fischer H., Aus unserer Arbeit in Persien, "ChOr", 1897, էջ 423:

10. Անդ: Դժվար էր գերազնահատել այդ միջոցառումների նշանակությունը անասելի զրկանքների և սովի մատնված Սալմաստի հայ փախստականների համար. «Թշվառությունը, որ մենք այնտեղ տեսանք, անհավատալի մեծ էր, գրում էր Սարգաթեո Պաուլատը: - Ամեն օր հոծ խմբերով մեզ մոտ փախստական կանայք էին գալիս իրենց երեխաների հետ, բոլորը գրեթե մերկ կամ ցնցոտիների մեջ... Զառամյալ ծերեր և հիվանդ տղամարդիկ, որոնք խնդրում էին հագուստ և հաց»: St'u Paulat M., Meine Erlebnisse in Persien, "AAH", 1898, էջ 62:

11. Անդ, էջ 26:

12. St'u Unser Waisenhaus zu Kalassar, in Salmas, Persien, "AAH", 1898, էջ 26:

13. St'u Unsere Waisenkinder in der Türkei, Persien und Bulgarien, "AAH", 1898, էջ 9: Հմնտ. Das Waisenhaus in Choi, "AAH", 1899, էջ 78:

14. St'u Aus Persien, "AAH", 1898, էջ 124:

15. Schäfer R., Geschichte..., էջ 22: Պաստոր Ֆոն Բերգմանը նախքան Պարսկաստան մեկնելը քարոզչական գործունեություն էր վարում Բաքվում՝ աշխատակցելով Թիֆլիսի սինոդի միաբանությանը: St'u Lepsius J., Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius, "AAH", 1899, էջ 123: Հ. Ֆիշերի վերաբերյալ հետագայում այլևս տեղեկություններ չհաղորդվեցին: Ամենայն հավանականությամբ կատարելով որբանոցների հիմնման իր պարտականությունը՝ նա այնուհետև վերադարձել էր Գերմանիա:

16. Ընտրության հիմնավորվածությունն ավելի պարզ կդառնա, եթե նկատի առնվի դրա նախապատմությունը. Պարսկաստան գալուց հետո հետո Ֆոն Բերգմանը ստույգ աղբյուրներից իրագրվեց, որ հայի շրջանի՝ մեկ տարի առաջ թուրքերի կողմից կողոպտված և ավերված հայկական գյուղերում սովամահից խուսափելու համար մի շարք հայ ընտանիքներ մահմեդականություն էին ընդունել: Նմանապես հայտնի էր դարձել, որ այնտեղ գտնվող բազմաթիվ որբերի մահմեդականները վերցրել և պահում էին իրենց մոտ: Խոյի հայերին կրոնափոխման նոր հուսահատ քայլերից ետ պահելու համար նա մեկնեց այնտեղ և գործազուրկ տղամարդկանց բաժանեց անձնագրեր, ճանապարհա-

ծախս և մեկ թուման լրացուցիչ գումար, որպեսզի նրանք աշխատելու համար կարողանան մեկնել Ռուսաստան: Բերգմանը համոզված էր, որ նրանք այդ դեպքում ի վիճակի կլինեին հոգալ իրենց ընտանիքների ապրուստը: Այնուհետև նա վճռեց խոյուն մնացած որբերին հավաքել և տեղափոխել Կալասարի որբանոցը, ինչը, սակայն, տեղի բնակիչների կողմից հանդիպեց որոշակի ընդդիմության: Նրանցից շատերը համաձայնում էին որբերին տալ միայն այն դեպքում, եթե հաստատությունը հիմնվեր խոյուն: Ուստի, երբ հաստնացավ Կալասարի որբանոցի տեղափոխման հարցը, Բերգմանի ընտրությունը կանգ առավ խոյի վրա: Տե՛ս Aus Persien, "AAH", 1899, էջ 124:

17. Անդ, էջ 126: Հողամասը գնվեց 1600 մարկով, իսկ շինարարությունը՝ ըստ Բերգմանի հաշվարկների, պետք է արժենար ոչ ավել, քան 6000 մարկ: Անդ:

18. խոյի մոլեռանդ մոլլաներն ու շեյխերը թշնամանքով ընդունեցին որբանոցի հիմնման փաստը և բողոքագիր ուղարկեցին Թեհրան հայտարարելով, որ օտարերկրացիների ներկայությունը «ճշմարիտ հավատը վտանգում է»: Նրանք սպառնում էին նույնիսկ հարձակվել որբանոցի վրա: Տե՛ս Das Waisenhaus in Choi, "AAH", 1899, էջ 79:

19. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, "ChOr", 1900, էջ 19:

20. Տե՛ս Das Waisenhaus in Choi, "AAH", 1899, էջ 78: Հմմտ. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, "ChOr", 1900, էջ 19: Ուշագրավ է, որ շենքի բնակեցումից մի քանի օր անց որբանոցի շինարարության հարցում բարեհաճորեն տրամադրված՝ խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի գլխավոր նահանգապետ Իկբալի Սյուլկն աշխատանքից հեռացվեց, ինչը, փաստորեն, արդարացնում էր Բերգմանի շտապողականությունը: Անդ:

21. Տե՛ս AAH, 1899, էջ 157:

22. Տե՛ս Mitteilungen, "AAH", 1899, էջ 59: Թիֆլիսում նրանց միացան նաև Մովսես Ներսիսյանը և Հելեն, Լազարը (ազգությամբ լատիշ), որոնցից առաջինը պատուր Բերգմանի կողմից հրավիրվել էր խոյի որբանոցի դպրոցում, իսկ երկրորդը՝ խոհանոցում աշխատելու համար: Տե՛ս Lepsius J., Reisebriefe von Dr. Johannes Lepsius, անդ, էջ 124:

23. Անդ, էջ 125: Տե՛ս Erdbeben in Choi, "ChOr", 1900, էջ 56: Ս. Ներսիսյանին հանձնարարվեց թարգմանչի պարտականությունը, մինչև զերմանացի աշխատակիցները հայերենին կտիրապետեին: Տե՛ս Lepsius J., Reisebericht von Dr. Lepsius, "AAH", 1899, էջ 158:

24. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, "ChOr", 1900, էջ 19:

25. Schäfer R., Geschichte..., էջ 36:

26. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, "ChOr", 1900, էջ 22:

27. Որբանոցի համար պատրաստի ապրանքներ (հատակի ծածկույթ, գործվածքեղեն և այլն) գնելու փոխարեն նա գնում էր հումք և այն պատրաստելու աշխատանքը համապատասխան վճարման դիմաց հանձնարարում այդ կանանց: Անդ, էջ 24:

28. Անդ: Նրանց թվի վերաբերյալ, ցավոք, ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդվում

29. Henselmann M., Erdbeben in Choi, "ChOr", 1900, էջ 56-57:

30. Henselmann M., Neues Erdbeben, անդ, էջ 158:

31. Մոլլաները և շեյխերը շարունակ գալիս էին այնտեղ՝ պահանջելով թույլ տալ շենքը խուզարկել: Արգելքի հանդիպելով՝ նրանք ծեծում էին որբանոցի ծառաներին և փորձում զանազան վիճաբանություններ ստեղծել: Տե՛ս Briefe aus Choi, "ChOr", 1900, էջ 135:

32. Անդ:

33. Դրա վկայությունն էր 1901 թ-ի փետրվարի 23-ի դեպքը, երբ որբանոցի վրա տեղացին կրակահերթեր: Հենգելմանը, նրա աշխատակիցներն ու երեխաները միայն պատահականությամբ մնացին անվնաս: Տե՛ս Gnädige Bewahrung von Fr. Henselmann, "ChOr", 1901, էջ 39:

34. Տե՛ս Briefe aus Choi, Անդ, 1900, էջ 140:

35. Մայիսից արդեն մոտ մեկ տասնյակ երեխաներ նրա մոտ սովորում էին ատաղձագործություն: Բացի այդ նա երեխաներին հետ մարմնակրթության և գծագրության դասեր էր անցկացնում, իսկ նրա կինը սովորեցնում էր գործել և կարել: Տե՛ս Henselmann M., Gefahr und Bewahrung in Choi, "ChOr", 1901, էջ 85-86:

36. Schünemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in

Khoi, "ChOr", 1905, էջ 66:

37. Տե՛ս Mitteilungen, "ChOr", 1902, էջ 32:

38. Տե՛ս Mitteilungen, "ChOr", 1902, էջ 80:

39. Harnack A., Reiseberichte, "ChOr", 1902, էջ 183:

40. Տե՛ս Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 99-102: Հմմտ. Harnack A., Rußland in Persien, "ChOr", 1912, էջ 73: Հմմտ. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 102: Հմմտ. Harnack A., Bilder aus dem muhammedanischen Leben, "ChOr", 1914, էջ 91:

41. Oerzen D. von, Die kirchliche Stellung unserer Waisenkinder, "ChOr", 1903, էջ 177-181:

42. Անդ, էջ 177:

43. Անդ, էջ 178:

44. Սկստի ունի Կարապետ Տեր-Սկրտչյանին, Երվանդ Տեր-Սիմայանին և մյուս հայ հոգևորականներին, որոնք «Das Notwendige Liebeswerk» ընկերության աջակցությամբ ուսանել էին Գերմանական համալսարաններում: Տե՛ս Hacik Rafi Gazer, Die Reformbestrebungen in der Armenisch-Apostolischen Kirche Im ausgehenden 19. und im ersten Drittel des 20. Jahrhunderts, Göttingen, 1996:

45. Oerzen D. von, Die kirchliche Stellung unserer Waisenkinder, "ChOr", 1903, էջ 178:

46. Անդ, էջ 181:

47. Անդ, էջ 180:

48. Անդ:

49. Անդ, էջ 178:

50. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 100:

51. Անդ:

52. Harnack A., Rußland in Persien, "ChOr", 1912, էջ 72-73:

53. Տե՛ս Aus unseren Stationen, "ChOr", 1905, էջ 5:

54. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 99: Մանկապարտեզում (այն կոչվում էր նաև փոքրիկների դպրոց) դասավանդումը հանձնարարվել էր որբանոցի երկու շնորհալի սանուհիների: Տե՛ս Schulenburg M. v. d., Aus der Schule in Khoi, անդ, 1905, էջ 101:

55. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 99:

56. Այդ դպրոցում աշխատանքի էր ընդունվել որբանոցի «փեսացուներից» մեկը: Անդ:

57. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, "ChOr", 1912, էջ 33:

58. Harnack A., Arsachak Simonjan, "ChOr", 1912, էջ 118: Հատկանշական է, որ Հառնակը հատուկ հոգատարություն էր դրսևորում դրսի՝ առանձնապես օժտված երեխաների հանդեպ: Օրինակ, 1910 թ-ին տեղեկանալով Կարաբեյալու գյուղում ապրող մի այդպիսի տղայի՝ Արշակ Սիմոնյանի մասին՝ նա մեկնում է այնտեղ և նրան հայրական տանից տեղափոխում որբանոց: Չնայած Արշակը ծնողներ ուներ, այնուամենայնիվ նա տարիներ շարունակ կարողացավ որբանոցում կանոնավոր խնամք և նպատակային կրթություն ստանալ: Անդ:

59. Harnack A., Nachrichten aus Stationen, "ChOr", 1908, էջ 71:

60. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, "ChOr", 1912, էջ 33:

61. Harnack A., Ist es nötig, daß wir unsere Waisenarbeit aufrecht erhalten?, "ChOr", 1914, էջ 79-80:

62. Harnack A., Bitte um Pflegeeltern für neu aufgenommenene Waisenkinder, անդ, էջ 54:

63. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, "ChOr", 1912, էջ 33:

64. Անդ: Հմմտ. Harnack A., Rußland in Persien, "ChOr", 1912, էջ 72-73:

65. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 99:

66. 1910 թ-ին նրանց թվաքանակը հասնում էր 20-ի: Տե՛ս Harnack A., Deutsche Arbeit in Persien, "ChOr", 1910, էջ 148:

67. Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 99: Դպրոց ուներ երեք գեղեցիկ կահավորված դասասենյակներ: Անդ:

68. Անդ, էջ 100:

69. Bergmann von, Unsere Arbeit in Persien, "ChOr", 1900, էջ 25: Հմմտ. Feigel U., Das evangelische Deutschland und Armenien, Göttingen, 1989, էջ 118:

70. Harnack A., Deutsche Arbeit in Persien, "ChOr", 1910, էջ 148: Սյուս տարիների վերաբերյալ ճշգրիտ տվյալներ չեն պահպանվել: Որբանոցի սաների թվաքանակի նվազումը պայմանավոր-

ված էր որք և անպաշտպան երեխաների թվի նվազեցմամբ: Հաստատությունն այլապես ձգտում էր իր դռները միշտ բաց պահել ծայրահեղ կարիքի մեջ գտնվող երեխաների առջև: Տե՛ս Aus Choi, անդ, 1911, էջ 123: Հմմտ. Sachar Garabedian, Vom Waisenhaus in Khoi, անդ, էջ 167 և այլն:

71. Գալոցը խոյուն և շրջակայքում այնպիսի մեծ համբավ էր ձեռք բերել, որ 1913 թ-ին մի շարք հարուստ և ազդեցիկ մահմեդականներ դիմեցին Հառնակին՝ խնդրելով իրենց համար ևս մի դպրոց հիմնել: Քանի որ այդ մահմեդական բնակչության հետ շփումների և միաժամանակ լրացուցիչ նյութական եկամուտների հնարավորություն էր ընձեռում, Հառնակը փորձեց նրանց ընդառաջել, սակայն վերջիններս անհրաժեշտ նախաձեռնողականություն չդրսևորեցին, որի պատճառով ձեռնարկումը ձախողվեց: Ի վերջո, նրանցից մի քանիսը վճռեցին իրենց երեխաներին ուղարկել որբանոցի դպրոցը, սակայն, տարիքի անհապատասխանության պատճառով հիմնականում մերժվեցին: Ընդունվեցին միայն 2 մահմեդական երեխաներ՝ ուսմանը զուգահեռ ձեռք բերելով նաև որբանոցում բնակվելու հնարավորություն: Տե՛ս Harnack A., Aus der Arbeit in Khoi, "ChOr", 1913, էջ 100-101:

72. Gardthausen M., Neues Erdbeben, "ChOr", 1900, էջ 159:
73. Harnack A., Bericht aus Khoi, "ChOr", 1910, էջ 203-204:
74. Schünemann M., Tischlereibericht aus Choi, "ChOr", 1902, էջ 169:
75. Schünemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, "ChOr", 1905, էջ 70-71:

76. Մահմեդականները քրիստոնյաների ձեռքով պատրաստված կոշիկներ չէին հագնում, քանի որ պատրաստողի ձեռքը դիպել էր խոնավ կաշվին և այն «պղծել»: Նմանապես անմաքուր էին համարվում նաև քրիստոնյաների պատրաստած մթերքները, ձեռագործերը (որոնք իբրև թե պատրաստվել են խոնավացած մատներով) և այլն: Նույնիսկ հյուսնագործական առարկաները լաքապատման և ողորկման դեպքում պիղծ էին համարվում, քանի որ մահմեդականների կարծիքով դրանց խոնավ մակերևույթին կարող էր խառնված լինել քրիստոնյաների քրտինքը: Անդ, էջ 66:

77. Անդ:

78. Անդ, էջ 67:

79. Արիեստանցներն, օրինակ, ԳԱԱ-ի կողմից 1902 թ-ին համալրվեցին 1000, 1903 թ-ին՝ 2200, իսկ 1904 թ-ին ևս 2200 մարկ արժողությամբ շարժական գույքով: Անդ, էջ 69:

80. Schünemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, "ChOr", 1905, էջ 69:

81. Այդ ծրագրի իրագործման դեպքում ձեռնարկություններն ի վիճակի կլինեին ոչ միայն ինքնուրույն գոյատևել, այլ ունենալ շահույթներ: Տե՛ս Lepsius J., Daheim und draußen, անդ, էջ 127:

82. Տե՛ս "ChOr", 1905, էջ 71-72:

83. Schünemann M., Industrie- und Handwerk-Schule der DOM in Khoi, անդ, էջ 67:

84. Rubitschung C., Lepsius J., Helft suchen!, անդ, էջ 105:

85. Lepsius J., Daheim und draußen, անդ, էջ 126:

86. Տե՛ս Generalversammlung der Deutschen Orient-Mission, "ChOr", 1908, էջ 90:

87. Harnack A., Unruhen in Persien, "ChOr", 1907, էջ 147:

88. Schäfer R., Geschichte..., էջ 56:

89. Տե՛ս Generalversammlung, "ChOr", 1908, էջ 69:

90. Harnack A., Erretung, "ChOr", 1909, էջ 100:

91. Անդ, էջ 101:

92. Harnack A., Wandlungen in Persien, "ChOr", 1910, էջ 12: «Այդ պայքարի, հուզումների և վտանգների մեջ տեղի ունեցավ թուխ-բային փոփոխություն մահմեդականների և քրիստոնյաների փոխհարաբերության մեջը - մշտն էր նա, - հայերը վճռական առավելություն ունեին. նրանք հուսալիորեն պաշտպանված էին իրենց հեղափոխականների միջոցով, որոնց համարձակությունը ողջ երկրում հռչակված էր և երկյուղ էր ներշնչում, և կառավարության կողմից, հավանաբար քաղաքական դրդապատճառներով, մեծագույն հարգանքի էին արժանանում: Նրանք մեծ մասամբ սահմանափակվում էին ինքնապաշտպանությամբ»: Անդ, էջ 29-30:

93. Harnack A., Erretung, "ChOr", 1909, էջ 101: Ինչպես վկայում էր

Հառնակը, Սարդարն անձամբ ևս այնպիսի մեծ երկյուղ ուներ հայերից, որ «բանտարկյալի պես ապրում էր մի փոքրիկ սենյականում, որտեղ ոչ ոք իրավունք չուներ մտնել»: Նա նույն պատճառով առանձնակի «քերմությամբ» հոգ էր տանում նաև Մակուում գտնվող 12 խոյեցի հայ ատաղձագործների անվտանգության համար, իսկ «Մակուի երկու հայ բնակիչների, որոնց մասին նա գիտեր, որ նրանք որպես լրտեսներ շրջում էին Մակուի, Խոյի և Սալմաստի շրջաններում, նվիրեց նույնիսկ մեկական մատուցեր»: Անդ:

94. Klein, Khoi bedroht, անդ, էջ 63:

95. Անդ, էջ 64:

96. Lepsius J., Khoi bedroht, անդ, էջ 71-72:

97. Harnack A., Errettung, անդ, էջ 99-100:

98. Harnack A., Rußland in Persien, "ChOr", 1912, էջ 71:

99. Մայիսի սկզբին շահը ընդդիմության հետ հաշտություն կնքեց վավերացնելով սահմանադրությունը: Նրան հաջորդող շահը՝ Մուհամեդ Ալին, սակայն, ամռան սկզբին սահմանադրությունը չեղյալ հայտարարեց, որի հետևանքով քաղաքացիական պատերազմը վերստին բորբոքվեց, իսկ հուլիսի 15-ին սահմանադրականները գրավեցին նաև երկրի մայրաքաղաքը, նրան հարկադրելով հրաժարական տալ: Պարսկաստանի նոր շահ նշանակվեց 9-ամյա թագաժառանգ Ահմեդ Միրզան: Մուհամեդ Ալին, սակայն, կարճ ժամանակ անց, իր կողմը գրավելով նաև մի քանի քրդական ցեղերի՝ հրահրեց մի նոր պատերազմ, որ ձգվեց մինչև 1911 թ-ի վերջը՝ ավարտվելով սահմանադրականների հաղթանակով: Տե՛ս Wegener, Chronik der wichtigsten politischen Ereignisse in der Türkei und Persien, անդ, էջ 190: Հմմտ. Schäfer R., Geschichte..., էջ 74:

100. 1908 թ-ից խոյուն ոչ մի բժիշկ չկար, բոլոր հայ և մահմեդական հիվանդները դիմում էին որբանոցի ստանալով անհրաժեշտ օգնությունը: Տե՛ս Harnack A., Bilder aus dem muhammedanischen Leben in Persien, "ChOr", 1913, էջ 35: Հմմտ. Harnack A., Errettung, "ChOr", 1909, էջ 102:

101. Անդ: Այդ հիվանդների մոտ կեսը մահմեդականներ էին:

102. Harnack A., Bilder aus dem muhammedanischen Leben in Persien, "ChOr", 1913, էջ 35:

103. Sachar Garabedian, Khoi und unsere Arbeit, "ChOr", 1912, էջ 32-33:

104. Քանի որ Գերմանիայի հետ կապը խզված էր, և այնտեղից օգնություն չէր կարող ստացվել, Ա. Հառնակը անգլիական բանկից վարկ էր վերցրել, և ըստ ռուսական կողմի, վերջինս պարտքը չվերադարձնելու պատճառով պահանջել էր որբանոցը փակել: Տե՛ս Harnack A., Die Schließung unseres armenischen Waisenhauses in Khoi durch die Russen, անդ, էջ 168-169:

105. Դա այնքան արագ տեղի ունեցավ, որ Հառնակը չհասցրեց վերցնել նույնիսկ իր ամենամիտքեշտ անձնական իրերը: Անդ, էջ 169-170:

106. Անդ:

107. Անդ, էջ 169:

108. Անդ, էջ 174:

109. Harnack A., Unfreiwillige Heimkehr, "ChOr", 1915, էջ 19-20:

110. Friedemann M., Das Mutter-Annen-Buch, Potsdam 1927, էջ 154-155: Ա. Ֆրիդեմանն իր մեկնումից առաջ կարողացավ միայն 4 որբի տեղավորել ընտանիքներում, իսկ մյուսները դարձյալ մնացին անօթևան: Տե՛ս Brief aus Urmia von unserem Waisenmädchen Sultā Temris, "ChOr", 1915, էջ 93:

111. Այն բվագրված էր՝ 1914 թ. հոկտեմբերի 15: Տե՛ս Nachrichten von den Stationen, "ChOr", 1914, էջ 144:

112. Տե՛ս Nachricht, անդ, էջ 174:

113. Տե՛ս Nachrichten von den Stationen, անդ, էջ 144-145:

114. Տե՛ս Aus Briefen unserer Mitarbeiter, "ChOr", 1917, էջ 39-40:

115. Harnack A., Aus Persien, "ChOr", 1919, էջ 7:

116. Harnack A., Brief an die Pflegeeltern der Khoier Waisenkinder, "ChOr", 1921 էջ 2:

117. Harnack A., Nachrichten aus Persien, անդ, էջ 63: Հմմտ. Briefe aus Persien an Fr. Harnack, "ChOr", 1922, էջ 25:

118. Harnack A., Die Schließung unseres armenischen Waisenhauses in Khoi durch die Russen, "ChOr", 1914, էջ 172-174:

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՔՐԴԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՍԲ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ (ՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

Վրեժ Ոսկանյան

Պալմազիպոլյան քեկնածու

1514 թվականի Չալդրանի հայտնի ճակատամարտից հետո, թուրքական սուլթան Սելիմ 1-ինը նվաճում է Հայաստանի մեծ մասը եւ այնտեղ կառավարիչներ նշանակում քրդերի: Դրանից հետո, ամբողջ 16-րդ դարի ընթացքում պատմությունն ակնհայտ է լինում քրդական ցեղերի Հայաստան ներխուժման գործընթացին: Քրդերը Հայաստան էին ներխուժում երեք տարբեր կետերից՝ Դիարբեքի ռազմաօդային, Մոսուլի ռազմաօդային եւ Պարսկաստանից:

Արդեն 19-րդ դարում քրդերի ներթափանցումը Արեւմտյան Հայաստան շարունակվեց նոր թափով: Վալեղյով թուրքական իշխանությունների բարեհաճ վերաբերմունքը, զինված կատարյալ զենքերով, քրդերը ամռան ամիսներին իրենց հոտերով բարձրանում էին հայերին պատկանող արտադրարկներ, բռնագրավում դրանք աստիճանաբար դարձնելով իրենցը: Այս երեսույթը գնալով ավելի մասսայական բնույթ էր ընդունում: Լեռնային բարձր արտադրարկները զավթելուց հետո քրդերն աստիճանաբար իջնում են Արեւմտյան Հայաստանի հարթավայրային շրջաններն ու սկսում զավթել այստեղ գտնվող հայերի տները, դաշտերն ու այգիները:

Պահպանվել են բազմաթիվ փաստեր, որոնք վկայում են վերը նշված գործընթացների մասին: Այսպես 1899 թվականին վերաբերվող մի ձեռագրում նշվում է, որ Սասունում «թուրք եւ քուրդ աղաները վերջին մի քանի մը տարիներու մեջ ձեռնարկած են հայ գյուղերու տիրանալու եւ զանոնք գրավելու: Թուրքերը հաստատվեցին Քուրդմեյդան, Խզլաղաճ, Արտխոնք, Անձնոտ, Մողգոմ ... Սուլուխ եւ այլ գյուղերու մեջ, իսկ քուրդներն անոնց օրինակին հետեւելով՝ դաշտային հայաբնակ գյուղերում, ինչպես Խաս-գյուղ, Քրդագոմ, Երիշտիր, Ավգաղբյուր, Ծղակ եւ ուրիշ շատ մը գյուղերու, ինձպես նաեւ Սասունի եւ Պուլանխի ու Մանասկերտի գյուղերը, գրավեցին հայոց կալվածները, խլելով անոնց ձեռքեն եւ բնակություն հաստատելով»:

Նույն բանն էին հաստատում նաեւ ուրիշ ժամանակակիցներ: Այսպես, 1900 թվականի օգոստոսի 26-ին Վանի ռուսական փոխխոյապատուհը հաղորդում էր, որ Սասունում Բեյերը «հատկապես վերջին չորս տարում իրենց համարում են լրիվ տերեր եւ հայերի վրա նայում են որպես ճորտերի»:

Անդրանիկը եւս հիշում էր, որ քրդական աղաները երկու դարերի սահմանագլխին թափանցել էին Սասունի լեռնային շրջանները եւ տիրացել Տալվորիկին, Գեյիեզուզանին, Մերկերին, Շենիքին, Մեմալին եւ այլ գյուղերի ու բնակիչների հանդեպ գործադրում էին «ամեն տեսակ բռնություն»:

Այս ամենի արդյունքում, արդեն 19-րդ դարի վերջերին, Արեւմտյան Հայաստանի լեռնային շրջանների

զգալի մասը քրդաբնակ էր: Քիչ քե շատ հայաբնակ էին մնացել լեռների ու քաղաքների միջեւ՝ հովտային շրջաններում ընկած գյուղերը: Փոխվել էր նաեւ երկրի ժողովրդագրական պատկերը: Այսպես, եթե 17-րդ դարում հայերը կազմում էին Արեւմտյան Հայաստանի բնակչության 98%-ը, ապա արդեն 20-րդ դարի սկզբին այդ տոկոսն իջավ 39-ի: Կրոնական առումով, 20-րդ դարի սկզբին Արեւմտյան Հայաստանի բնակչության 45,2%-ը կազմում էին քրիստոնյաները, 45,1%-ը՝ մահմեդականները: Մահմեդականների 25,4%-ը կազմում էին թուրքերը, 16,3%-ը կամ 424.000 քրդերը:

Ահա հենց մնաւ պայմաններում էլ ձեւավորվեց այսպես կոչված «քրդական գործոնը», որը վերջին հաշվով, կարելի էր նշանակություն ստացավ ինչպես հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության հիմնադրույթների զարգացման, այնպես էլ մեր ազգային կուսակցությունների կողմից դրանց իրականացման համար անհրաժեշտ մարտավարության մշակման գործում:

Հարկ է նշել, որ նախքան ազգային կուսակցությունների հանդես գալը, հայ իրականության մեջ արդեն որոշակի տարածում էին ստացել հայ-քրդական համերաշխության գաղափարները: Այսպես, դեռեւս 1860-70-ական թվականներին հայկական միջավայրում իշխող էր այն մտայնությունը, թե անհրաժեշտ է քրդերի մեջ լուսավորական լայն աշխատանքներ տանել՝ նրանց կուլտուրական մակարդակը բարձրացնելու, բարքերը մեղմելու եւ դրանով իսկ, հայ քրդական հարաբերություններն ավելի քաղաքակիրթ հունի մեջ դնելու նպատակով:

1862 թվականին այդ նպատակն իրականացնելու համար որոշ կոնկրետ աշխատանքներ են տարել «Բարեկարգություն արեւելյան» կազմակերպությունը եւ Վանի Վարժապետանոցը: Հայ քրդական դաշինք ստեղծելու նպատակով վերջիններիս շրջանում լուսավորություն տարածելու եւ կրթելու գաղափարները հայ մտավորականության շրջանում լայն տարածում ունեին նաեւ 1870-80-ական թվականներին: Այսպես, հայ մեծ վիպասան ու հրապարակախոս Բաֆֆին, նկատի ունենալով քրդերին, իր հերոսներից մեկի բերանով ասում էր, թե «Վարդենի տունկը, երբ պատվաստվում է մշակված եւ ավելի քաղաքակիրթ տունկի հետ, հիանալի պտուղներ է տալիս»: Այս ճանապարհով Բաֆֆին հույս ուներ քրդերից մի «հրաշալի բան շինել»:

1880-ական թվականների երկրորդ կեսին եւ 90-ական թվականների սկզբին, հայ ազգային կուսակցությունների ասպարեզ գալուց հետո, հայ-քրդական հարաբերությունների հարցերը լուսավորության ոլորտից տեղափոխվեցին կոնկրետ քաղաքական հողի վրա: Հայ ազգային կուսակցություններն իրենց ծրագրային

փաստաթղթերում սկսեցին առանձին տեղ հատկացնել հարեւան ժողովուրդների, այդ թվում, հատկապես, քրդերի նկատմամբ ունենալիք մարտավարության հարցերին:

Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ ձեւավորված առաջին ազգային կուսակցությունը դա Արմենական կուսակցությունն է: Կուսակցության ծրագիրը, խնդրո առարկա հարցում, արմատապես տարբերվում է մյուս երկու կուսակցությունների ծրագրերից: Բանն այն է, որ արմենականները հենց սկզբից ժխտողական դիրք գրավեցին հարեւան ժողովուրդների, այդ թվում եւ, բնականաբար, քրդերի հետ դաշինքի ստեղծման հնարավորության հարցում, իրենց ծրագրում ամրագրելով այն դրույթը, որ կուսակցությունն իր ուժերը չի վատնելու «... դրացի ազգերի մեջ հեղափոխական շարժումներ առաջ բերելու, նկատելով, որ հայ ազգի եւ մյուս ցեղերի մեջ զգացման, աշխարհայեցողության, պահանջների եւ զարգացման մեծ տարբերություններ կան, որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել եւ կնճռոտել»:

Արմենականների այս ծրագրային դրույթը պարզորոշ կերպով վկայում է այն մասին, որ հայ անդրանիկ ազգային կուսակցությունը, փաստորեն, մերժեց քրդերի հետ միասնական ճակատի ստեղծման անհրաժեշտությունը, պատճառաբանելով, որ հայերի եւ նրանց միջեւ կան պահանջների ու զարգացման մեծ տարբերություններ: Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ հայ պատմագրությունը տասնամյակներ շարունակ հայ-քրդական դաշինքի չկայանալը բացատրել է երեք հիմնական գործոններով.

1. հայերի ու քրդերի միջեւ առկա կրոնական տարբերություններով ու քրդերի կրոնական մոլեռանդությամբ

2. քրդերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների բարեհաճ վերաբերմունքով

3. քրդերի մոտ Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի միասնական ճակատ ստեղծելու գաղափարի հասունացած չլինելու հանգամանքով:

Բերված բոլոր գործոններն էլ իրենց մեջ պարունակում են ճշմարտության հատիկ, սակայն, մեր կարծիքով, բավական պարզունակ են եւ անհրաժեշտ չափով չեն հիմնավորված: Մինչդեռ, հայ-քրդական դաշինքի չկայացման պատճառները բոլորովին այլ են: Հարցն այն է, որ քրդերը գուցե ավելի հեռում էին նայում քան մենք՝ հայերս: Չէ՞ որ հայ-քրդական միացյալ ուժերով Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրման դեպքում այդ տարածքում կստեղծվեր ոչ թե քրդական, այլ հայկական պետություն: Իսկ քրդերը մի քանի հարյուր տարի ապրելով Արեւմտյան Հայաստանում, այն արդեն դիտում էին որպես սեփական հայրենիք: Այլ կերպ ասած, քննարկվող ժամանակահատվածում (ինչպես նաեւ մեր օրերում) քրդերն Արեւմտյան Հայաստանի նկատմամբ ունեին լուրջ հավակնություններ եւ ամենեւին էլ չէին ցանկանում զիջել այն օրինական տերերին՝ հայերին:

Իսկ եթե արեւմտահայությունը ոչնչացվեր, ապա Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո, քրդերի

պահանջներն Արեւմտյան Հայաստանի նկատմամբ առավել իրատեսական կդառնային: Սերի պայմանագիրը հետագայում եկավ հաստատելու այդ ճշմարտությունը: Հիշենք, որ համաձայն այդ պայմանագրի, քրդական պետությունը պետք է ստեղծվեր Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում: Ահա հենց սա էր պատճառը, որ քրդերը մեծ մասամբ չէին արձագանքում հայերի հետ դաշինք ստեղծելու կոչերին ու մինչ մեր ազգային ու քաղաքական գործիչները զբաղված էին նրանց «լուսավորության» ու «քաղաքակրթության» դասեր տալով, քրդերն արդեն մեծ ջանասիրությամբ նախապատրաստվում էին Արեւմտյան Հայաստանը հայաթափելու թուրքական իշխանությունների որդեգրած քաղաքականության իրականացմանը: Դժվար է ասել, գիտակցում էին արմենականներն այս ամենը, թե ոչ (համենայն դեպս նրանց ծրագից այդ չի երեւում), սակայն, մենք լիովին միանում ենք նման պայմաններում հայ-քրդական դաշինքի անհրաժեշտ լինելու մասին նրանց պնդումներին:

Հիշենք նաեւ, որ քրդերը ոչ միայն քննարկվող ժամանակահատվածում, այլեւ 1915 թվականից հետո մինչեւ մեր օրերը, փաստորեն, չփորձեցին լրջորեն հաշիքի հետ բանակցությունների սեղանի շուրջը նստել, որովհետեւ նրանց պահանջած Քրդստանը ընդգրկում է Արեւմտյան Հայաստանի մեծ մասը, իսկ որոշ քրդական շրջաններ պահանջում են անգամ Հայաստանի Հանրապետության քրդաբնակ շրջանները: Ու հենց այստեղ է, որ մենք պետք է վերջապես քաղաքական համարձակություն ունենանք խոստովանելու, որ «իմ թշնամու թշնամին իմ բարեկամն է » կարգախոսը, քրդերի նման պահվածքի պայմաններում, մեզ համար չի կարող գործել:

Կրկին վերադառնալով քրդերի նկատմամբ արմենականների մարտավարությանը, նշենք, որ արդեն 1906 թվականին նրանց ծրագրին կցված Մեպուտի (Երվանդ Քեոսյան) հավելվածում Արեւմտահայության ազատագրման հարցն արդեն հնարավոր էր համարվում լուծել համաօսմանյան հեղափոխության միջոցով՝ դաշնակցած հարեւան թուրքերի, քրդերի, ասորիների եւ այլոց հետ: Սակայն, դրա հետ միասին, այն հստակ վերապահումն էր արվում, որ հայերը նախքան այդ, պարտավոր են ինքնապաշտպանության միջոցով նախապահովել իրենց գոյությունը: Իսկ դրա համար, արմենականների կարծիքով, անհրաժեշտ էր զինել ժողովրդին, թոթափել ստրկական բնավորությունը եւ զարգացնել մարդկային արժանապատվությունը: Արմենականները միանգամայն իրավացիորեն գտնում էին, որ առանց այդ ամենի, ձեռնարկած գործը կունենա միայն բացասական հետեւանք: Իսկ, երբ մահմեդականները՝ թուրքերը, քրդերը եւ ուրիշներ, ապստամբեն թուրքական իշխանությունների դեմ եւ առաջարկեն հայերին աջակցել իրենց շարժումներին, ապա հայերը պետք է ընդառաջեն նրանց, պայմանով, որ հեղափոխության հաղթանակից հետո իրենք, մահմեդականների հետ միասին, լինեն երկրի իրավահավասար քաղաքացիներ: Միայն այս պայմանների իրականացման դեպ-

քում, ըստ Սեպուհի հավելվածի, «անջատ Հայկական հարցը իրականության մեջ լուծված կհամարվի եւ թուրքահայ ժողովուրդը ուրախությամբ կաջակցի ընդհանուր ազատագրական գործին»¹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, արմենականների մարտավարությունը հարեւան ժողովուրդների, այդ թվում եւ քրդերի նկատմամբ, 1906 թվականին ճիշտ է, արդեն ժխտողական չէր, սակայն խիստ իրատեսական էր ու միանգամայն ընդունելի, որովհետեւ առաջին հերթին խնդիր էր դրվում ինքնապաշտպանության միջոցով ապահովել հայերի անվտանգությունը, իսկ դաշինքը կայանալու էր մահմեդականների դիմելուց հետո միայն՝ այն էլ կոնկրետ վերապահումով:

Յավոք, 1894-1896 թվականների հայկական կոտորածների արդյունքում արմենականները լուրջ կորուստներ էին ունենցել եւ այլեւս ի վիճակի չէին իրենց փոքրաթիվ ուժերով կյանքի կոչել այդ մարտավարությունը: Իսկ մեր մյուս երկու կուսակցությունները, փաստորեն, բավարար ուշադրություն չդարձրեցին արմենականների հիշյալ ծրագրային դրույթներին:

Հայ-քրդական համագործակցության հարցը արծածվել է նաեւ հնչակյանների կողմից: Արդեն 1880-ական թվականների վերջերին նրանց կուսակցությունը ծրագրում էր, որ Արեւմտահայերը պետք է տապալեն թուրքական բռնապետությունը համագործակցելով հարեւան ժողովուրդների, այդ թվում եւ քրդերի հետ: «Պետք է ջանալ,- նշվում էր նրանց 1887 թվականի ծրագրում,- եթե հանգամանքները ներեն, միատեղ ապստամբել ընդհանուր թշնամու՝ թուրք կառավարության դեմ»¹¹: Յավոք ծրագրից չի հասկացվում, թե կոնկրետ ինչ է նկատի առնվում «եթե հանգամանքները ներեն» հասկացության տակ, սակայն մի բան ակնհայտ է, որ հնչակյանները կոնկրետ քայլեր են ձեռնարկել քրդերի հետ համագործակցելու ուղղությամբ:

Այսպես, 1889 թվականին, նրանք իրենց հայտնի գործիչներից մեկին՝ Ծնավոնին (Գաբրիել Կաֆյան) ուղարկում են Դերսիմ՝ տեղի քուրդ վերնախավերի հետ բանակցելու նպատակով: Սակայն, տեղեկանալով այդ մասին, թուրքական իշխանությունները ձեռքալալում են Ծնավոնին: Եղել են նաեւ քրդերի հետ համագործակցելու այլ փորձեր, սակայն, դրանք, որպես կանոն, չեն տվել սպասված արդյունքը: Իսկ մի որոշ ժամանակ անց, հնչակյանները քաղաքական համարձակություն ունեցան խոստովանելու, որ իրենք, չնայած գործադրած բոլոր ջանքերին, այնուամենայնիվ, անկարող են եղել հայ-քրդական դաշինքի հարցում «որոշեալ եւ դրական արդյունքներ ձեռք բերելու»¹²: Հնչակյաններն ի վերջո գիտակցեցին նաեւ, որ այդ դաշինքը «գործնականապես անկարելիության սահմանի մեջ է» եւ, որ «քրդից չի կարելի այսօր պահանջել այն՝ ինչ որ իրոք նա չունի», ուստի պետք է «հեռու» մնալ «այդ բեզից»¹³:

Մեր իրականության մեջ հայ-քրդական դաշինքի պաշտպանության ու իրականացման դիրքերում հանդես է եկել նաեւ Դաշնակցություն կուսակցությունը: Կուսակցության առաջին ծրագրում զգալի տեղ էր զբաղվում հարեւան ժողովուրդների՝ քրդերի, թուրքերի, ասո-

րիների եւ այլոց հետ համագործակցելու հարցը: Մասնավորապես նշվում էր, որ հնարավորության դեպքում կարելի է օգտագործել նրանց թուրքական բռնապետության դեմ մղվող պայքարում, իսկ եթե այդ չհաջողվի՝ պետք է աշխատել գոնե «չեզոքացնել օտար տարրերի ընդդիմադրական ուժը»¹⁴: Անդրադառնալով նույն հարցին կուսակցության պաշտոնական օրգան «Դրոշակը» նշում էր, որ հայ-քրդական հարաբերությունների հարցում կա «որոշ հող, որի վրա կարող են մշակվել եթե ոչ մշտական, գոնե մասնավոր համաձայնություններ այս կամ այն բուրդ պետերի հետ»¹⁵:

Մեր պատմագիտության մեջ բերված են հայ-քրդական դաշինքի ստեղծման ուղղությամբ դաշնակցականների ձեռնարկած կոնկրետ գործնական, ինչպես նաեւ տեսական-գաղափարական աշխատանքների բազմաթիվ օրինակներ: Ուստի կրկնությունից խուսափելու համար նպատակահարմար չենք համարում կրկին բերել դրանք: Նշենք միայն, որ դաշնակցությունը, իրոք, ջանք ու եռանդ չի խնայել քուրդ հասարակության համարյա բոլոր խավերի հետ դաշինք ստեղծելու ուղղությամբ: Սակայն դրանք, որպես կանոն, տվել են շատ չնչին արդյունք:

Ուստի, եթե պետք է քննադատել հայ հեղափոխական դաշնակցությանը, ապա ոչ թե այն բանի համար, որ բավարար աշխատանքներ չեն տարվել քրդերի մեջ հայ-քրդական դաշինքի ստեղծման ուղղությամբ, ինչպես բազմիցս նշվել է հայ պատմագրության մեջ, այլ նրա համար, որ շատ դեպքերում գիտակցելով այդ դաշինքի սկզբից եւեթ անհաջողության դատապարտված լինելու հանգամանքը, դաշնակցությունն, այնուամենայնիվ, համառոտեւ շարունակել է ուղիներ որոնել դրա իրագործման համար՝ կրելով բազում մյուսական եւ, որ առավել աններելի է՝ մարդկային կորուստներ:

Իսկ կա՞ր արդյոք այլ ճանապարհ, եթե ոչ հայ-քրդական դաշինքի ստեղծման, ապա գոնե նրանց չեզոքությունը ապահովելու գործում: Անկասկած, անշափ դժվար է այս հարցին միանշանակ պատասխան տալ: Սակայն այսօր, երբ ժամանակի հեռվից վերլուծում ենք քննարկվող ժամանակահատվածում խնդրո առարկա փաստերն ու իրադարձությունները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ այո, գուցե թե կար եւ այդ ուղին թաքնված էր հենց քրդերի հավաքական կերպարին յուրահատուկ բնավորության գծերի մեջ: Այսպես, Մկրտիչ Խրիմյանը, որը դեռ հայ ազգային կուսակցությունների ձեւավորումից առաջ զբաղվել էր հայ-քրդական առնչությունների խնդրով, անդրադառնալով քրդերի կերպարին գրում էր. «... Քուրդը պաշտոնական պատերազմի անընդունակ է եւ վախկոտ, կռվի ասպարեզին մեջ նա իր ավարը կորոնե եւ միանգամից եւս ի փախուստ կդառնա քնդանոթին ձայնն: Քուրդերու քաջությունը սոսկ հռչակ է եւ նոքա քաջ են միայն սարուկ եւ անգեւն ժողովուրդին վրա, քաջ են ավերելու եւ կողոպտելու մեջ»¹⁶:

Ահա թե նույն առիթով ինչ էր գրում ցարական գեղապետ Կարցովը. «... Մի խոսքով, քրդերի բոլոր գործողություններում երեւում է ոչ թե դիմացկուն եւ համար-

ծակ մի ժողովուրդ այլ վայրենի կողոպտիչներ, որոնք անընդունակ են երկարատև ջանքի եւ պատրաստ են ամեն բան զոհել վերկենական գրոշային շահին»¹⁷: (Բոլոր ընդգծումները մերն են.- Ո.Վ.)

Եզրակացությունը մեկն է՝ հաշվի առնելով քրդերի հավաքական կերպարին բնորոշ վերոհիշյալ գծերը, անհրաժեշտ էր էլ ավելի ակտիվացնել աշխատանքները արեւմտահայերի մեջ՝ զինել նրանց, հոգեբանորեն նախապատրաստել զինված ապստամբության, աշխատանքներ տանել հարյուրամյակների չարքաշ կյանքի արդյունքում նրանց մեջ կարծրացած թերարժեքության բարդույթի հաղթահարման ուղղությամբ:

Համարյա նույն ճանապարհն էր մատնանշում հայտնի դաշնակցական Քր. Միքայելյանը, նշելով, որ հայ-քրդական դաշինքը կարող է իրականացվել միայն այն դեպքում, երբ «հայերը կուժեղացնեն իրենց ռազմական կազմակերպությունները մինչ այն աստիճան, որ նրանցով երկյուղ ներշնչեն քրդերին»¹⁸: Ընդհանուր առմամբ Քր. Միքայելյանը անիրական էր համարում քրդերի հետ համաձայնություն ձեռք բերելը, գտնելով, որ «այն ինչին ձգտում է հայը, անընթերցելի ու խորթ է քրդի համար եւ ընդհակառակը»¹⁹: Չնայած դրան, կուսակցության ոչ քիչ թվով գործիչներ, իրենց ուժերն ու միջոցներն աննպատակահարմար վատնում էին «ազատության ու համերաշխության» գաղափարները քրդերի «կարծր ու անթափանց գանգերից ներս անցկացնելու»²⁰ անիրական ու անընդհակալ գործի վրա:

Մեր միտքն առավել համոզիչ դարձնելու համար անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել նաեւ հայ հեղափոխական Դաշնակցության հայտնի գործիչ եւ քրդերի հետ աշխատանքի գծով կուսակցության Բյուրոյի պատասխանատու Դավիթ Փափագյանի «Հայ հեղափոխությունը եւ հարեւան ժողովուրդները» հոդվածի վրա: Ամենեւին չժխտելով հոդվածի արժանիքները, ցանկանում ենք ընթերցողի ուշադրու-

թյունը հրավիրել մեր կարծիքով մի շատ կարեւոր հանգամանքի վրա:

Այսպես, հիշյալ հոդվածում, Դ. Փափագյանը պատասխանելով իր իսկ կողմից առաջադրված այն հարցին, թե «հնարավո՞ր էր թուրք կառավարության գլխի վրայից ձեռք երկարել քուրդ ժողովուրդին», պատասխանում է, որ «եթե չասենք անկարելի էր, պարտավոր ենք ասել անկարելիի չափ դժվար»: Այնուհետեւ զարգացնելով իր այս միտքը հեղինակը նշում է, որ «ինչքան լայնասիրտ, սառնարյուն եւ անհիշաչար պետք էր լինել այդ կուսակցությունը (ՀՅԴ-ն-Ո.Վ.), որ կարողանար ամվերջ գալի քարոզներ կարողալ քրդի գլխին եւ մյուս օրն էլ գար այդ գալի զոհերը թաղելու»: Ցավն այն է, որ գիտակցելով այս ամենը Դ. Փափագյանն այնուհետեւ շարունակում է, թե «... 1896-ին քրդերի ձեռքով թափված հայկական արյունները դեռ չցամաքած, դաշնակցությունը նորից անդրադարձավ հայ-քրդական փոխհասկացողության կարեւոր խնդրին» (Բոլոր ընդգծումները մերն են.- Ո.Վ.):

Ի՞նչ է սա, քաղաքական միասնություն, քաղաքական կարճատեսություն թե անգամ սեփական դառը փորձից դասեր քաղելու անկարողություն: Վերջնական եզրակացությունը թողնելով ընթերցողին ուզում ենք նշել, որ ասվածից թող չստեղծվի այն տպավորությունը, թե մեր նպատակը մեղավորներ որոնելն է: Խնդիրն այն է, որ այսօր մեր առջեւ կանգնած ազգային հիմնախնդիրները շատ կողմերով համահունչ են քննարկվող ժամանակահատվածի հիմնախնդիրներին, ուստի մեր պատմական անցյալի այդ էջերի մեջ ընդունելի եւ մերժելի բացահայտումը կարող է նպաստավոր լինել մեր օրերի մարտավարության համար: Մենք պարտավոր ենք, եթե ոչ ուրիշների, զոհն մեր պատմությունից դասեր քաղել ինչպես ներկայումս, այնպես էլ հետագայում նույն սխալներ չկրկնելու եւ նորերը թույլ չտալու ակնկալիքով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ադոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., 1989, էջ 65, 109:
2. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի արխիվ, ֆ.1, ց.1, գ.144, ք.45, 49-50:
3. Համբարյան Ա.Ս., Ազատագրական շարժումները Արեւմտյան Հայաստանում (1898-1908թ.թ.), Եր., 1999, էջ 207:
4. Անդրանիկի հուշերը, Պեյրուք, 1935, էջ 265, 317, 401:
5. Պիպեռճյան Ա., Օսմանյան պետություն, Կ.Պոլիս, 1913, էջ 25-32:
6. Սիմոնյան Հ.Ռ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը եւ քաղաքականությունը, Եր., 1986, էջ 83-84:
7. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ.4, Եր., 1984, էջ 278:
8. Ծրագիր Արմենական կուսակցության, տես, Հուշեր Արմենակ Եկարյանի, Պեյրուք, 1985, էջ 248:
9. Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերն, Փարիզ, 1947, էջ 172-173:
10. Նույն տեղում: 11. Հնչակյան կուսակցության ծրագիրը, 1887, էջ 18:
12. Սապահ-Գյուլյան Ս., Պատասխանատուները, Փրովիտենս, 1916, էջ 252:
13. Սապահ-Գյուլյան Ս., Ինքնավար Հայաստան, Գահիրե, էջ 84-85:
14. Դրոշակ, 1894, ք. 10, էջ 2: 15. Նույն տեղում, 1901, ք. 5, էջ 1-2:
16. Իրան-նամե, 1995, ք. 14-15, էջ 10: 17. Նույն տեղում:
18. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ.Բ, Փարիզ, 1935, էջ 45:
19. Միքայելյան Քր., Հեղափոխականի մտքերը, Ժնև, 1906, էջ 113-114:
20. Դ. Փափագյանի արտահայտություններն են:

ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԿԱՆ ԵՎ ԱՊԱԳԱՆ

Ռուբեն Կարապետյան
Պատմագիտության թեկնածու

Իսրայելի վարչապետ Արիել Շարոնի վարած քաղաքականությունը 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում կատարված դեպքերից հետո կարելի է հակիրճ բնութագրել որպես «բոլորն ունեն իրենց Օ-սամա Բին Լադենը, մերի անունը՝ Յասիր Արաֆատ է»: Անմիջապես Նյու-Յորքում կատարված ահաբեկչությունից հետո Շարոնը հույս փայփայելով, որ Վաշինգտոնը կպաշտպանի Պաղեստինյան Ինքնավարության (ՊԻ) դեմ վճռական և լայնածավալ իսրայելյան հարձակումը, շտապ հրաման տվեց բանակին շարժվելու դեպի մի քանի ինքնավար պաղեստինյան քաղաքներ: Մեկ շաբաթ անց Իսրայելի պաշտպանության նախարար Բինյամին Բեն Իլիեզերը հայտարարեց. «Մենք սպանեցինք 14 պաղեստինցի, իսկ աշխարհը ոչ մի խոսք չասեց: Դա իրական աղետ էր Արաֆատի համար»:¹

Սակայն ծայրահեղականների խանդավառությունը երկար չտևեց: Վաշինգտոնը ձեռնպահ մնաց Իսրայելի գործողությունները պաշտպանելուց և պահանջեց վերջ դնել հարձակմանը: Ճնշման տակ Շարոնը ստիպված եղավ դուրս բերել իր ստորաբաժանումները պաղեստինյան քաղաքներից և կասեցնել բարձրաստիճան պաղեստինյան գործիչների նպատակաուղղված սպանությունները, համաձայնել Շիմոն Պերեսի և Յասիր Արաֆատի միջև սեպտեմբերի 26-ին կայացած հանդիպմանը, ներողություն խնդրել Բուշի հասցեին մինչ այդ արված մեղադրանքի համար թե իբր ԱՄՆ նախագահը «զոհաբերում է Իսրայելը, ինչպես Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Նեվիլ Չեմբերլենը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ»: Դրա հետ մեկտեղ Շարոնը խիստ քննադատության էր ենթարկվում իսրայելյան լրատվական միջոցների կողմից: Անգամ Թել Ավիվի օրաթերթերից մեկը գրեց. «Շարոնի գնացքը դուրս է եկել գծերից»:²

2001թ. հոկտեմբերի 2-ին Բուշը հայտարարեց, որ մշտապես ԱՄՆ ուշադրության ներքո է գտնվել Պաղեստինյան պետության ստեղծման գաղափարը, պայմանով որ կհարգվի Իսրայելի գոյության իրավունքը:³ Որոշ աղբյուրների համաձայն Բուշը մտադիր էր իրագործել 2000թ. վերջին Քլինթոնի կողմից արված հիմնական առաջարկները՝

- Իսրայելյան ուժերի դուրս բերում մինչ 1967թ. հունիսի 4-ը առկա սահմանները, բացառությամբ այն տարածքներից, որոնք անհրաժեշտ կլինեն իսրայելյան բնակավայրերի բնակչության 80%-ին տեղակայելու համար;

- Իսրայելի հրեական և Պաղեստինի պետության արաբական ինքնության ճանաչում;

- Երուսաղեմի բաժանում երկու մասերի⁴:

Իսրայելյան ծայրահեղականների համար լուրջ հարված էր մաս այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ պաշտպանության նախարար Դոնալդ Ռամսֆելդը նույն ամսին չորագայություն կատարեց Արաբական երկրներ՝ նշված ծրագիրը կյանքի կոչելու նպատակով, առանց Իսրայելի հետ նախօրոք խորհրդակցելու և նրա կարծիքը հաշվի առնելու:

«Պաղեստինյան հիմնախնդրի կարգավորումը որոշիչ է եթե դուք ցանկանում եք ապահովել Արաբական աշխարհի աջակցությունը ահաբեկչության դեմ պայքարում».-ասաց Եգիպտոսի նախագահ Հոսնի Մուբարաքը Եվրոպական Միության պատվիրակության հետ հանդիպման ընթացքում⁵: Բայց այսօր ԱՄՆ-ին հարող արաբական վարչակարգերը կանգնած են դժվարագույն խնդրի առջև՝ ինչպես համատեղել ամերիկյան պահանջների բավարարումը և այդ երկրներում առկա հակամարտության զգացմունքները: Եթե Շոնի պատերազմի ընթացքում արաբական որոշ երկրներ միացան Ջորջ Բուշի հակասահմանական դաշինքին, ապա տաս տարի անց Բուշ-կրթների որոշումը՝ Աֆղանիստանի ռմբակոծման վերաբերյալ նույնիսկ հավանության չարժանացավ: Եվ կարելի է միանշանակորեն հաստատել, որ նրանք դեմ կլինեն Իրաքի դեմ ԱՄՆ կողմից իրականացվելիք որևէ ռազմական գործողության:

Վաշինգտոնի կարծիքով, 1991թ. տեղի ունեցածը՝ կարճատև գործողություններ էին, իսկ 2001թ. սկսած պայքարը երկարատև է և հեռահար նպատակներ է հետապնդում: Այսուհանդերձ քաղաքագետների ու վերլուծաբանների կողմից անուշադրության է մատվում այն կարևոր հանգամանքը, որ իսրայելապաղեստինյան ճակատում օրեցօր վատթարացող իրավիճակը կարող է ոչ միայն տապալել ԱՄՆ պետքարտուղարության կողմից գործադրած քաղաքական և դիվանագիտական ջանքերը, այլև ապակայունացնել իրավիճակը առավել խոցելի վիճակում գտնվող արաբական երկրներում:

Սակայն Պաղեստինյան կողմը թույլ տվեց լուրջ քաղաքական սխալ՝ երբ 2001թ. հոկտեմբերի 17-ին Պաղեստինի Ազատագրության ժողովրդական ճակատի մարտիկներից մեկը սպանեց Իսրայելի զբոսաշրջության նախարար Ռեհավամ Ձիվիին՝ ի պատասխան իսրայելցիների կողմից Արևմտյան Ափում իրենց ղեկավարի սպանությանը: Այդ վրեժխնդրությունը պատրվակ հանդիսացավ Շարոնի համար իրադրությունն էլ ավելի սրելու համար: Մի քանի օրվա ընթացքում իսրայելյան բանակը մուտք գործեց Պաղեստինի Ինքնավարության տարածք սկիզբ դնելով վերջինիս բռնազավթմանն ու վտանգելով նրա նախագահ Յասիր Արաֆատի անձնական անվ-

տանգությունը: Եվ ինչպես Պերեսը զգուշացրեց. «Նրանից հետո մենք կանցնենք Համասին, Իսլամական Ջիհադին և Հիզբալլահին»:⁶ Ակսվեց ՊԻ դեմ Իսրայելի քաղաքականության իրականացման երկրորդ և թերևս ամենավճռական փուլը:

1991թ. Ջորջ Բուշն արգելեց Իսրայելի վարչապետ Յիցխակ Շամիրին պատասխանել Բաղդադի կողմից Իսրայելի վրա արձակված հրթիռներին, խոստանալով անհատույց բազմատեսակ օգնություն Իսրայելի առաջնային կարիքները հոգալու համար: Այն ժամանակ Բուշի խոստումը ոչ միայն գործեց այլև հնարավորություն տվեց Ծոցի պատերազմից հետո ապահովել Իսրայելի մասնակցությունը Մադրիդի խաղաղության համաժողովում: Սակայն իսրայելյան բանակի գործողությունների այս փուլում Բուշ-կրթները ձեռնպահ մնաց իր դաշնակցին որևէ խոստում տալուց կամ էլ նրա վրա լուրջ ճնշում բանեցնելուց:

Արդյունքում Շարոնը շարունակեց պատերազմը ՊԻ դեմ: Հստակ նպատակ ունենալով էլ ավելի գրգռել իսլամիստներին՝ նոյեմբերի 23-ին իսրայելցիները իրականացրեցին Համասի ղեկավարներից Աբու ալ-Հանուդի սպանությունը, քաջ գիտակցելով, որ պատասխանը իրեն սպասել չի տա: Այդպես էլ եղավ՝ ղեկտեմբերի առաջին օրերին Երուսաղեմում և Հայֆայում ահաբեկչության զոհ դարձավ 30 հրեա: *Իսրայելի հակահարվածը ինչպես միշտ հավասարազոր չէր* բանակը գնդակոցեց Ռամալլահում գտնվող Արաֆատի կենտրոնակայանը, ոստիկանությունը, տրանսպորտային և հեռահաղորդակցության միջոցները: Այսպիսով, ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին ՊԻ տարածք:

Միջազգային հանրությունը դեռևս չի մոռացել 1982թ. Բեյրութից Արաֆատի և նրա ֆիդայիների հարկադրված հեռացումը, Սաբրա և Շատիլա պաղեստինցի փախստականների ճամբարում իրականացված սպանողը, երբ իսրայելյան բանակը ոչ միայն չմիջամտեց այլև հովանավորեց լիբանանյան ֆալանգիստների միլիցիայի գործողությունները: Կարծես Շարոնն այսօր հույս ունի ավարտին հասցնել այն ինչ սկսել էր դեռևս 19 տարի առաջ:

Շարոնն իհարկե վստահ է, որ Արաֆատին թողել են իր քմահաճույքին: Այդ իսկ պատճառով, վերհիշելով Լիբանանը, նա այս անգամ փորձելու է զրկել ՊԻ առաջնորդին փախուստի հնարավորությունից: Իսրայելի ղեկավարը մի կողմից պահանջեց Արաֆատից, որպեսզի վերջինս անհապաղ ձերբակալի և պատասխանատվության կանչի ղեկտեմբերին իրականացված սպանության կազմակերպիչներին, մյուս կողմից էլ ստեղծեց այնպիսի իրավիճակ, երբ նման պահանջը գործնականապես և քաղաքականապես անհնար է իրականացնել: Շարունակական ռմբակոցության արդյունքում ոչնչացված պաղեստինյան ոստիկանությունը դժվար թե ի վիճակի լինի կատարել Շարոնի պահանջը: Իր հերթին հեղինակազրկված ՊԻ իշխանությունը առանց ժողովրդա-

կան աջակցության անտարակույս կզրկվի նաև ահաբեկչական կազմակերպությունների վրա ազդեցության կարևորագույն լծակից: Բացառված չէ, որ Շարոնը Պաղեստինում նաև քաղաքացիական պատերազմ հրահրելու նպատակ է հետապնդում: Միևնույն ժամանակ իսրայելյան վերնախավը փակելով դիվանագիտության դռները աստիճանաբար ձգտում է արմատավորել այն կարծիքը, որ այլևս խաղաղ կարգավորման բոլոր միջոցները սպառված են:

Ֆրանսիայի արտգործնախարար Հուբեր Վեդրինը խիզախություն ունեցավ հայտարարելու, որ ՊԻ վրա հարձակումը, վերջինիս թուլացումն ու ոչնչացումը ճակատագրական սխալ կլինի: Նա մտավախություն հայտնեց, որ ՊԻ վերացումը, ինչը միանգամայն իրական է «կիսանգեցնի նրան, որ անհույս Պաղեստինցիների հոծ զանգվածը ստիպված կլինի իր բոլոր հույսերը կապել Համասի հետ: Այն ժամանակ Իսրայելի որոշ պաշտոնյաներ մեզ կհայտարարեն. «Տեսնում եք, անհնար է այս մարդկանց հանդուրժել, ուր մնաց նրանց հետ բանակցել»:⁷

Վաշինգտոնը նման որևէ բան չիարկե չասեց: Չնայած երբեմն ԱՄՆ-ի կողմից «Պաղեստինյան պետության» ստեղծման անհրաժեշտության հնչեցմանն ու ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդում ներկայացված փաստաթղթում վերոհիշյալի ամրագրմանը, ինչպես նաև Իսրայելին պաղեստինյան տարածքների բռնազավթումն ու նոր բնակավայրերի ստեղծումը դադարեցնելու վերաբերյալ արված կոչերին⁸, Շարոն-Պերես-Բեն Իլիեզեր բլոկը կարծես ամենայն վճռականությամբ լծվել է ժաբոտինսկու «երկաթե պատ»-ի կառուցման գործին: Ավելին՝ ԱՄՆ կողմից Իսրայելին արված բանավոր նախազգուշացումներն ու կոչերը աստիճանաբար փոխվեցին «կանաչ լուսի»՝ Սպիտակ Տան հետևյալ հիմնավորումով. «Իսրայելը իրավունք ունի պաշտպանել իրեն»:⁹ Իսրայելյան ղեկավարությունը վստահ է, որ այդ ուղղությամբ կստանա Բուշի վարչակազմի, ամերիկյան Կոնգրեսի և լրատվական միջոցների լիակատար աջակցությունը: Այդ իսկ պատճառով գործնականորեն նշանակությունից զուրկ է թվում ՄԱԿ-ի և Եվրոպական Միության կամ էլ միջազգային այլ մարմինների կողմից Իսրայելի գործողությունների պարբերաբար քննադատության ԱՄՆ պաշտպանությունը: *Իսրայելն իր գոյությունն ապահովում է քաղաքականապես պաշտպանված մթնոլորտում:*

Իր հերթին իսրայելյան ներկայիս վարչակազմը գտնում է, որ ՊԻ ղեկավարությունը կորցրել է ժողովրդի վստահությունը և գտնվում է կործանման եզրին: Այդ իսկ պատճառով միանգամայն հնարավոր ու անհրաժեշտ է նկատում էլ ավելի կարծրացնել դիրքորոշումը: Հարկ է նաև նշել, որ պաղեստինցիների հետ Շարոնի «կարգավորման» ծրագիրը նույնիսկ չի ընդգրկում Արևմտյան Ափի 88-96%-ը, Գազան ամբողջությամբ և Արևելյան Երուսաղեմի

արվարձանները, այլ միայն Արևմտյան Ափի 42%-ը, Գազայի հատվածի 60%-ը, ուր կենտրոնացված է պաղեստինյան հիմնական բնակչությունը և ոչ մի կտոր Արևելյան Երուսաղեմից: Այսպիսով, ըստ հրեա ծայրահեղականների «երկաթե պատ»-ի կառուցմանը այնուամենայնիվ խոչընդոտող միակ ուժը դա ՊԻ-ն ու նրա անկազմակերպ զանգվածներն են, որոնց անհրաժեշտ է ուղղակի բռնորեն ճնշել:¹⁰

Իրադարձությունների հետագա զարգացումը դժվար է կանխատեսել, սակայն այսօր կարելի է միանշանակորեն ասել, որ 2002թ. մարտին Ինթիֆադայի պաղեստինցիների հակախորհրդային դիմադրողական գործողությունները, որի արդյունքում Իսրայելը զոհերի անմախաղեպ թիվ գրանցեց, ինչպես նաև Իսրայելի հակահարվածը և Ռամալլահում ՊԻ ղեկավար Յասիր Արաֆատի շրջափակումը և փաստորեն «պատանդ» վերցնելը նշանակում է, որ Իսրայելի ղեկավարությունը հետևողականորեն իրականացնում է իր առջև դրված խնդրի իրականացումը՝ ՊԻ ոչնչացումը և «երկաթե պատ»-ի կառուցումը:

Ինչ է կատարվում Մերձավոր Արևելքում իրականում: Արդյոք Միացյալ Նահանգները նույնպես հակված են այն մտքին, որ Արաֆատի քաղաքական կամ անգամ ֆիզիկական հեռացումը ինքնին հնարավորություն կտա վերականգնել խաղաղությունը Պաղեստինում: Արդյոք Պաղեստինում իրավիճակի նման կտրուկ սրումը ձեռնադրում է վաշինգտոնյան հատկապես այն ժամանակ երբ ամերիկյան վարչակազմը պատրաստվում է նոր պատերազմի այս անգամ արաբական երկրի՝ Իրաքի դեմ: Միգուցե հենց վերջին հանգամանքով էլ բացատրվում է ԱՄՆ անկարողությունը կամ ցանկության բացակայությունը կասեցնելու Իսրայելի Պաշտպանության Ուժերի գործողություններն ուղղված ՊԻ-ի դեմ: Ինչ էլ որ լինեն պատճառները այնուամենայնիվ դրանք որևէ կերպ չեն հանգեցնում ԱՄՆ հեղինակության ամրապնդմանը Արաբական աշխարհում, հատկապես սեպտեմբերի 11-ից հետո: Եթե արաբական երկրները Աֆղանստանի ռմբակոցումը ինչ որ կերպ մարտնչեն, ապա Պաղեստինում իրավիճակի վատթարացումը կամ էլ Արաֆատի սպանությունը անկանխատեսելի հետևանքներ կարող է ունենալ ոչ միայն Մերձավոր Արևելքի այլև ողջ աշխարհի համար: Եթե արաբների մեծամասնությունը այնքան էլ անհանգստացած չեն Օսամա բին Լադենի ճակատագրով, ապա Արաֆատը դեռևս Արաբականության հզոր խորհրդանիշ է միլիոնավոր արաբների համար:

Թույլ տալ ՊԻ ոչնչացումը նշանակում է ոչնչացնել գործնականում Պաղեստինի պետության ստեղծման բոլոր հույսերը: Կարծում ենք դասեր քաղելով պատմությունից, Իսրայելի ղեկավարները փորձում են այս անգամ չթուլատրել նոր խաղաղության համաժողովի գումարումը, ինչպես դա կատարվեց Ծոցի պատերազմից հետո: Տրամաբան-

րեն Աֆղանստանում իրականացված ռազմական գործողություններին պետք է հաջորդեր 2001թ. Թաբայում ընդհատված պաղեստինա-իսրայելյան բանակցությունների վերսկսումը: Ահա այս վերջինի իրականացումն է ամեն կերպ փորձում տապալել Շարոնի ղեկավարած կառավարությունը:

Իսրայելի ղեկավարությանը չի անհանգստացնում նաև այն հարցը թե ինչ կլինի ՊԻ ոչնչացումից հետո, թե ով վերջին հաշվով կփոխարինի Արաֆատին: Կարծում ենք Շարոն-Պերես-Բեն Իլիեզեր «ազգային բլոկի» միակ խնդիրը կայանում է միջազգայնորեն ճանաչված պարտնյորից ազատվելը և որպես հետևանք՝ Պաղեստինի պետության ստեղծման վերաբերյալ բանակցությունների վերսկսման հնարավորության բացառումը:

Անկասկած այս ինքնասպան քաղաքականությունը նաև Շարոնի սեփական գաղափարախոսության արդյունքն է: Շարոնը կտրականապես դեմ է Պաղեստինյան պետության ստեղծմանը, ինչի մասին նա ստիպված է եղել մի քանի առիթով հայտարարել: Նա նույնպես մտավախություն ունի, որ կարող է կորցնել Իսրայելի ծայրահեղ աջակողմյան դաշտը և իր դիրքերը զիջել հակառակորդ Բինյամին Նեթանյահուին: Շարոնի բանակի սպայակույտի ղեկավար Շաուլ Մոֆազը և նրա տեղակալ Մոշե Յալոնը զարգացնում են իրենց սեփական «անգիջում գիծը», որը Կնեսետի ծախսկողմյան դաշինքի անդամներից մեկը Յոսսի Բեյլինը որակեց որպես «կիսահեղաշրջում» (quasi putsch):¹¹ Ի դեպ Իսրայելի խորհրդարանում Աշխատանքի կուսակցության ներկայությունը Շարոնի անպատասխանատու քաղաքականության միակ հակակշիռն է: Վերջինս լուրջ մտահոգություն է պատճառում Իսրայելի սովորական այն քաղաքացիներին, որոնք կողմ են արտահայտվում հակամարտության շուտափույտ ավարտին և խաղաղության գործընթացի վերսկսմանը:¹²

Բայց ամենից զավեշտականն այնն է, որ միջազգային հանրությունը կանգնած լինելով իրական ադետի առջև եթե Շարոնի ծրագրերը ի կատար ածվեն, շարունակում է պահպանել լռություն շատ քիչ բացառություններով: Այն երկրները, որոնք միացել էին ԱՄՆ-ին Իրաքի դեմ պայքարում, ողջունում էին Մերձիայի ռմբակոծումը և աջակցություն էին ցուցաբերում Աֆղանստանի դեմ ծավալված գործողությունների ընթացքում, այսօր թույլ են տալիս, անգամ ոգեշնչում են Մերձավոր Արևելքում ամենահզոր բանակն ունեցող երկրին՝ *ի պատասխան Համասի հարձակումների* ոչնչացնել ՊԻ-ն և նրա ղեկավարներին:

Ստեղծված իրավիճակը չի վերաբերում իսրայելյան ագրեսիայի միայն հիմնական զոհերին՝ Պաղեստինի ժողովրդին: Հարցականի տակ է դրված Իսրայելի պետության ապագան: Միայն Լիկուդի և նրա կրոնական ծայրահեղ աջակողմյա դաշնակիցները կարող են չզիտակցել այն պարզ ճշմարտությունը, որ պաղեստինա-իսրայելյան հակամարտու-

թյան մեջ չի լինի լիակատար հաղթանակած մեկ կողմ:

Ժողովրդագետները, ներառյալ իսրայելյան մասնագետ Արմոն Սոֆերը նշում են, որ 2020թ. պաղեստինցիները կկազմեն մեծամասնությունը Հորդանանի և Սիջերկրականի միջև ընկած տարածքում, ինչպես նաև Կանաչ Գոտու բնակչության 32 տոկոսը¹³:

Այդ իսկ պատճառով կարծում ենք Իսրայելի հարևանությամբ Պաղեստինյան պետության ստեղծումը միայն կարող է ապագայում ապահովել Իսրայելի կենսունակությունն ու նրա հրեական բնույթի պահպանումը:

Իսրայելի կողմից սանձազերծված պատերազմը ունի նաև իր ներքաղաքական բարդությունները: Ներկայումս Իսրայելի աջակողմյա քաղաքական շրջանակները քննարկում են ոչ միայն ՊԻ ապագա գոյության հարցը, այլև խստորեն քննադատում են Շարոնի կառավարության անկարողությունը երկրի տնտեսության մեջ առկա բազմաթիվ խնդիրները լուծելու համար: Այսպես, ենթարկվելով Աշխատանքի և Շաս կուսակցության ու ծայրահեղ կրոնական ուժերի ճնշումներին, Շարոնը ստիպված էր հետաձգել բազմաթիվ բյուջետային կրճատումներին վերաբերող իր որոշումը: Հակառակ դեպքում Շարոնի կողմից կառավարության փլուզումն անխուսափելի կլիներ:¹⁴

Այսօր, վերոհիշյալ երկու խնդիրները՝ ՊԻ ճակատագիրը և Իսրայելի տնտեսական ճգնաժամը սերտորեն փոխկապակցված են: ՊԻ տապալմանն ուղղված ցանկացած քայլ և Պաղեստինի ժողովրդի դեմ պատերազմի շարունակումը անտարակույս առաջին հերթին հարվածի տակ կղնի հենց Իսրայելի տնտեսական աճի հնարավորությունը: Պաղեստինցի-

ները, որոնք անկախ իրենց ղեկավարի դիրքորոշման, 16 ամիս պայքարի և բազմաթիվ զոհաբերություններից հետո կզնան կարգավորման ոչ պակաս քան ազատություն և անկախություն ստանալու ակնկալիքով: Ներկայումս ակնհայտ է նաև այն, որ Իսրայելի քաղաքական ղեկավարության ողջ սպեկտրում չկա որևէ մեկը որը ի վիճակի է հաշվի առնել այդ փաստը: Առանց վերջինիս խորը գիտակցման իրավիճակը սպառնում է դառնալ անկախատեսելի և հղի լուրջ հետևանքներով: Վերոհիշյալից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության: Առաջինը, իսրայելյան Կնեսետում ներկայացված բոլոր քաղաքական ուժերը կողմ են «Երկաթե պատ»-ի ծրագրի իրականացմանը ու հետևաբար պաղեստինցիների նկատմամբ հետապնդումների և ռազմական գործողությունների սաստկացմանը: Երկրորդ, եթե նույնիսկ Աշխատանքի կուսակցությունն ունի «Երկաթե պատ»-ից էլ հեռու գնացող իր սեփական ծրագիրը, այնուամենայնիվ նա հավանաբար ի վիճակի չի լինի կազմել այնպիսի կառավարություն, որն ի գործու կլինի գործնականորեն իրականացնել այդ ծրագիրը: Կարծում ենք միառժամանակ մենք ականատես կլինենք Իսրայելում Ազգային միասնության կառավարությունների ձևավորմանը՝ թե որքան գործնական կամ զուտ ֆորմալ ցույց կտա ժամանակը:

Սակայն մեկ բանում պետք է վստահ լինենք, որ արդար և շարունակական խաղաղության հաստատման նախաձեռնությունը երբեք դուրս չի գա Իսրայելից: Միայն միջազգային հանրության վճռական միջամտությունն ու աջակցությունը կարող է փրկել Պաղեստինն ու նրա մարտնչող ժողովուրդը «Երկաթե պատ»-ով ջախջախվելու դաժան հեռանկարից:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Agence France Presse, Paris, 14 սեպտեմբերի 2001:

2. *Maariv*, Tel Aviv, 5 հոկտեմբերի 2001:

3. *New York Times*, 2 հոկտեմբերի 2001:

4. ԱՄՆ նախագահ Քլինթոնի կողմից ներկայացված առաջարկի համաձայն, այն մասը, որը հրեական է պետք է պատկանի Իսրայելին, իսկ այն մասը, որն արաբական է՝ Պաղեստինի պետությանը, ներառյալ Հարամ ալ-Շարիֆ (ալ-Ալդսա համալիրը): Արևմտյան Պատը պետք է մնար Իսրայելի ինքնիշխանության տակ: Այս տարբերակը հաստատում էր Երուսաղեմի արևելյան մասում հրեական բնակավայրերի գոյությունը:

5. *Le Figaro*, Paris, 28 սեպտեմբերի 2001:

6. *Yediot Aharanot*, Tel Aviv, 1 հոկտեմբերի 2001:

7. AFP, 3 դեկտեմբերի 2001:

8. Նույն տեղում:

9. AFP, 19 նոյեմբերի 2001:

10. *MERIP*, (Middle East Research Information Project), Press Information Note 82, 26 հունվարի 2002:

11. *Le Figaro*, 16 հոկտեմբերի, 2001:

12. 2001թ. նոյեմբերի 23-ին իսրայելյան «Մաարիվ» օրաթերթում հրապարակված Գալլըփի (Gallup) հարցման արդյունքների համաձայն, իսրայելցիների 55%-ը կողմ է հակամարտության վերջնական կարգավորմանը, 20%-ը՝ կողմ է ՊԻ-ն պատերազմ հայրարելու, 19%-ը՝ ներկա ստատուս-քվոյի պահպանմանը: Համասի կողմից իրականացված ահաբեկչական գործողություններից հետո խաղաղության կողմնակիցների թիվը նվազել է մինչև 32% (*Haaretz*, 4 դեկտեմբերի 2001):

13. *Newsweek*, New York, 13 օգոստոսի 2001:

14. *MERIP*, Press Information Note 50, Sharon's National Unity Government: Shoring Up the "Iron Wall", ed. by Jeff Halper, 13 մարտի 2002:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Էդիկ Մինասյան
Պատմագիտության թեկնածու

1988 թվականի ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով կյանքը կազմալուծվեց հանրապետության տարածքի 1/3-ում, ավերվեցին Սպիտակ քաղաքն ու հարակից գյուղերը, մեծ վնաս հասցվեց Գյումրի և Վանաձոր քաղաքներին, քայքայվեց այդ շրջանների տնտեսությունը։ Պաշտոնական տվյալներով բնության աղետից զոհ գնացին շուրջ 25 հազար մարդ, անօրևան մնաց ավելի քան կես միլիոն մարդ, դադարեցին գործել 170 արդյունաբերական ձեռնարկություններ և արտադրական տեղամասեր՝ 82 հազար աշխատատեղերով։ Ահռելի վնաս կրեց գյուղատնտեսությունը։ Ավերվեցին կամ լրջորեն վնասվեցին վերամշակող արդյունաբերության ավելի քան 80 ձեռնարկություն, շուրջ 1200 շենք, ոչնչացավ անասունների և բույուների մեծ գլխաքանակ¹։ Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունն ընդհանուր առմամբ ավելի քան 13 մլրդ ռուբլու (18,5 մլրդ դոլարի) վնաս կրեց։ Աղետի գոտին մեծ օգնություն ստացավ աշխարհի 113 երկրներից և բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններից²։ Չնայած այս ամենին՝ հնարավոր չեղավ վերականգնել աղետի գոտին։ Խորհրդային պետության փլուզումից հետո նախկին միութենական հանրապետությունները ներքաշվեցին հակամարտությունների մեջ, և Հայաստանը, բացի մի քանի երկրների կողմից շարունակվող ոչ մեծ օգնությանը, մնաց միայնակ իր ծանրագույն հոգսերի հետ։ Եթե սրան ավելացնենք հանրապետության փակատար տնտեսական շրջափակումը, որին 1990-ական թվականների սկզբներից փաստորեն մասնակցում էր նաև Թուրքիան, ինչպես նաև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում և 1990 թվականից Հայաստան բռնազաղթեցված փախստականների օրհասական դրությունն ու էներգետիկ ճգնաժամը, ապա կամրոջջանա հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական անմխիթար վիճակի պատկերը։

ԽՍՀՄ փլուզման և շրջափակման հետևանքով խզվեցին միջհանրապետական տնտեսական ավանդական կապերը, դադարեց գոյություն ունենալուց խորհրդային միասնական շուկան, անհնարին դարձավ արտադրանքի արտահանումն ու նորմալ առևտրական հարաբերությունները, հանրապետությունը զրկվեց անհրաժեշտ հումքի ներմուծումից։ ԽՍՀՄ հումքային մատակարարման, արտաքին առևտրային և տնտեսական այլ ենթակառուցվածքների կենտրոնացված համակարգի կազմալուծման հետևանքով ՀՀ տնտեսությունը, հատկապես արդյունաբերությունը, որը խորհրդային տնտեսական համակարգի արտադրության պայմաններում անհամեմատ մեծ կախվածության մեջ էր այլ հանրապետություններից, հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում։ ԽՍՀՄ փլուզումն ուղեկցվեց Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի (ՏՓԽ) կազմալուծմամբ և դրա հետևանքով խորհրդային համակարգի երկրների միջև առևտրական կապերի խզմամբ, որն արտահայտվեց ՀՀ-ում արտաքին առևտրի պայմանների կտրուկ վատթարացումով՝ ներկրվող վառելիքի համար համաշխարհային գինը վճարելու անհրաժեշտության պատճառով (մեծ մասամբ արտադրանքի 90%-ը արտահանվում էր, սակայն պահանջարկի 90%-ի չափով էլ ներմուծվում էր) և ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի համար արտաքին շուկայի գրեթե ամբողջական կորստով։ Մինչ անցումային շրջանը՝ 1990թ., ՀՀ-ն զարգացած արդյունաբերական երկիր էր, որի համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ-ի) 44,5%-ը ստեղծվել էր արդյունաբերության ոլորտում³։ Արդյունաբերական արտադրանքի մեջ մեծ ծավալ էին զբաղեցնում հաստոցները, մեքենաները, սինթետիկ կաուչուկ և քի-

միական այլ ապրանքները, պղինձը, մոլիբդենը, էլեկտատեխնիկական ապրանքներն և այլն։ Հումքը մեծ մասամբ ներմուծվում էր, իսկ պատրաստի արտադրանքը՝ արտահանվում ԽՍՀՄ այլ տարածաշրջաններ։ Սակայն ՏՓԽ-ի կազմալուծումը խախտեց արդյունաբերության մեծ մասի կենսունակությունը՝ արտահանվող պատրաստի արտադրանքի համեմատությամբ ներմուծվող ապրանքների գների 2,53 անգամ գերազանցող աճի պատճառով։

Արտադրության անկումը, պահանջարկի ծավալների կրճատումը պատահական չէին, քանզի դրանք քաղաքական և տնտեսական տեղաշարժերի արդյունք էին։

ՀՀ տնտեսությունը զարգացել էր աղճատացված ձևով։ Փոխանակ զարգացելու այն ճյուղերը, որ կապահովվեին տեղական հումքով, զարգացել էին այլ ճյուղեր, որոնք հումքը ստանում էին դրսից։ Այսպես, օրինակ, այլումինի գործարանի հումքը բերվում էր Ռուսաստանից։ Նման գործարաններ հանրապետությունում չառ էին։ Փոխանակ պեղիտի նման արժեքավոր հումքը վաճառելու խալալացիներին, կարելի էր այդ հումքի վրա գործարան կառուցել և ավելի շատ շահույթ ստանալ։ Հանրապետությունը հարուստ է նաև երկաթի հանքերով։ Փոխանակ այն հայտնաբերելու և դրա հիմքի վրա մետաղամշակությունը զարգացնելու, գերադասվում էր հումքը բերել դրսից։

Ըստ տնտեսագետների գնահատականների՝ Ռուսաստանի անհատույց օգնության ծավալները ծայրամասային հանրապետություններին (գների մեխանիզմի միջոցով, ոչ համարժեք փոխանակում, թաքնված և առերևույթ դոտացիաներ) հասնում էր տարեկան 50 մլրդ ԱՄՆ դոլարի⁴։ Այնպես որ ՀՀ-ն իր 3.5 մլրդ. օժանդակությամբ այդ հանրապետությունների շարքում ոչ առաջինն էր, ոչ էլ՝ միակը, որ երկար ժամանակ և հաջողությամբ օգտագործում էր ռուսական ռեսուրսները⁵։ Ձեռք բերելով անկախություն՝ Հայաստանի տնտեսությունն անմիջապես զրկվեց այդ 3.5 մլրդ. դոլար ներարկումից, որն ըստ էության ստանում էր ոչնչի դիմաց, իսկ դա կազմում էր 1987թ. արտադրության 25%-ը։ Սակայն դա կորուստների միայն փոքր մասն էր։ Մեծ տերության մի մասը կազմող և նրա հարստություններից ու առավելություններից լիովին օգտվող հանրապետությունից ՀՀ-ն դարձավ սեփական վառելիքաէներգետիկ պաշարներից զուրկ, հանքահումքային սուղ պաշարներ ու ոչ մեծ տարածք ունեցող անկախ երկիր, որն արդեն ինքնուրույն պետք է լուծեր պետության կայացման խնդիրը, իր առջև ծառացած սոցիալտնտեսական հիմնահարցերը։ Սկզբնական շրջանում տրանսպորտային շրջափակման պայմաններում կարևորագույն խնդիրը տնտեսության արտադրական ներուժի առավելագույն օգտագործումն էր և այս ճանապարհով բնակչության կենսաապահովման նվազագույն միջոցների ստեղծումը։ ՀՀ-ն փաստորեն մեկուսացված էր։ Արտաքին աշխարհի հետ տնտեսական կապը իրականացվում էր մասամբ հայիրանական սահմանով և ավելի մեծ մասով հայկրացական սահմանով։ Կար մի փոքր միջանցք հարավում՝ Իրան արտահանելու համար, և հյուսիսային սահմանը Վրաստանի հետ, որը գտնվում էր քաղաքացիական պատերազմների մեջ և տրանսպորտային շատ վատ համակարգ ուներ։ Օդային կապը շատ թանկ էր։ ՀՀ-ն սկսեց իր անցումային շրջանը կիսամեկուսացված տնտեսությամբ և բարձր ծախսարարությամբ։ Խնդրի լուծումն ավելի էին դժվարացնում տնտեսական ճգնաժամը խորացնող արտաքին գործոնները՝ հատկապես նախկին տնտեսական կապերի խզումը, նորանկախ պետություն-

ների կողմից առևտրային հովանավորչական պայմանների սահմանափակումը, ֆինանսական հաշվանցումների վատթարացումը, պայմանագրային պարտավորությունների զանգվածային խախտումները, միջպետական տնտեսական հարաբերությունների կանոնակարգման օրենսդրական դաշտի բացակայությունը: ՀՀ-ն, ի տարբերություն մերձբալթյան երկրների, իր անկախությունն ստացավ անբարենպաստ պայմաններում, որոնք հանրապետության առջև դրեցին հասարակական ու տնտեսական կյանքի կառուցման այն մոդելի ընտրության անհրաժեշտությունը, որը երկրին կարող էր տանել համաշխարհային տնտեսական համագործակցությանն ինտեգրվելու ուղեծրով: Նախկին մոդելը պիտանի չէր այդ խնդրի իրագործման համար երկու պատճառով.

Առաջին՝ գիտատեխնիկական առաջընթացի և նորագույն տեխնոլոգիաների բնագավառում օրավոր խորացող հետամնացությունը զարգացած կապիտալիստական երկրների նկատմամբ: Վարչաիրամայական համակարգի և արտադրանքի պլանային իրացման պայմաններում արտադրողները որպես կանոն խուսափում էին գիտատեխնիկական նորությունները ներդնելուց, քանի որ ստիպված էին լուծել բազմաթիվ դժվարին խնդիրներ և ծավալել դրամական նշանակալից միջոցներ: Հատկապես մեծ դժվարությամբ էր իր համար ճանապարհի հարթում համակարգչային տեխնիկան, առանց որի տնտեսության արդյունավետության բարձրացումը էապես դժվարանում էր:

Երկրորդ՝ արտադրության ծավալների համեմատությամբ բնակչության սպառման, կենսապայմանների ցածր մակարդակն այն դեպքում, երբ շուկայական տնտեսությամբ երկրներում հենց շուկան է կանխորոշում նյութական բարիքների համեմատությամբ աշխատանքի և աշխատուժի գինը, կենտրոնացված տնտեսությամբ հասարակությունում արտադրության ֆեռտիլացումը հանգեցնում է արժեզրկմանը՝ ապրանքների և ծառայությունների արժեքների համեմատությամբ: Հասարակական արտադրանքի ցածր արդյունավետությունը և ամեն ինչում համատարած սղությունն համարվում էր տնտեսական կյանքի կազմակերպման բնորոշ առանձնահատկությունը: Բնակչության ձեռքին մեծ միջոցներ էր կուտակվել, իսկ արտադրությունը դրա համար լայն շուկա չէր ապահովում: Տարօրինակ կերպով խրախուսվում և պարգևատրվում էին նախ և առաջ այն ձեռնարկությունները, որոնք վերջնական արտադրանքի համար ընդգրկում էին առաջնային պաշարներ ու մարդկային աշխատանք՝ անգործության մատնելով արդյունավետ արտադրությունները: Ահա տնտեսական կյանքի կազմակերպման նման ձևը գործում էր ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում, այդ թվում նաև Հայաստանում՝ 1980-ական թթ. վերջին 1990-ական թթ. սկզբին, երբ հանրապետության տնտեսական վիճակն ավելի էր ծանրացել:

Նման իրավիճակում հանրապետության ղեկավարության առջև ծառացած հիմնական հարցը մնում էր շրջափակման վերացման միջոցով տնտեսական դրության բարելավումը: Այս ծանր պայմաններից դուրս գալու նպատակով, ապավինելով հիմնականում սեփական ուժին, հանրապետությունում մի շարք բարեփոխումներ կենսագործվեցին: Հայաստանի անկախության հռչակագիրը ծրագրում էր արմատական վերափոխումների ենթարկել տնտեսությունը: Հիմնականում նախատեսվում էր հասարակական քաղաքական ու տնտեսական նոր պահանջներին համապատասխան անցում կատարել դեպի շուկայական հարաբերություններ: Հանրապետությունում տնտեսական բարեփոխումների և անկախության աստիճանական կայացման գործընթացը հայտարարվեց «անցման ժամանակաշրջան»:

Հետ-սոցիալիստական երկրներում, այդ թվում ՀՀ-ում, ժամանակակից անցման ժամանակաշրջանի կամ անցումային

տնտեսության առանձնահատկությունները մի կողմից բնորոշվում են դրանք ձևավորող արտաքին, պատմական, ավանդական գործոններով, մյուս կողմից՝ երկրի սոցիալտնտեսական կյանքի հատկանիշներով: Այս կապակցությամբ հանրապետության անցումային տնտեսության առանձնահատկություններից կարելի է նշել հետևյալները:

Առաջին՝ անցման պատմական անմախաղեպ բնույթը, այսինքն՝ անցումը ոչ թե ավանդական, այլ հատուկ, շատ երկրներին ոչ բնորոշ պլանային տնտեսությունից շուկայական տնտեսությամբ: Արևելյան Եվրոպայի նախկին սոցիալիստական երկրներին փորձը, որոնք մի փոքր շուտ սկսեցին անցումային գործընթացները, դրանց տնտեսությունների ծավալները և պլանային համակարգի գոյատևման համեմատաբար փոքր ժամանակահատվածը, ինչպես նաև Ռուսաստանում իրականացվող շուկայական բարեփոխումները, ամբողջությամբ չէին կարող կիրառվել միայն տասներկու տարի առաջ նոր, անկախ պետականություն ձեռք բերած Հայաստանում: Առաջնակարգ խնդիր էր դառնում անկախության ամրապնդումը և դրա զուգակցումը տնտեսական այնպիսի համակարգի ձևավորման խնդիրներին, որտեղ պետությունը մեծ դեկավարություն պետք է ունենար: Հայաստանի անցումային հիմնահարցերի յուրահատկությունը հենց նրանում է, որ դրանց լուծման գործում չի կարելի հիմնվել որևէ փորձարկված կամ օգտագործված մոդելի վրա, որը մշակվել է այս կամ այն երկրի տնտեսության անցումային գործընթացների համար:

Երկրորդ՝ բարեփոխումների իրականացման ճանապարհին ՀՀ-ն պետք է կատարեր ինչոր իմաստով «հետադարձ» քայլ: Դա կապված էր նախկին վարչաքայրորդական կառավարման մեթոդների և «կենտրոնի» թելադրանքով առաջացած խեղաքայրություններից տնտեսության «մաքրման» և արդյունավետ տնտեսական քաղաքականության ձևավորման հետ:

Երրորդ՝ անցման գործընթացը ՀՀ-ում ծավալվում է 20-րդ դարի վերջին, 21-րդ դարի սկզբին՝ ամբողջ աշխարհում ընթացող զլոբալ տնտեսական, աշխարհաքաղաքական և միջազգային հարաբերությունների միանգամայն նոր պայմաններում, որոնք զգալիորեն ազդում են ՀՀ-ում շուկայական հարաբերություններին անցնելու գործընթացի ռազմավարության և տևողության վրա:

Տնտեսավարման վարչաիրամայական համակարգից դեպի ժամանակակից շուկայական տնտեսության անցման շրջանը երկարատև գործընթաց է, որը պետք է վերափոխի ոչ միայն տնտեսությունը, այլև հասարակությունը: Այն ենթադրում է մի քանի տասնյակ տարիների հետևողական գործընթաց:

Ժամանակակից անցումային փուլի տնտեսությունները՝ այդ թվում Հայաստանի Հանրապետության էկոնոմիկան առանձնահատկություններին հետ միասին ունեն նաև ընդհանուր գծեր:

Առաջին հերթին դա սոցիալիստական և կապիտալիստական տնտեսական համակարգերի յուրահատուկ զուգորդումն է, որի ժամանակ հաճախ դրանք մասնակիորեն չեզոքացնում են միմյանց կամ էլ ստեղծում են հակասական իրավիճակներ: Ավելին, հարկ է ավելացնել նաև անցման շրջանի ուրույն օրինաչափությունները՝ զուգորդված սոցիալական, բարոյափոխության և մշակութային նոր միտումներով՝ ընդ որում ինչպես դրական, այնպես էլ՝ բացասական:

Բացի այդ, եթե անցումային համակարգը ենթադրում է ժամանակակից շուկայական տնտեսության տարրերի աստիճանական ուժեղացում և վարչաիրամայական համակարգի տարրերի թուլացում (ըստ որում այդ գործընթացն անհամաչափ է), ապա նման համակարգին, որպես կարևոր բնորոշ գիծ, հատուկ է անկայունությունը և փոփոխականությունը, սեփա-

կանաչնորհման տեմպերի արագացումը կամ դանդաղեցումը, ընդհանուր առմամբ արդյունաբերական արտադրության ծավալների անկումը և միաժամանակ առանձին ճյուղերում աճի ապահովումը՝ կապված արտահանման գործոնի հետ (նոր արտադրությունների ստեղծում, հենքի վերացում և այլն):

Վարչափրամայական համակարգն ուներ երկու էական բերություն: Առաջինը պետական մակարդակի հասցված տնտեսավարման մենաշնորհն էր, փոփոխություններին հարմարվելու դանդաղկոտությունը, տնտեսության անհամահասնությունների խորացումը, իսկ երկրորդը՝ տնտեսական նախաձեռնության զանգվածային անտեսման հետևանքով խիստ ցածր արտադրողականությունը, որը համակարգն ուղղակի մղում էր դեպի ճգնաժամային փուլ:

Հետսոցիալիստական երկրներում շուկայի ստեղծմամբ ենթադրվում էր գլխավորապես ինքնակարգավորվող համակարգի ձևավորում, որի հիմքը կազմում են մասնավոր ձեռնարկատիրության ազատությունը և ապրանքների ու ծառայությունների, արտադրության գործոնների՝ կապիտալի, հողի, աշխատուժի, ձեռնարկատիրական ունակությունների առք ու վաճառքի ազատությունը: Շուկան ենթադրում է նաև տնտեսավարող բոլոր սուբյեկտների, դրանց միավորումների համագործակցության և մրցակցության ազատություն, ինչպես նաև դրանց գործունեության դադարեցում՝ սնանկացման կամ այլ պատճառների հետևանքով: Պետության դերը շուկայական տնտեսության պայմաններում սկզբունքորեն փոխվում է: Տնտեսական կյանքում պետությունն ունի երկակի դեր: Մի կողմից, այն սահմանում է տնտեսական խաղի կանոնները, սակայն միաժամանակ, ենթարկվելով իրավահավասարության սկզբունքին, տնտեսական գործունեություն ծավալելիս տնտեսական կյանքի մյուս սուբյեկտների հետ հավասար նաև ենթարկվում է այդ կանոններին: Պետության գործունեության հիմնական ուղղությունները տնտեսության ոլորտում դառնում են՝ առաջին՝ տնտեսական գործունեության իրավական շրջանակների ձևավորումն ու նրանում հաստատված կանոնների ապահովումը (սեփականության իրավունքի, պայմանագրերի պայմանների ապահովում և այլն), երկրորդ՝ ձևավորված տնտեսական հարաբերություններին և շուկայի գործունեությանը նպաստելը, որն արտահայտվում է շուկայի գլխավոր մեխանիզմի՝ մրցակցության ապահովմամբ և պաշտպանությամբ, շուկայում արտադրողների ու սպառողների ազատ գործունեությամբ ու մենատիրության ծայրահեղ դրսևորումների սահմանափակումներով՝ իրավական միջոցներով:

1990-ական թվականներից Հայաստանը որդեգրեց տնտեսակարգի փոփոխության բաղադրականություն՝ ուղղված ազատական տնտեսական հարաբերությունների ձևավորմանը: Գրեթե բոլոր նախկին խորհրդային երկրների հետ միասին, ՀՀ-ն ևս տնտեսական ոլորտում իրականացրեց «շուկային թերապիայի» եղանակը և փորձեց իրականացնել մի շարք խոշոր տնտեսական բարեփոխումներ, որքան հնարավոր էր արագ կերպով: Այս բարեփոխումները ներառում էին գների համընդհանուր ազատականացումը, պետական սեփականություն հանդիսացող տարածքների, շենքերի և արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը, պետական ծախսերի կրճատումը, որոշ հարկային բարեփոխումների իրագործումը և պետության դերի ընդհանուր նվազումը, սղաճը վերահսկելու նպատակով որդեգրած կոշտ դրամական քաղաքականության կիրառումը, ազատ առևտրի քաղաքականության որդեգրումը՝ ներառյալ շատ ցածր սակագները, կապիտալի շարժի վրա վերահսկողության վերացումը, արժույթի ազատ փոխանակումը և տարադրամի լողացող կուրսը: Այս բարեփոխումների նպատակն էր. ա) հասնել մակրոտնտեսական կայունության, բ) արագացնել տնտեսական աճի տեմպերը, գ) մեծացնել ռեսուրսների բաշխման արդյունավետությունը՝ ար-

տադրության կազմում կառուցվածքային փոփոխությունների միջոցով:

Անկախության տարիներին իսկապես սղաճը վերահսկողության տակ առնվեց, սակայն արտադրանքի ծավալներն ու եկամուտները նվազեցին, և տնտեսությունը մինչև 1994 թ. ընկավ խոր ճգնաժամի մեջ, որից դուրս է գալիս աստիճանաբար և մեծ դժվարությամբ: Արտադրության կառուցվածքը փոխվեց, բայց տեղի ունեցավ ոչ թե ռեսուրսների՝ սոցիալապես անարդյունավետից դեպի արդյունավետ գործունեության տեսակների վերաբաշխման միջոցով, այլ գների ազատականացման հետևանքով անմրցունակ դարձած արտադրանքի ծավալների խիստ կրճատման միջոցով՝ առանց տնտեսության այլ ոլորտներում ծավալների համապատասխան աճի: 1990-1993թթ. ՀՆԱ-ի միջին տարեկան տեմպերը կազմեցին մոտ 18 տոկոս⁶: Սկսած 1994թ.-ից հաջողվեց կասեցնել երկրի տնտեսական անկումը և ապահովել մակրոտնտեսական որոշակի կայունություն:

Պետությունը տնտեսական գործունեության վրա ներգործում է հիմնականում ոչ թե ուղղակի ձևով, այլ շուկայի միջոցով՝ ձեռնարկությունների ծախսերի և աշխատանքի արդյունքների իրացման կարգավորմամբ: Հետ-սոցիալիստական տնտեսությունը չի կարող լինել ամբողջությամբ շուկայական, բայց և արդեն պլանային չէ: Սակայն շուկայական տնտեսությանն անցնելու սկզբնական փուլում բոլոր երկրներում իրականացվող բարեփոխումները հիմնականում կատարվում են վարչական մեթոդներով, որը պայմանավորված է տնտեսությունում պետական հատվածի գերակշռությամբ: Այս փուլում հարկային քաղաքականության սկզբունքները լիարժեք չեն գործում, ձևավորվում է մեծ չափերի հասնող ստվերային տնտեսություն և այլն: Քանի որ ՀՀ-ն գտնվում է անցումային շրջանում, ուստի տնտեսության զարգացման կորոշինացման համար անհրաժեշտ է ակտիվ պետական միջամտություն: Սակայն դրա հետ մեկտեղ պետական ապարատի չափից դուրս մեծացումը կարող է ի հայտ բերել այնպիսի բացասական երևույթներ, ինչպիսիք են բյուրոկրատիզմի զարգացումը և տնտեսական ակտիվության կաշկանդում և այլն:

1990-91թթ. Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը մի շարք որոշումներ ընդունեց, որոնք ուղղված էին տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելուն, հանրապետությունը ճգնաժամից դուրս բերելուն և սեփական շուկայական տնտեսական համակարգ ստեղծելուն⁷: Այս առումով կարևոր նշանակություն ուներ խորհրդարանի 1990թ. սեպտեմբերի 10-ին ընդունած օրենքը «Հայաստանի Հանրապետության պետական սեփականության մասին», ըստ որի նրա տարածքում գտնվող բոլոր պետական ձեռնարկությունների, միավորումների, հիմնարկների և կազմակերպությունների ունեցվածքը հայտարարվեց Հայաստանի Հանրապետության սեփականություն⁸: Դրա հետ մեկտեղ հոկտեմբերի 31-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին» օրենքը⁹: Սրանք պետական մենատիրության վերացմանը, շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանն ուղղված առաջին բայերն էին:

Տնտեսական բարեփոխումների սկզբից պետության դերը կտրուկ կրճատվեց բարիքների արտադրության մեջ և մասնավոր բաժինը դարձավ տնտեսական զարգացման հիմնական աղբյուր: Այս բնագավառում իրականացվող հետևողական քաղաքականությունը հանգեցրեց այն բանին, որ արդեն 1999-ին համախառն ներքին արդյունքի 85%-ը ձևավորվեց մասնավոր սեկտորում¹⁰: Դա ապահովվեց ի հաշիվ զանգվածային սեփականաշնորհման և նոր մասնավոր բիզնեսի մուտքի շուկա: Սեփականաշնորհման նպատակն էր սկզբնական շրջանում տնտեսության վերափոխման գործընթացում ներգրավել բնակչության հնարավորին չափ լայն շերտեր, ստեղծել շուկայական տնտեսության համար սեփականատերերի զանգված,

ներդնել մրցակցության մեխանիզմներ:

Հանրապետության շուկայական տնտեսության հետևողական անցումն ապահովելու, ձեռներեցության հիմքեր ստեղծելու նպատակով ՀՀ առաջին կառավարությունը 1990թ. հոկտեմբերին որոշում ընդունեց ստեղծել «ՀՀ կառավարության տնտեսական բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գծով պետական հանձնաժողով»: Հանձնաժողովի նախագահն էր հանրապետության վարչապետ Վ. Մանուկյանը, իսկ տեղակալը ՀՀ էկոնոմիկայի պետական կոմիտեի նախագահ Հ. Բագրատյանը¹¹: Այս հանձնաժողովի գլխավոր խնդիրը արձանագրեցին տնտեսական բարեփոխումների գիտական հիմունքների ու սկզբունքների մշակումն էր, բազմակացութեամբ տնտեսության անցնելու, ձեռներեցության և սեփականության բոլոր ձևերը զարգացնելու, մոնոպոլ երևույթները վերացնելու մեխանիզմի ապահովումը: Նորաստեղծ հանրապետության առաջին կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նաև այն խնդիրների իրականացմանը, որոնք առաջացել էին Լեռնային Ղարաբաղում սկսված պատերազմի, դաժան տնտեսական շրջափակման և ժողովրդական տնտեսության քայքայման պայմաններում: 1992թ. հուլիսին Վ. Մանուկյանի հրաժարականից հետո նրան փոխարինած Խ. Հարությունյանը 1993թ. փետրվարին նույնպես այդ պաշտոնից հրաժարվեց, չհամաձայնվելով արձատական տնտեսական բարեփոխումների ծրագրի իրագործման հետ: Նրան փոխարինած Հ. Բագրատյանն իր վրա պատասխանատվություն վերցրեց կենսագործելու շուկայական տնտեսական բարեփոխումները՝ ստանալով Համաշխարհային միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օգնությունը: Սակայն լայն մասշտաբով այդ նոր ծրագիրը կենսագործվեց միայն 1994թ. դեկտեմբերին, ԼՀՀ-ում պատերազմի դադարեցումից 7 ամիս անց¹²:

Հանրապետության ղեկավարությունը շուկայական տնտեսության անցնելու հիմնական բաղադրիչը համարում էր գների ազատականացումը: Սակայն այս գործընթացն ուղեկցվեց բնակչության սոցիալական դրության շեշտակի վատթարացումով: Հանրապետությունում վարվող սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության մշակման ժամանակ թույլ տրվեցին բախտորոշ սխալներ: Ինչպես վկայում է փորձը, տնտեսությունում կառուցվածքային վերափոխումների ճիշտ հերթականության ընտրությունը միայն կարող էր հանգեցնել ցանկալի արդյունքի: Արդեն իսկ իրականացվող գործընթացում սեփականության ձևերի փոփոխության նկատմամբ գների ազատականացման առաջանցիկությունը կանխորոշեց գործնականում այդ քաղաքականության կենսագործման դժվարությունները:

ՀՀ-ում գների ազատականացումն ընթացավ մի շարք փուլերով: Գների աճի առաջին փուլը սկսվեց ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո: Խորհրդային Միությունում հաստատագրված գների գործող համակարգը հանրապետության համար ապահովում էր արտաքին առևտրի բարենպաստ պայմաններ: Հանրապետությունը հնարավորություն ուներ ձեռք բերել վառելիքաէներգետիկ և հումքային էժան պաշարներ և փոխարենը ավելի բանկ գներով արտահանել պատրաստի արտադրանքը: Սակայն անկախությունից հետո Հայաստանը հայտնվեց գների բոլորովին նոր համակարգում: Նախկին միութենական հանրապետություններն սկսեցին արտահանվող արտադրանքի, առաջին հերթին վառելիքաէներգետիկ և հումքային պաշարների գներն արագորեն մոտեցնել միջազգային գներին: Այս պայմաններում հանրապետությունը կանգնեց վճարային հաշվեկշռի աստիճանաբար մեծացող պակասորդի ծածկման դժվարությունների առջև, ինչը հանգեցրեց ներմուծման ծավալների էական կրճատման՝ առաջ բերելով առաջարկի ցնցումներ: Ներկրվող էներգակիրների և կարևորագույն հումքատեսակների գների կտրուկ աճի պայմաններում խիստ նվազե-

ցին հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի մրցակցության հնարավորությունները ավանդական շուկաներում և առաջին հերթին Ռուսաստանի Դաշնությունում: Այս փուլում՝ 1990-1991թթ. սպառողական ապրանքների գներն աճեցին շուրջ 3 անգամ¹³: Գների և առաջարկի ցնցումների հետևանքով պետական ձեռնարկությունների զգալի մասը հայտնվեց կաթվածահար վիճակում և փակման եզրին:

Գների աճի երկրորդ փուլը սկսվեց 1992թ. հունվարից: Ազատ արձակվեցին ապրանքների և ծառայությունների մեծ մասի գներն ու սակագները: Պետության կողմից կարգավորվում էին միայն սահմանափակ թվով ապրանքների և ծառայությունների գներն ու սակագները (հաց, էլեկտրաէներգիա, օդային փոխադրումներ, կապի և հանրային այլ ծառայություններ): Գների ազատականացման պատճառով 1992թ. դեկտեմբերին, 1991թ. դեկտեմբերի համեմատությամբ, սպառողական ապրանքների գներն աճեցին 13,4 անգամ¹⁴:

Երրորդ փուլը պայմանավորվեց ռուբլու միասնական գոտու փլուզումով և սեփական դրամական միավորի՝ դրամի ուշ ընդունումով: Խորհրդային դրամի օգտագործումը, դրա հետ կապված սպեկուլյացիաները, դոլլարի և հանրապետության հարստությունների արտահոսքն ու այլ հանգամանքներ հանգեցրին դրամական գների մակարդակի նոր կտրուկ աճի: Վերջին երկու հանգամանքները հանգեցրին գների մակարդակի նոր, կտրուկ աճի: Սպառողական գները 1993թ. դեկտեմբերին, 1992թ. դեկտեմբերի համեմատությամբ, աճեցին 110 անգամ¹⁵: Այս պայմաններում հանրապետության համախառն ներքին արդյունքի ծավալը 1993թ., 1989թ. համեմատությամբ, նվազեց շուրջ 55,6%-ով, էլեկտրաէներգիայի արտադրության ծավալը՝ 57%-ով, իսկ արդյունաբերական արտադրանքինը՝ 60%-ով¹⁶: Սրբնթաց նվազեցին նախկին միութենական շուկայում մենաշնորհային դիրք էր հաստատում պահանջարկ ունեցող արդյունաբերական կարևորագույն արտադրատեսակների արտադրության ծավալները: Այսպես, մետաղահատ հաստոցների արտադրության ծավալը 1993թ. կազմել է 1987թ. մակարդակի 15,2%-ը, արանձնորմատորներիը՝ 4,5%, էլեկտրալամպերինը՝ 34,7% և այլն¹⁷: Տնտեսության պետական հատվածի աշխատողների միջին ամսական իրական աշխատավարձը նույն ժամանակահատվածում պակասեց շուրջ 65%-ով¹⁸: 1994թ. վերջից սկսվեց գների և սակագների լայն ազատականացման նոր գործընթաց: Ազատ արձակվեցին հեղուկ գազի, օդային փոխադրումների, արտաքին հեռախոսային և փոստային կապի ծառայությունների գներն ու սակագները¹⁹: 1994թ. դեկտեմբերի 1-ից բարձրացվեց հացի գինը և էլեկտրաէներգիայի սակագինը: 1995 թվականից շարունակվեց սակագների ազատականացման գործընթացը²⁰: Պետության կողմից վերահսկվում էին միայն մենաշնորհային սակավաթիվ ապրանքների գներն ու ծառայությունների սակագները:

Գների և առաջարկի այսպիսի փոփոխություններն էապես փոխեցին արտադրության կառուցվածքն ու իրադրությունը աշխատուժի շուկայում: Համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ-ի) կառուցվածքում առաջատար դիրք գրավեց գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերության մեջ՝ էներգետիկան, բանկարժեք բարերի և ոսկերչական իրերի արտադրությունը: Այս հանգամանքը թելադրեց նաև աշխատուժի շուկայի նոր կառուցվածք:

Ազատ գների՝ «վերևից» վարչական ռեժիմով ներդրումը ակնբարբորեն փոխեց բոլոր մակարդակներում գործընկերների միջև փոխհարաբերությունների և վճարումների սկզբունքները: Գների ազատականացումը համահունչ էր տնտեսության գոյություն ունեցող պետականմենաշնորհային համակարգին, ինչը հանգեցրեց ոչ թե բարեփոխման, այլ գործող համակարգի կործանմանը: Շուկայական ինքնակազմակերպման սկսնակները, ըստ որի ապրանք արտադրողների միջև

պիտի ստեղծվեր փոխհարաբերությունների համապատասխան համակարգ, ակնհայտորեն դատապարտված էին, բանի որ իրականում բացակայում էին դրանց իրականացման շուկայական ինստիտուտները: Գների ազատականացումը մեկաշնորհի և ապրանքային դեֆիցիտի պայմաններում հանգեցրեց գների կտրուկ աճի և բարձր ինֆլյացիայի: Սպառողական շուկայում հայրենական արտադրանքը սկսեց դուրս մղվել առավել մրցունակ արտասահմանյան արտադրատեսակների կողմից:

Առաջացած բառը և ձեռնարկությունների փաստացի սնանկացման իրավիճակում սկսված արդյունաբերության զանգվածային սեփականաշնորհումը 1995 թվականից, գործնականում վերածվեց պետական սեփականության վերաբաժանման՝ մարդկանց փոքր խմբի օգտին: Գների ազատականացումը պայմանավորեցին արտադրանքի անիրացվելիությունը և հետագայում փոխադարձ չվճարումները, որոնց աճը սնանկացման եզրին կանգնեցրեց ինչպես թույլ, այնպես էլ ուժեղ ձեռնարկություններին: Այս ամենն ի վերջո բերեց կառուցվածքային ճգնաժամի, կոոպերացիոն կապերի խզման, շուկաների կորստի և արդյունաբերության անդամայնություն: Գների ազատականացմամբ պայմանավորված բարձր ինֆլյացիան էապես նորացրեց ճգնաժամը: Թեև որոշ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին ֆինանսական կայունացման ուղղությամբ, բայց դրանք արդեն ոչ թե պատճառի, այլ հետևանքի դեմ պայքարի միջոցներ էին: Կոշտ քաղաքականությունը և դրամական զանգվածի կտրուկ անկումը նպաստեցին արտադրության առավել մեկուսացմանը և սոցիալական ծրագրերի ֆինանսավորման կրճատմանը:

Եթե 1988-1990թթ. ՀՆԱ-ում պետական ձեռնարկությունների բաժինը գերակշռող էր (ավելի քան 90%), ապա 1993 թվականից մասնավոր ոլորտի ատաղրանքի ծավալը սկսեց գերազանցել պետականին²¹: Ընդ որում գյուղատնտեսությունում գյուղացիական և գյուղացիական կոլեկտիվ տնտեսությունները թողարկում են ճյուղի արտադրանքի ավելի քան 90%-ը²²:

Նույն միտումը բնորոշ էր ներդրումների, վարկերի, արտաքին առևտրի, բնակչության եկամուտների կառուցվածքային փոփոխություններին:

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո ՀՀ-ում իրականացված տնտեսական բարեփոխումները մինչև 1994թ. ընթացքում տնտեսական կտրուկ անկման պայմաններում, որի պատճառները կապված էին ոչ միայն հանրապետության փաստացի շրջափակման, էներգետիկ համակարգի ճգնաժամի, տնտեսական քաղաքականության արտաքին ուղենիշների պարտադրված փոփոխությունների, նախկինում ձևավորված տնտեսական կապերի կտրուկ խզման, այլև տնտեսական բարեփոխումների իրականացման ձևերի՝ առաջնային գների ազատականացման, երկրի արտաքին առևտրի և տնտեսական սահմանների բաց գործելակերպի հաստատման հետ: Այդ ամենն ուղեկցվում էր նաև նոր արտաքին շուկաներում ներկայացվելու և հաստատվելու փորձի բացակայությամբ, արտադրանքի ցածր մրցունակությամբ: Նշված գործընթացների ազդեցությունը խոր հետք թողեց երկրի սոցիալատնտեսական կայունության և տնտեսական բարեփոխումների հետագա ընթացքի վրա: Սկսած 1994 թվից՝ հաջորդվեց կասեցնել երկրի տնտեսական անկումը և ապահովել տնտեսական համակայունություն: Սակայն դա չդարձավ տնտեսական համաչափ ու մշտական աճի հիմք, որը հետևանք էր տարբեր ոլորտներում իրականացված բարեփոխումների անհամաչափության, բացթողումների ու սխալների, վիճակը բարելավելու ոչ ամբողջական, այլ իրավիճակային լուծումների, որոնց արդյունավետությունը պայմանավորված էր ընդունված որոշումների կատարման վարչարարության աստիճանով և սահմանափակված էր ժամանակի գործոնով:

Որպես շուկային անցման գլխավոր պայման, Հայաստանի կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ գյուղատնտեսական հողերի, պետական (հանրային) բնակարանային ֆոնդի, պետական ձեռնարկությունների ու անավարտ շինարարական օբյեկտների մասնավորեցման ծրագրի իրականացմանը: ■

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս *Ազիզբեկյան Ռ.*, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, էջ 35, 36:
2. ՀՀ ՆՊԿՊԼ, ֆ. 119, ց. 163, գ. 232, թ. 3:
3. Տե՛ս Տնտեսական աճը, անհավասարությունը և աղքատությունը Հայաստանում, ՄԱԶԻԿ գեկույցը աղքատության վրա մակրոտնտեսական քաղաքականության ազդեցության մասին, Եր., 2002, էջ 1:
4. Տե՛ս Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում, տեսություն և արդյունքներ, Եր., 1999, էջ 277:
5. Տե՛ս նույն տեղում:
6. Տե՛ս Կայուն զարգացման համաշխարհային զագաթաժողով, Յոհաննեսբուրգ, 2002, Ազգային գնահատման գեկույց, Եր., 2002, էջ 10:
7. 1991 թ. փետրվարի 13ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության սեփականաշնորհման հիմունքների մասին», իսկ սեպտեմբերի 25ին՝ «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին», տե՛ս Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), էջ 109-114, 177-179:
8. ՀՀ ՆՊԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 341, թ. 3, ց. 164, գ. 716, թ. 1, 2:
9. Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 165, գ. 259, թ. 1, 2:
10. Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1999 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Եր., 2000, էջ 5,9, Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում, տեսություն և արդյունքներ, խմբագրությամբ Ա.Գ. Աղանբեկյանի, Եր., 1999, էջ 100:
11. Տե՛ս *Բազրատյան Հ.*, Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրանից դուրս գալու ելքերի մասին, Եր., 2000, էջ 22, 23, 37:
12. ՀՀ ՆՊԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 426, թ. 12, 13:
13. ՀՀ ՆՊԿՊԼ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 496, թ. 1, գ. 519, թ. 2:
14. Տե՛ս Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1995, Եր., 1995, էջ 18: ՀՀ վիճակագրության պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, գեկույցագիր հ. 1, (ՀՀ տնտեսությունը 1992 թ. հունվարին-դեկտեմբերին), Եր., 1993, էջ 2:
15. Տե՛ս Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1995, Եր., 1995, էջ 18:
16. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16, 17: ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, գեկույցագիր հ. 1 (ՀՀ տնտեսությունը 1993 թ. հունվարին-դեկտեմբերին), Եր., 1994, էջ 15, 18:
17. Տե՛ս Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1995 թ., էջ 17: Արդյունաբերություն, 1990-1997, էջ 35, 36:
18. Տե՛ս նույն տեղում, 1995, էջ 18:
19. Տե՛ս նույն տեղում:
20. Տե՛ս ՀՀ արդյունաբերություն 1990-1997, էջ 50:
21. ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, գեկույցագիր, հ. 1, (ՀՀ տնտեսությունը 1993 թ. հունվար-դեկտեմբերին), Եր., 1994, էջ 3,4, Մարդկային զարգացման գեկույց, Հայաստան 1995, էջ 19:
22. Տե՛ս նույն տեղում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱԿՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒՈՐՏՈՒՄ

Տիգրան Մարտիրոսյան

Անկախությունից ի վեր Հայաստանի Հանրապետությունը տարածաշրջանում կանգնել է մի շարք տնտեսաաշխարհագրական եւ միաժամանակ քաղաքական խնդիրների առջեւ: Ինչպես գիտեք աշխարհատնտեսությունը՝ դա տնտեսական աշխարհաքաղաքականությունն է, որը փոխարինման է գալիս, համեմայն դեպս զարգացած արդյունաբերական պետություններում, անցյալի (հիմնականում) ռազմական աշխարհաքաղաքականությամբ: Աշխարհատնտեսությունը, նրա օրենքները և մեթոդները դառնում են պետության վարչա-տնտեսական կազմակերպության օրինակ: Ի.Մուրադյանը գտնում է², որ յուրաքանչյուր պետություն, այդ թվում նաև բավականաչափ շատ ռեսուրսներ ձեռքի տակ չունեցող, պետք է և կարող է վարել ակտիվ աշխարհատնտեսական քաղաքականություն, որը կարող է երաշխավորել նախ և առաջ տնտեսական ինքնաապահովվածությունը ու հիմնական ապրանքների մրցունակությունը համաշխարհային շուկայում: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է հասնել մակրոտնտեսական կայունության, նմանապես՝ տնտեսության ու առաջնահերթ՝ արդյունաբերության համակարգի ձևավորմանը: «Սա նշանակում է որ անհրաժեշտ է հասնել կապիտալի «կրիտիկական ծավալի» կուտակմանը, հունքային, էներգետիկ և աշխատանքային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործմանը: Անգամ, այն հեղինակները, որոնք խոստովանում են «գլոբալիզացիայի» գործընթացների «գերակայությունը», ստիպված են համաձայնվել «աշխարհատնտեսության աճող դերի մասին» գաղափարի հետ»³: Այս առումով՝ բավականին կարևոր հանգամանք է ՀՀ-ի աշխարհատնտեսական քաղաքականությունը ու նրա ձևավորման մեջ քաղաքատնտեսական կառույցի դերը և աշխարհագրական դիրքը: ՀՀ-ի քաղաքատնտեսական կառույցը, որը կերտվել է այսպես կոչված «մոնետար մակրոտնտեսական կայունության» սկզբունքի հիման վրա՝ «կենտրոնացված» տնտեսությունից «ազատ շուկայականի» անցումը ապահովելով ռադիկալ-լիբերալ սկզբունքների և մոնետարական մոտեցումների միջոցով, բերել է մակրոտնտեսական լճացման և նախկին հզորությունների փոշիացման. այն ցայտուն կերպով ցուցադրել է տնտեսապես զարգացած երկրների աշխարհատնտեսական քաղաքականության նպատակների անհամատեղելիությունը նորանկախ երկրների քաղաքատնտեսական և աշխարհատնտեսական խնդիրների լուծման ուղիների հետ»⁴: «Անդրկովկասում, ինչպես և ամբողջ հետհամայնավարական տարածքում, իրականացվում է աշխարհատնտեսական հայեցակարգ, որը ենթադրում է տարածաշրջանի երկրներում մակրոտնտեսական և հասարակական-քաղաքական կայունության նպատակով տնտեսական կառույցի կազմավորումը, որը համապատասխանում է

«Արևմտյան դաշինքի» ռազմավարական շահերին»⁵:

Այս իրադրությունում երկրի տնտեսական և քաղաքական անկախությունն ապահովելու համար չափազանց կարևոր է աշխարհատնտեսական գերակայությունների որոշումը, ինչպես նաև դրանց նպատակների իրականացումը քաղաքական և ապա տնտեսական լծակների միջոցով: Այդպիսի գերակայություն է, օրինակ, էներգետիկայի՝ հատկապես ատոմակայանի հետագա զարգացումը: Ատոմակայանի տնօրեն Ա. Ազատյանը նշել էր, որ ՀԱԷԿ-ը ունի ռազմավարական նշանակություն ՀՀ-ի համար և տալիս է արտադրված էլեկտրոէներգիայի 50%-ից էլ ավելին⁶: Ատոմակայանի վերաբացումից ի վեր էներգետիկան դարձավ կարևորագույն գործոններից մեկը Հայաստանի աշխարհատնտեսության մեջ: Հայաստանի աշխարհաքաղաքական առաջնությունների մեջ այս ոլորտը զբաղեցնում է ամենաբարձր դիրքերը, քանզի առավել զարգացած է և ռազմական տեսակետից անփոխարինելի: Այսպես, եթե հաշվի առնենք, որ տարածաշրջանում Իսրայելը (մոտ 150 տանող հրթիռ ու 400 մարտազինակ)⁷, Պակիստանը և Հնդկաստանը ստեղծել են ատոմային զենք, Իրանը՝ և Իրաքը մոտ են դրա ստեղծմանը, Թուրքիան և Սիրիան տիրապետում են քիմիական և կենսաբանական զենքերին, ապա պարզ է դառնում, թե ինչ կարևոր դեր կարող է ունենալ հայկական ատոմակայանը երկրի անվտանգության և դաշնակիցների աջքուն կշռի տեսակետից: Այդ իսկ պատճառով արևմտյան երկրները ձգտում են ստիպել Հայաստանին փակել այն, իբրև թե անվտանգության նկատառումներով: Սակայն ՀՀ կառավարությանը առայժմ հաջողվում է խուսափել և խուսափել փակումից: Թուլացնելու համար այս ոլորտն արևմտյան ուժերը որոշակի քայլեր են ձեռնարկում: Չորս բաշխիչ ցանցերի սեփականաշնորհումը վերածվեց ՀՀ ղեկավարության համար լուրջ աշխարհաքաղաքական խնդրի, որի արդյունքների մեջ չափազորված էին և՛ արևմտյան, և՛ ռուսական կորպորացիաները⁸: Եթե սեփականաշնորհումը ավարտվի ի օգուտ Արևմուտքի, ապա բավականին լուրջ մտավախություններ կան, որ դա կհանգեցնի արևմուտքի կողմից էներգետիկայի կալմանը և երկրի նեոգաղութացմանը, իսկ եթե ռուսական կողմը լուծի հարցն ի օգուտ իրեն, ապա Հայաստանը ամբողջովին կհայտնվի Ռուսաստանից էներգետիկական կախվածության վիճակում: Արդեն իսկ ռուսական սեփականություն է դարձել հանրապետության գազային ցանցի կեսը⁹: 2001 թ-ի տարեսկզբի տվյալներով, «ԻՏԵՌԱ» կորպորացիային գազի դիմաց Հայաստանի պարտքերը կազմում էին 12 մլրդ. դրամ (21.6 մլն. \$):¹⁰ Իր հերթին այդ խնդիրը պայմանավորված է «Հայռուս-գազարդին» արդյունաբերական ձեռնարկությունների և բնակչության ունեցած 18 մլրդ. դրամ պարտքի

առկայությամբ: Այդ գումարից բնակչության պարտքը կազմում է ընդամենը 3.3 մլրդ. դրամ, մնացածը արդյունաբերական և էներգետիկական ձեռնարկությունների պարտքն է: «Նաիրիտ» ԳԱՄ պարտքն, օրինակ, կազմում է 4 մլրդ. դրամ: Պարզ է արդյունաբերության զարգացման, կամ ընդհակառակը՝ տապալման համար ինչ կարևոր լծակ կարող է դառնալ «Հայռուսգա-գարդը»: Պարտքերի մարման համար Ռուսաստանը անգամ պահանջում էր ատոմակայանի ակցիաների 40%: Սակայն նախագահ Ռ. Քոչարյանը հայտարարեց, որ պետք է փակել պարտքերը միայն և միայն հավաքագրելով պարտքերը և սեփական միջոցներով՝ հրաժարվելով առաջարկվող 11 մլն. դոլար ռուսական վարկից: Այս՝ աշխարհատնտեսության տեսակետից ռազմավարական ոլորտում, ինչպես նշել է հայկական ատոմակայանի տնօրեն Սուրեն Ագարյանը, առկա է խորը համագործակցություն Իրանի հետ: «Հայաստանը ամռան ամիսներին Իրանին էներգիա է տալիս, իսկ ձմռանը՝ ընդհակառակը»:¹² Պարոն Ս. Այվազյանը միջուկային էներգետիկայի և մեկ նոր հոսքագծի կառուցման բնագավառում համագործակցություն առաջարկեց Իրանի դեսպան Մոհամադ Ֆարհադ Քոլեյնիին:¹³ Դեսպանը ևս կարևորեց համագործակցությունն այդ շրջանակներում և ասաց. «Դեսպանատունն այդ առաջարկի ուղղությամբ կատարել էր հետևողական աշխատանք, և մեծ ջանքերով կարողացել էինք ստանալ Իրանի «Հանանի» ընկերության համաձայնությունը: Այնուհետև պաշտոնապես ՀՀ կառավարությանը հայտնեցինք մեր պատրաստակամությունը այդ բնագավառում աշխատելու համար»:¹⁴ Դեսպանը պարոն Ագարյանին հրավիրեց. առանձնագրույցի: Քանի որ Իրանը ունի «ատոմային ծրագիր», որը ուղղված է խաղաղ և ռազմական նպատակներով ատոմային էներգիայի օգտագործմանը¹⁵, ապա ՀՀ-ը դառնում է նրա համար այս բնագավառում կարևոր գործընկեր: Նման կարևորագույն ուղղությունների ապահովման համար ՀՀ-ը համագործակցում է տարածաշրջանի երկրների հետ. հատկապես՝ դրակից պետությունների՝ նպատակ ունենալով նաեւ զարգացնել ՀՀ կոմունիկացիոն կապը տարածաշրջանային գործընկերների հետ: Նամանավաճ, որ հարեւանները որոշ դեպքերում իրենք են նախաձեռնություն ցուցաբերում: Աշխարհատնտեսության և աշխարհաքաղաքականության առումով կարևորագույն նշանակություն ունի Հայաստան-Իրան գազամուղի կառուցումը: ՌԴ-ի փոխվարչապետ խրիստենկոն հայտարարեց. «Ռուսաստանը ուշադրությամբ հետևում է Իրան-Հայաստան գազատարի շինարարության ծրագրին և պատրաստ է քննարկել իր մասնակցությունն այդ ծրագրում: Մոսկվան պատրաստ է փոխգիջումային տարբերակ գտնել»:¹⁶ Սակայն այս ծրագրին դեմ է ԱՄՆ-ը, ինչն էլ երկարաձգում է նախագծի իրականացումը¹⁷: 2001 թ-ի հունիսի 16-ին, ընդունելով ամերիկյան «Energy and Communications Solutions» ընկերության նախագահ Ռոբերտ ՄաքՖարելին և «ԻՏԵՌԱ» կորպորացիայի փոխնախագահ Վալերի Սերովին, ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը նշել է,

որ էներգետիկ ոլորտում Հայաստանը տարածաշրջանային կտրվածքով կարող է դառնալ հետաքրքիր գործընկեր:¹⁸ Բացի այդ Հայաստանի և Իրանի միջև կնքվել էր Արաքս գետի վրա հիդրոէլեկտրակայան կառուցելու համաձայնագիր:¹⁹ Նախապես ադրբեջանական մամուլը ենթադրել էր, թե այն կառուցվելու է հայկական ուժերի վերահսկողության տակ գտնվող Ջեբրայիլի շրջանում՝ հավանաբար հիշելով ապրիլին նախագահ Հ. Ալիևի և Իրանի էներգետիկայի նախարար Հ. Բիթարաֆիի միջև Բաքվում կայացած «տհամ» խոսակցությունը խուղափերինի ջրամբարը (որը անավարտ էր մնացել) ավարտին հասցնելու մասին, մանավանդ, որ հայկական կողմը համաձայնվել էր չխոչընդոտել²⁰: Սակայն Հայաստանի և Իրանի միջև կնքված համաձայնագրով հիդրոէլեկտրակայանը կառուցվելու է Մեղրու շրջանում: Թեև Ադրբեջանի արտգործնախարարը՝ Վ. Գուլիևը, դժկամություն էր դրսևորել նաև այս հարցի շուրջ՝ ակնարկելով «ջրերի» խնդիրը²¹:

Դեռ 1998թ-ին Արաքս գետի վրա հիդրոկայանի կառուցումը «հայկական նախագիծ» ծրագրի մի մասն էր, ըստ որի կառուցվելու էին հիդրոէլեկտրակայան, ջրամբար և պոմպակայան: Այս առումով ծրագրի հեղինակ Հ. Առաքելյանը²² ասել էր, որ տարօրինակ է Գուլիևի վրդովմունքը, քանի որ դեռ երեք տարի առաջ համաձայն «Հայկական նախագծի», որն ուղղված էր ՀՀ ջրային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործմանը, հայկական կողմն ապացուցել էր, որ դա բխում է նաև Ադրբեջանի շահերից:²³

«Հայաստանը դիտարկվում է ապագայում էներգիա արտահանող երկիր և հնարավոր է լծան էլեկտրաէներգիան արտահանել Թուրքիա, Ադրբեջան, Վրաստան: Ուշ թե շուտ արաբական աշխարհը դիմելու է մեր տարածաշրջանին՝ Հայաստանին, Վրաստանին, Ադրբեջանին, հատկապես՝ խմելու ջրի պակասի պատճառով, - ասել է Հ. Առաքելյանը: Ըստ ՄԱԿ-ի տվյալների, 2030 թ-ին արաբական աշխարհում 17 անգամ ջրի պահանջարկը կմեծանա: Իրանի և Հայաստանի միջև համաձայնագիրը հիդրոկայան կառուցելու մասին չի հակասում Հելսինկիի 1992թ-ի ընդունված անդրսահմանային ջրերի և միջազգային ջրերի օգտագործման պահպանության կոնվենցիային: Եթե այս նախագիծը դեռ չիրականացված համարենք միջազգային օրենքի խախտում, - ասել է Հ. Առաքելյանը, - ապա այն ինչը Թուրքիան է արել Իրաքի և Սիրիայի հանդեպ՝ 75-80 %-ով իջեցնելով Տիգրիսի և Եփրատի ջրային պաշարները ագրեսիա է»²⁴: Խոսքը գնում է Եփրատի վրա կառուցված Կեբանի (1240 մվտ) և Աթաթուրքի հիդրոկայանների (ջրամբար) և էլեկտրակայանների և այլ մանատիպ կառույցների մասին: «Հարավ-արևելյան Անատոլիայի Ջարգացման ծրագիրը (GAP) կարող է թերիապես կտրել Եփրատից Իրաք հոսող ջրերի 90%-ը և Սիրիա հոսող ջրերի 40%-ը»:²⁵ «1995 թ-ի ապրիլի 11-ից Եփրատի ջրերը ուղղվել են Թուրքիայի Խարան-Ուրֆա անապատ դաշտավայրը: Ընթացքում միայն գետերի հոսանքի 2% է թողնվելու իր բնական հունի մեջ դեպի

Իրաք և Սիրիա»²⁶ Գալիք տարիներին թուրքիան մտադիր է իր երկրից հոսող գետերի մեկ երրորդ մասը բողմել իր երկրի կարիքների համար: Չնայած Իրաքի և Սիրիայի բողոքներին՝ թուրքական կառավարությունը փակեց Եփրատի հունը 30 օրով 1990 թ-ի հունվարին՝ լցնելու համար ջրամբարները: 1992 թ-ի հունիսին Աթաթուրքի անվան ջրամբարի ամբարտակի բացման արարողությանը Սուլեյման Դեմիրելը էլ ավելի բողոքեց թուրքիայի ցածրադիր հարևաններին, երբ պնդում էր, որ թուրքիան իրավունք ունի ամել ինչ ցանկանում է «իր» ջրերի հետ:²⁷ Թուրքիայի GAP ծրագիրը վերջնականապես կնուլացնի Տիգրիսի հոսքը ի օգուտ թուրքիայի գյուղատնտեսության զարգացման:²⁸ «Ջրերի՝ գործոնը հզոր ազդեցության միջոց է թուրքիայի և ՆԱՏՕ-ի ձեռքում: Այսպես «Ծոցի» պատերազմում նախատեսվում էր փակել թուրքիայի ամբարտակները՝ արգելակելով Եփրատի հոսքը դեպի Իրաք»²⁹

Թուրքիայի կողմից ՆԱՏՕ-ի անդամության փաստի չարաշահումը, ջրերի խնդրում սամծարծակ վարքը, Իսրայելի հետ ռազմական ոլորտում համագործակցությունը, Սիրիայի հետ Հաթայի խնդիրը (Ամտիոքը թուրքիան գրավել է 1938 թ-ին, ֆրանսիացիների բողոքովությամբ)՝ այս ամենը բովանդակ կազմավորում է թուրք-արաբական հարաբերությունները: Հատկապես թշնամու կերպարը արաբ ժողովրդի մոտ ամբողջացնում է Իսրայել-Թուրքիա-Ադրբեջան եռանկյունին³⁰:

1984 թվականին, երբ Աթաթուրքի ջրամբարի հարցը առավել սրվել էր, Դամասկոսը սկսեց աջակցություն ցույց տալ Քրդական Աշխատավորական կուսակցությանը (PKK) ստիպելու համար թուրքական կառավարությանը նոր ուղի վերցնելու, որը չսպաննա Սիրիայի ազգային անվտանգությանը: 1987 թ-ին ստորագրվեց արծանագրություն թուրքիայի և Սիրիայի միջև, որը հանգեցրեց բուրդ ապստամբների ճամբարների հեռացմանը թուրքիայի սամաններից հեռու և ԲԱԿ-ի կենտրոնակայանի տեղափոխումանը Սիրիայից Բեքքայի դաշտավայր՝ Լիբանան: Սակայն 1992 թ-ին թուրքիայի պաշտնատար անձինք հայտարարեցին, որ Իրաքը և Սիրիան շարունակում է աջակցել ԲԱԿ-ին փոխհատուցելով թուրքիային Եփրատի վերահսկման ընթացիկ քաղաքականության դիմաց:³¹

Այսպիսով ՀՀ-ը, տնտեսության մեջ կախվածությունն այլ երկրներից կանխելու համար, զարգացնում է իր կապերը հարևան երկրների՝ հատկապես Իրանի հետ: Երկրների ներկայացուցիչները պարբերաբար հանդիպում են միմյանց հետ՝ նպատակ ունենալով խորացնել կապերը: Այսպես ԻԻՀ նախագահ Խաթամին, ընդունելով Հայաստանի նախագահի գրասենյակի տնօրեն Արտաշես Թումանյանին հատկապես կարևոր համարեց ճանապարհափոխադրական եւ էներգետիկայի փոխադրման որոշումների իրագործումը: Ըստ պրն. նախագահի, Իրան-Հայաստան գազատարի եւ «Քաջարանի» բունելի կառուցման դեպքում երկու կողմերը տնտեսական լուրջ հա-

ջողությունների կհասնեն³²: ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյան 2001թ-ի օգոստոսի 1-ին հանդիպեց ՀՀ-ում ԻԻՀ դեսպանի հետ, որտեղ քննարկվեցին հայ-իրանական հարաբերությունների առկա մակարդակն ու հեռանկարները:³³ Դրանց զարգացման առումով հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցավ 2001 թ-ի վերջին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի այցը Իրան: Իսկ 2002թ-ի փետրվարի 13-ին, ԱԳ նախարար Վ.Օսկանյանը ընդունեց Իրան-Հայաստան-Հունաստան եռակողմ համագործակցության շրջանակներում Երեւանում գտվող ԻԻՀ ԱԳ փոխնախարար Հոսեյն Ադելիին եւ Հունաստանի Հանրապետության ԱԳ Վլադիմիր քարտուղար Գեորգիոս Սավաիդիսին: Հանդիպման ընթացքում քննարկվեց նախորդ օրը տեղի ունեցած Իրան-Հայաստան-Հունաստան եռակողմ համագործակցության հերթական 6-րդ նիստի արդյունքները: Այդ օրվա հանդիպմանը ԻԻՀ փոխարտգործնախարար Ադելին նշեց, որ այն տեղի է ունենում նաեւ նրկկողմ հարաբերությունների զարգացման պայմաններում, ինչի մասին վկայում է երեք երկրների պաշտոնատարների այցելությունների շրջանակներում քննարկվող ոչ միայն քաղաքական, այլեւ տնտեսական հարցերի լայն շրջանակը: Նա փաստեց, որ եռակողմ համագործակցությունը հաջողություններ է արձանագրել իր գոյության ընթացքում (մարմինները ձեւավորվել են 1997թ. դեկտեմբերին)՝ իրականացնելով կնքված պայմանագրերի դրույթները եւ շարունակելով իրագործումը: Ա.Մարտիրոսյանը ընդգծեց, որ էներգետիկան համագործակցության հեռանկարային ուղղություններից է: Նրա խոսքերով, գազամուղի ծրագրի նկատմամբ մասնակցության առումով իրենց որոշակի հետաքրքրությունն ու շահագրգռվածությունն են արտահայտել Հունաստանը եւ Եվրամիության մի շարք այլ երկրներ: Հետաքրքրություն է ցուցաբերել հունական «Ապրոֆոս» ընկերությունը, որն իրականացրել է ծրագրի տեխնիկատնտեսական հիմնավորումը: Գազատարի շինարարությունը կարծես մոտ 120 մլն. դոլար: ՀՀ ԱԳ փոխնախարարը համոզմունք հայտնեց, որ ՀՀ նախագահ Քոչարյանի՝ 2001թ. դեկտեմբերին Իրան կատարած այցի շրջանակներում նախագծի վերաբերյալ ստորագրված հուշագիրը նոր լիցք է հաղորդել նախագծի իրականացման առումով: Ըստ Ա.Մարտիրոսյանի եռակողմ համագործակցության մյուս հեռանկարային ուղղությունը էլեկտրակայանների կառուցումն է: Այս բնագավառի նախագծերից մեկը Արաքսի ՀԵԿ-ի, մյուսը ՋԵԿ-ի շինարարության մասին: Այստեղ ՀՀ էներգետիկայի նախարարությունն առաջարկել է այն կառուցել Իրանի տարածքում, որպեսզի ներմուծվի ոչ թե քարածուխը, այլ՝ էլեկտրաէներգիան: Մարտիրոսյանի կարծիքով, ՀՀ-ն կարող է օգտագործել գազի բաշխման եւ սպառողներից գումարների գանձման հունական փորձը: Նրա գնահատմամբ Եվրամիությունը եւս շահագրգռված է Իրան-Հայաստան գազամուղի կառուցման հարցում: Փոխարտգործնախարարը տեղեկացրեց, որ մեկ ամսվա ընթացքում հայտնի կդառնան նախագահ Քոչարյա-

նի թուրքմենստան կատարվելիք այցի ժամկետները, երբ այդ երկրի նախագահի հետ կքննարկվեն թուրքմենական գազն Իրանով Հայաստան տարանցելու խնդիրը: Եռակողմ համագործակցության գործադիր կոմիտեի երեւանյան նիստի ընթացքում քննարկվեցին նաեւ Իրանի ածխի հանքավայրերի մշակման բնագավառում համագործակցությունը, Մեղրի-Մարանո օպտիկամանրաթելա-յին մալուխի նախագծի իրականացումը, էներգետիկայի ոլորտում տվյալների հենքի ստեղծումը, մի շարք բնագավառներում համատեղ ձեռնարկությունների կազմակերպումը, ինչպես նաեւ երեք երկրների միջեւ «Բեռների հանակցված փոխադրումների մասին» համաձայնագրի ստորագրմանը վերաբերվող հարցեր: Հունական կողմի առաջարկությամբ քննարկվեց նաեւ եռակողմ համագործակցության կառուցվածքի փոփոխման հարցը: Գործադիր կոմիտեի երեւանյան նիստի արդյունքում ստորագրվեց Փոխըմբռնման հուշագիր, որում ամրագրվեցին համագործակցության ձեռքբերումները եւ հետագա զարգացման ուղիները:³⁴

Իրանը հետևողականորեն ներգրավում է ՀՀ-ին նորանոր ծրագրերի մեջ: Այսպես Իրանն առաջարկել էր Ղազախստանին և Հայաստանին միանալ «Հյուսիս-Հարավ» փոխադրամիջանցքի նախագծին և մասնակցել նոր միջազգային տրանսպորտային երթուղու շահագործման ծրագրի իրականացմանը: 2001թ-ի օգոստոսի 1-ին «Հյուսիս-Հարավ» միջանցքի քարտուղարության ղեկավար Մոհամմադ Ջավադ Ատրշիան հայտարարել էր, որ այդ նպատակով Թեհրանն Աստանա և Երևան է հղել գրավոր ուղերձներ: «Թեհրանում նոր տրանսպորտային զարկերակի խնդիրներին նվիրված ռուս-իրանա-ինդիական առաջին սեմինարի աշխատանքի ավարտից հետո ֆորումի մասնակիցներն ոչ միայն փոխըմբռնման հուշագիր ստորագրեցին, մշակեցին հանձնարարականներ միջանցքի գործառնության բարելավման առնչությամբ, այլև հանգեցին այն եզրակացության, որ նրա իրականացմանը հարկավոր է ներգրավել այլ երկրներ»³⁵, - հայտնեց Ատրշիան: Այս ծրագիրը հնարավորություն կտա ՀՀ-ին վրացական ճանապարհին զուգահեռ ունենալ արտաքին աշխարհի հետ կապի այլ ճանապարհ՝ խուսափելով ապագայում շրջափակման պատճառով երկրին հասցվող վնասներից:

Իհի՜ նախագահ Խաթամին ՀՀ Նախագահի աշխատակազմի ղեկավար և խորհրդական Արտաշես Թումանյանի հետ հանդիպման ժամանակ նշել էր, որ անցկացվելիք Իրան-Հայաստան գազամուղը ունի ստրատեգիական նշանակություն իրանական էներգետիկները Եվրոպա արտահանելու առումով:³⁶ Այս գազամուղով ապահովվում է մեկ այլ աշխարհատնտեսական խնդիր և՛ կոմունիկացիաների խնդիրը: Այս աշխարհաքաղաքական խնդիրը ունի ճակատագրական նշանակություն ՀՀ-ի համար: «Փոխադրահաղորդակցական մեկուսացման հաղթահարումը կարող է բարենպաստ պայմաններ ստեղծել տնտեսության հաստատուն զարգացման ուղի դուրս գալու համար: Այժմ վրացական տարածքով տրանզիտային

փոխադրումներն են, որ թույլ են տալիս Հայաստանին որոշ չափով լրացնել այն վնասները, որոնք կրում է արևելքից, Ադրբեջանի տարածքով, Ռուսաստանի հետ կապի դադարեցման պատճառով: Մասնագետների կարծիքով կասպիական նավթի Հայաստանով անցնող փոխադրման ճանապարհը կլինեք բավականին մրցունակ, սակայն դարաբաղյան հակամարտության, Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ հարաբերություններում ընդդիմադիր կեցվածքի պայմաններում, նման զարգացման տարբերակը դառնում է քիչ իրականանալի», - ասել է աշխրհաքաղաքականության մասնագետ Կ.Ս.Գադժիևը:³⁷ Այս կարծիքը համատարած է քաղաքականությանը շատ թե քիչ մոտ կանգնած մարդկանց համար և պարզ ճշմարտություն է, որ երկրի հետագա զարգացման համար պետք է ապաշրջափակել այն և ելք ստանալ կոմունիկացիոն խաչներուկային այն կետերը (Նախիջևան, Եվլախ, Սալյան, Խոփա, Ռիզոն), որոնք կապահովեն երկրի տնտեսական բնականոն զարգացումը: Այս առումով կարևոր նաշնակություն է ստանում Իրանի հետ կոմունիկացիաների զարգացման խնդիրը, ինչպես նաև կարևորագույն հարցերից է ՀՀ արտադրանքի համար Իրանի հսկայածավալ շուկայի բացումը: Այդ խնդրին էր վերաբերվում 2001 թ. մայիսին Հայաստանի գործարարների հանդիպումը ՀՀ-ում Իրանի դեսպան Մոհամադ Ֆարիադ Քուլեյնիի հետ, որը առանձնակի նշանակություն ունեցավ հայ արտադրողների համար:³⁸ Հետաքրքրական է, որ մեր ձեռներեցների կողմից բարձրացված խնդիրները հանգում էին միևնույն հարցին: Այն է՝ Իրանից ձեռք բերված հումքից ՀՀ-ում ստացված արտադրանքը չի թույլատրվում ներմուծել Իրանական շուկա:³⁹ Այլ կերպ ասած՝ Իրանը վարում է Իրանական շուկա³⁹: Այլ կերպ ասած՝ Իրանը վարում է «պրոտեկցիոնիզմի» քաղաքականություն և մտահոգված է իր արտադրողների շահերով: Թեև հարկ է նշել, որ հայկական արտադրանքը չի կարող վնասել Իրանի ներքին արտադրողին, որովհետև այն համարյա մույն որակական մակարդակի վրա է ինչ իրանականը, իսկ քանակական տեսակետից այն շատ չնչին է և չի կարող էական դեր ունենալ: Վերջին տասը տարիներին ապրանքաշրջանառությունը Իրանի և Հայաստանի միջև կազմել է մոտ 1,3 մլրդ. դոլար: Իրանն երրորդ տեղն է գրավում ՀՀ առևտրական գործընկերների ցուցակում: Ներկայումս Իրանին բաժին է ընկնում Հայաստանի արտաքին առևտրաշրջանառության 19%-ը: «Մոտ ժամանակներս Թեհրանը մտադիր է վերացնել որոշ արտահանական խոչընդոտներ, ինչը կարող է նպաստել այդ ցուցանիշի մինչև 35-40%-ի աճի», - ասել է Ս.Ֆ.Քուլեյնիին:⁴⁰

Տարածաշրջանում ՀՀ ռազմավարական աշխարհաքաղաքական խնդիրներն են հանդիսանում շրջափակման հաղթահարումը և բնական սահմանների հաստատումը: Դրանք ուղղակիորեն բխում են Հայաստանի աշխարհատնտեսությունից: Առանց ճանապարհների ապաշրջափակման Հայաստանի տնտեսությունը կխեղդվի, իսկ բնակչությունը, հաշվի առնելով արտագաղթի անմախաղեպ տեմպերը, երկու տասնամյակ հետո այլևս չի կարողանա վերահսկել

երկրի տարածքը՝ համապատասխան դեմոգրաֆիկ ներուժ չունենալով ապահովելու պաշտպանունակությունը: Ապաշրջափակման հիմնական գործոն կարող է լինել առկա աշխարհագրական հնարավորությունների օգտագործումը. այն է՝ Իրանի հետ կառուցել զազամուղ, երկաթուղի (Սոդք-Ջերմուկ-Սիսիան-Մեղրի-Իրանական Ջուլֆա գծով, թեև սրա արժեքը բավականին բանկ է՝ մոտ \$270 մլն.) և ընդհանրապես խորացնել կոմունիկացիոն համակարգը՝ հավասարակշռելու համար վրացական հաղորդակցական ճանապարհը⁴¹: Նշված երկաթուղին պետք է ունենա ստորատեգիական նշանակություն պետության համար և ինչ-որ չափով մեղմի Նախիջևանի շրջափակած ուղու հասցրած վնասները: Այս հարցով Իրանը անգամ դիմել էր ՀՀ ղեկավարությանը եւ կազմավորել համապատասխան համաձայնագրով⁴²: 1992 թ-ի մարտի 11-ին Երեւան ժամանեց Իրանի հաղորդակցության, ճանապարհների եւ փոխադրումների նախարարության 14 հոգուց բաղկացած պատվիրակությունը՝ տրանսպորտի գծով փոխնախարար Սայիդ Նեժադի գլխավորությամբ: Ի թիվս մի շարք այլ հարցերի, պատվիրակության խնդիրն էր զբաղվել Իրանը Հայաստանի հետ կապող երկաթ գծի շինարարության հնարավորությունների որոնումով: Տեղի ունեցան լայն քննարկումներ խնդրի շուրջ: Տարբերակներից մեկով նախատեսվում էր Մեղրիից երկաթգիծ կառուցել կամ դեպի Երասխավան, կամ դեպի Ջերմուկ՝ հետագայում Մարտունի-Շորժա գծին միանալու պայմանով: Ինչ վերաբերվում է այդ գծի իրանական հատվածին, ապա հայկական կողմի առաջարկած տարբերակով նպատակահարմար էր կառուցել Մեղրի-Ջուլֆա՝ 64կմ երկարությամբ, կամ Մեղրի-Մարանդ հատվածը: Մինչդեռ իրանական կողմը գտնում էր, որ Իրանի տարածքում երկաթգիծը պետք է կառուցվի Ալամդար քաղաքից մինչև Մեղրի 45կմ երկարությամբ: Այս տարբերակը հիմնավորվում էր ոչ թե տնտեսական նպատակահարմարությամբ, այլ գլխավորապես ռազմաստորատեգիական նկատառումներով, գտնելով, որ Արաքսի ափերով անցնելու դեպքում՝ Նախիջևանի եւ Թուրքիայի կողմից վտանգի ենթարկվելու հավանականությունը մեծանում է, «մինչդեռ մյուս տարբերակի դեպքում, որը գալիս է երկրի խորքից եւ չի անցնում սահմանամերձ ճանապարհներով, այդ վտանգի հավանականությունը, ըստ էության, բացառվում է»⁴³:

Ինչպես նշում է Կ.Ս.Գաղփիևը⁴⁴ «Հայաստանի տնտեսական զարգացման ճանապարհին առկա էական խոչընդոտներից մեկը նրա բնական ռեսուրսների սահմանափակվածությունն է: Դա, մասնավորապես, պարզորոշ երևում է ռուսական գազի և նավթի մատակարարումներից Հայաստանի ամբողջական կախվածությունից, որոնք մատակարարվում են Վրաստանի տարածքով: ...Երկիրը (Հայաստանը) սեղմված է ցամաքային, ոչ միշտ բարեկամական, երկրների միջև և ելք չունի դեպի ծով, ինչը որոշակիորեն տարածքային առումով մեկուսացնում է նրան համաշխարհային, ինչպես նաև տարածաշրջանային տնտեսական զարգացման կենտրոններից»⁴⁵: «Այս ա-

մենն ծայրահեղ բացասաբար է անդրադարձել տնտեսության կառուցվածքի վրա, մասնավորապես, 1990 թ-ից մինչև 1998 թ-ը ՆՀԱ-ի արդյունաբերական արտադրանքի մասնաբաժինը կրճատվել է 31%-ից 24%-ի, իսկ գյուղատնտեսության մասնաբաժինը աճել է 16%-ից 39%-ի»⁴⁶:

Երկրի անվտանգության տեսակետից առավել կարևոր է բնական սահմանների խնդիրը: Ֆրանսիան, ԱՄՆ, Թուրքիան⁴⁷, Իտալիան, Իսպանիան և այլն, ունենալով իբրև սահման ծովեր, լեռնաշղթաներ, խոշոր գետեր, դարձել են կայուն սահմաններով երկրներ, որոնց տարածքները նշված սահմաններում էական փոփոխություններ չեն կրել՝ չնայած խոշոր պատերազմներին և քաղաքական վայրկյաններին: Այս տեսությունը հիմնականում պետք է ամբողջացնի հայկական պետությունների աշխարհառազմավարությունը՝ (սահմանային հաղորդակցման (рубежная коммуникативность) տեսության հետ զուգահեռ, որը առաջ է քաշել Վ.Ա.Դերգաչևը):

Ըստ էության շրջափակված վիճակից դուրս գալու հնարավորություն կարող է տալ դեպի ծով անվտանգ ելքերը՝ կոմունիկացիոն կամ քաղաքական: Առաջին տարբերակը ժամանակավոր երևույթ է կախված երկրորդի իրավիճակից: Երկրի կայուն զարգացման համար կենսական անհրաժեշտություն է դեպի ծովեր ելքը, առանց որոնց տնտեսական առումով երկիրը դատապարտված է մահվան, իսկ հակառակ պարագայում բարգավաճման: Որպես ապացույց բերենք ԱՄՆ-ի օրինակը: «Լայնածավալ և կոմպակտ տարածքը, երկու օվկիանոսներ ազատ ելքով, թույլ տվեցին ստեղծել երկրի տնտեսական կմախքը՝ երկու կոմունիկացիոն բևեռներով, որ ապահովում են արդյունավետ տնտեսական և տեխնոլոգիական աճը Ատլանտյան և Խաղաղ օվկիանոսյան ափերին, որոնք բաց են դեպի արտաքին աշխարհը և երկրի ներքին շրջանները»⁴⁸: Ըստ Վ. Ա. Դերգաչևի «...ոչ վաղ անցյալում «ծովից ծով» խոշոր երկիր Ռուսական կայսրությունը/ԽՍՀՄ-ը չկարողացավ ստեղծել տնտեսական և տեխնոլոգիական ֆորպոստ Հեռավոր Արևելքում: Որպես հետևանք այն ոչ միայն կորցրեց աշխարհաքաղաքական ներկայությունը Ասիայում, այլև սպառնալիքի տակ դրեց երկրի տարածքի ամբողջականությունը»⁴⁹: Միաժամանակ պետք է նշեն, որ պետք է խուսափել ռուսների սխալից ու չտառապել չափից դուրս տարածամուկությամբ, քանզի եթե տնտեսապես եւ եթնիկ առումով արագորեն չյուրացվեն ափամերձ եւ կոմունիկացիոն տարածքները, ապա տեղի ոչ հայ բնակչությունը պատուհաս կարող է դառնալ ՀՀ համար: Այստեղ կարևոր է ոչ միայն ելքը դեպի ծովեր, այլև դրա ափամերձ շրջանների տնտեսական և եթնիկ յուրացումը և դրանց սերտ կապի առկայությունը երկրի կենտրոնի հետ: Այս հարցում մեծ դեր կարող են խաղալ Ռիգեյի վիլայեթի բնակչության զգալի թիվ կազմող մահմեդական համալսականները եւ Տայքի կենտրոնները: Սակայն ծավալումը պետք է լինի միայն և միայն որևէ ագրեսիվ գործողությանն հակադրելու նպատակով կամ, ինչը ավելի հավանական է, ծով ելք

ստանալը պետք է լինի զուտ խաղաղ ճանապարհով՝ կապված Հայոց Ցեղասպանության հարցի միջազգային ճանաչման եւ նրա պատճառած նյութական ու բարոյական փոխհատուցման, թուրքիա-Հայաստան հնարավոր եւ երկու երկրներին կենսականորեն անհրաժեշտ երկխոսության, քրդական կամ զազայական⁵⁰ պետականության առաջացման ու թուրքական կայսրության փլուզման հետ:

Այնուամենայնիվ այս նպատակները պետք է մանրակրկիտ ուսումնասիրվեն եւ համապատասխան միջոցառումների կիրառմամբ ու ճիշտ ձեռով մատուցվեն հանրությանը, որպեսզի այն չընկալվի իբրեւ նորոյա ծավալապաշտություն եւ չհակազդվի այլ տեղությունների կողմից՝ ագրեսիվ նկրտումներ ունենալու մեղադրանքով:

Ռուսաստանի աշխրհաքաղաքագետներից Անդրանիկ Սիրանյանը, որը Ռուսաստանյան Դաշնության նախագահի խորհրդականն էր, ԱՊՀ երկրների ինստիտուտի ղեկավար Կոնստանտին Ջատուլինի հետ համատեղ առաջ էր քաշել Հայաստանից դեպի Բաթում «միջանցք բաց անելու ծրագիր»:⁵¹ Այն փաստորեն ուղղված էր Հայաստանի ծով դուրս գալուն: Շարունակելով այս միտքը աջարական ինքնավարության առաջնորդ Ասլան Աբաշիձեն 1998 թ-ի սեպտեմբերին առաջարկեց Սամցխեն և Ջավախքը միացնել Աջարիային՝ այսպես իրականացնելով այսպես կոչված «միջանցքի գաղափարը» դեպի ծով:⁵² Սակայն Հայաստանի ղեկավարությունը, ի տարբերություն Ջավախքի որոշ առաջնորդների, ճիշտ ըմբռնելով հարցի էությունը, մերժեցին նման առաջարկները: Սակայն հայկական կողմի արդարացված անհանգստության առարկա է դարձել կառուցվելիք Կարս-Ախալքալաք-Թբիլիսի երկաթուղին, ինչը ավելի սերտ կկապի Վրաստանին և Ադրբեջանին թուրքիայի հետ և կբացառի այն վնասները, որ կրում է թուրք-ադրբեջանական դաշինքը Կարս-Գյումրի երկաթգծի փակումից: Այս առումով առավել կարևոր է, որ Ախալքալաքը մնա հայերի վերահսկողության տակ և թույլ չտրվի վրաց զորքերի մուտքը այս շրջան, նամանավանդ, որ ըստ Վրաստանի պաշտպանության նախարար Գելա Բեծուաշվիլու, ամերիկյան կողմի և մասնավորապես ԱՄՆ պետքարտուղարի տեղակալի օգնական Ջեֆրի Սթարի այն կարծիքը, որ Վրաստանին արժի կրճատել բանակը 20000-ից մինչև 12000 մարդու, լիովին արդարացի է:⁵³ Դեռ ավելին, Վրաստանն արդեն մշակել է բանակի կրճատման ծրագիր⁵⁴, որը կվերածի Վրաստանին պաշտպանունակության տեսակետից աննշան մի պետության: Այսինքն թուրքիայի կողմից Վրաստանի տարածքի օգտագործելը, Ախալքալաքում վրացական (այլ՝ ոչ հայկական կամ ռուսական) զորքերի առկայության դեպքում, Հայաստանի դեմ գործելու բավականին լայն հնարավորություններ կտա, քանի որ վրաց բանակը ի վիճակի չէ անգամ աննշան դիմադրություն ցույց տալ նրանց: Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Իրակլի Սենաղաբիշվիլին հայտարարել է, որ վրաց թուրքական համագործակցությունը (վերջին չորս տարիներին վրա-

ցական բանակի շինարարության համար թուրքիայի կողմից հատկացված դրամաշնորհների ընդհանուր ծավալը կազմում է մոտավորապես 15 մլն. դոլար)⁵⁵ ուղված չէ երրորդ երկրի դեմ, այդ թվում նաև Հայաստանի:⁵⁶ Նա այս մեկնաբանությունը արել էր փարատելու համար ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի մտահոգությունը, որ Երևանում անհանգստացած են վրաց-թուրքական ռազմական համագործակցության, Մառնեուլի ռազմական օդակայանի փաստացի թուրքիայի ռազմական վերահսկողության տակ անցնելու կապակցությամբ: Թեև նա ասել է, որ «Թբիլիսիի երբեք թույլ չի տա իրեն Հայաստանի դեմ ուղղված քայլ»⁵⁷, պետք է նշեմ, որ վրացական բանակի «թուրքիայի դիվիզիաներից մեկը» վերածվելուց հետո, Վրաստանը չի էլ կարողանա առանց թուրքիայի ցանկության մնալ քայլ անել: Դա կարող է անել թուրքիան, Վրաստանի ապաշնորհ արտաքին և ներքին քաղաքականության ու աշխարհաքաղաքական ռազմավարության պատճառով: Նման վարվելակերպ Վրաստանն ունի նաև տնտեսական հարաբերություններում: 2001թ-ի հունիսի 28-ին Երևանում աշխատանքը սկսեց Հայաստանի և Վրաստանի միջև տնտեսական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողովի երկրորդ նիստը:⁵⁸ Նիստի օրակարգում տրանսպորտի, էներգետիկայի, մաքսային, արդյունաբերության և այլ բնագավառներում համագործակցության հարցերն էին, բանզի այս բոլոր ոլորտներում Վրաստանը մի տեսակ տգործկի է նմանվել ՀՀ-ի վզին՝ անվերջ «կթելով» հայկական կողմին: Հայաստանից հանձնաժողովի համանախագահ ՀՀ տրանսպորտի և կապի նախարար Էդվարդ Չախարյանը հույս հայտնեց, որ նիստի ընթացքում իրական քայլեր կկատարվեն առկա խնդիրների լուծման ուղղությամբ:⁵⁹ Ըստ նրա անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն խնդիրներին, որոնք քննարկվում են տարիներով, բայց իրենց լուծումը չեն գտնում: «Երկու երկրների միջև պատմականորեն ստեղծված ավանդույթներն ու նախագահների փոխըմբռնման բարձր մակարդակը մեզ պարտադրում են առկա խնդիրների փոխգիշումային լուծումներ գտնել», - հայտարարեց Էդ. Չախարյանը,⁶⁰ այսինքն՝ Հայաստանը պետք է հարմարվի Վրաստանի (աշխարհագրական դիրքից ելնող) քաղաքական և տնտեսական «տգործկությանը»: Համաշխարհային բանկի հայաստանյան գրասենյակի նախագահ Օուեյս Սադաթը նշել է, որ Երևան-Մոսկվա առևտրային ճանապարհի արժողության 80%-ը ձևավորվում է Վրաստանի տարածքով անցնելիս:⁶¹ Վրացական կողմից հանձնաժողովի համանախագահ Վրաստանի պետնախարարի տեղակալ Կոբա Գվենետաձեն նշեց, որ երկու երկրներն էլ շահագրգռված են նիստի հաջող անցկացմամբ, ըստ երևույթին նա նկատի ուներ, որ Վրաստանի նման կեցվածքն ուզենք թե չուզենք դեռևս «ձեռնտու» է և՛ Հայաստանին և՛ իրենց:⁶² Լրագրողների հետ զրույցի ժամանակ Էդ. Չախարյանը նշեց, որ Վրաստանի պետական պարտքը Հայաստանին կազմում է մոտ 16 մլն. \$, որից 4.4 միլիոնը մատակարարվող էլեկտրաէ-

ներգիայի դիմաց պարտքն է: Ըստ նրա, առաջիկա ամսվա ընթացքում ենթադրվում էր քննարկել բոլոր ֆինանսական խնդիրները, ինչպես նաև կազմել պարտքերի վճարման համապատասխան ժամանակացույց⁶³: Հարցերի շարքում, որոնք նախատեսված էին դեռ առաջին նիստում, բայց իրենց լուծումը չեն գտել, նա նշեց ճանապարհների և երկաթուղու վերանորոգումը⁶⁴: Բացի այդ, կողմերի անհամաձայնությունն էր առկա մի շարք ֆինանսական հարցերի առնչությամբ, այսինքն վրացիները ուզում էին ավելի քիչ վճարեին քան պարտավոր էին: Վրացական պարտքերը ՀՀ էներգետիկ ոլորտին բավական լայն հնարավորություններ էին ընձեռում ճնշում գործադրելու նրանց վրա՝ սահմանափակելու համար թուրքիայի ազդեցությունը, սակայն ՀՀ ղեկավարությունը, ներելով դրանք, կորցրեց այդ լծակը: Եվ այս ոլորտի աշխարհատնտեսական կարևորությունը առկա է ոչ միայն Վրաստանի պարագայում: Ակնհայտ է, որ այն կարող է ռազմավարական ազդեցիկ դեր ունենալ Հայաստանի աշխարհատնտեսության քաղաքական գիծը Մերձավոր և Միջին Արևելքում առաջ տանելու համար: Սակայն թուրքիան հակառակ կեցվածք է բռնել Վրաստանի հետ հարաբերություններում պարբերաբար ներգրավելով նրան նորանոր ծրագրերի մեջ, հատկապես՝ տնտեսության բնագավառում: Մեծ ուշադրություն է դարձվում նաև ռազմաստրատեգիական համագործակցությանը, որը խրախուսվում է ԱՄՆ-ի կողմից: Աշխարհի ամենահզոր տերությունը նպատակաուղղված քաղաքականություն է վարում Ռուսաստանին Կովկասից դուրս մղելու պալմենտային ծրագրի կյանքի կոչելու ուղղությամբ: Հայտկապես այն նպատակաուղղված էր Վրաստանից ռուսներին դուրս մղելուն:

Ահաբեկչության դեմ պայքարի նպատակով 2002թ-ի ընթացքում Վրաստան պետք է ժամանեին 150-200 ամերիկյան հրահանգիչներ: Ենթադրաբար, Վրաստանում ԱՄՆ ռազմական ներկայությունը հաստատելը Վաշինգթոնը մանրամասնորեն համաձայնեցրել է Մոսկվայի հետ⁶⁵, սակայն պարզ երեվում է, որ իրադարձությունների նման ընթացքը ամենեւին էլ չի բխում ՌԴ շահերից եւ ուղղված է նրա ներկայության ու ազդեցության թուլացմանը Անդրկովկասյան երկրներում, Ռուսաստանն էլ այն ընդունում է, քանզի ի վիճակի չէ դիմադրել ամերիկյան կողմի ցանկությանը ռազմական ներկայություն հաստատել Վրաստանում, իբր հակաահաբեկչական նկատառումներով: Խուսափելով ուղղակի հակամարտության մեջ մտնել ԱՄՆ-ի հետ Ռուսաստանը ձգտում է ժամանակ շահել մինչև տնտեսական եւ այլ ներքին խնդիրների որոշակի լուծում տալ՝ մոտ ժամանակներում երկրում իրերի դրության բարելավումը ակնկալելով ու նախապատրաստվելով «գլխավոր ճակատամարտին» Կովկասի համար:

2002 թ-ի ապրիլի 30-ին Թբիլիսի իջավ ամերիկյան հատուկ նշանակության առաջին խումբը՝ 20 մարդ: Ամերիկացիների առիավատչյա խնդիրն է վրացական բանակին սովորեցնել, թե «ինչպես պետք է

պայքարել ահաբեկչության դեմ»: Վրացական 4 ստորաբաժանում վարժեցնելու նպատակով ԱՄՆ-ն հատկացրել է 64 մլն. դոլար, ինչպես նաև վրացական կողմին անհատույց տրամադրելու է մեծ քանակությամբ հրազեն, տեխնիկա, ռազմամթերք, պայթուցիկ նյութեր, դեղորայք: Ե.Շեւարնադձեն հնարավորություն չունեցավ անձամբ դիմավորելու ամերիկացի զինվորական հրահանգիչներին, քանզի մեկ օր առաջ մեկնեց Տրապիզոն, որտեղ ապրիլի 30-ին թուրքիան, Ադրբեջանը ու Վրաստանը ստորագրեցին փոխօգնության անվտանգության պայմանագիր, որը ամերիկացիների մտահոգացումով պետք է տարածաշրջանում հակակշռի Ռուսաստան-Հայաստան դաշինքը: Սակայն, երեք դաշնակից պետությունները պայմանագիրը ստորագրեցին ներքգործնախարարների մակարդակով ու անվանեցին «Ահաբեկչության եւ ծայրահեղականության այլ դրսևորումների դեմ պայքարի մասին»՝ չբորբոքելու համար կրքերը Ռուսաստանում, Հայաստանում եւ Իրանում: Համաձայնագրի բուն էությունը հետեւյալն է. Թուրքիան, Վրաստանը ու Ադրբեջանը համատեղ ուժերով կապահովեն կառուցվելիք Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթատարի ու Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազատարի անվտանգությունը, համատեղ «կպայքարեն ահաբեկչության»՝ քրդերի, աբխազների եւ «այլոց» դեմ: Տրապիզոն մեկնելուց առաջ Վրաստանի նախագահը հայտարարել էր, որ ամերիկյան մասնագետները չեն զբաղվելու խողովակաշարերի պահպանությամբ, եւ ընդհանրապես դրանց անվտանգության ապահովման հարցերով: Սակայն ինչպես երեւում է նրանք ժամանել են հող նախապատրաստելու խողովակաշարերի, ահաբեկչության եւ այլ պատրվակներով ՆԱՏՕ-ի զինված ներկայությունը Վրաստանում ապահովելու նպատակով: Ըստ երեւութին Մառնեուլի օդակայանի մասին պայմանագիրը, որով Թուրքիայի Ձին. ուժերին որոշակի իրավունքներ էին վերապահվում վերոհիշյալ օդանավակայանի նկատմամբ, նախապատրաստում է Թուրքական մարտական ուժերի նախատեսվող խաղաղ առաջխաղացումը դեպի Վրաստան ու Ադրբեջան: «Տարածաշրջանի բոլոր հակամարտությունները պետք է կարգավորվեն խաղաղ ճանապարհով», ասել էր Ե.Շեւարնադձեն, ընդգծելով, որ համաձայնագիրն ուղղված չէ երրորդ երկրի դեմ, ընդհակառակը բաց է այլ պետությունների մասնակցության համար:

Սակայն մի կողմ դնելով դիվանագիտական զգուշավորությամբ դրդված այս խոսքերը, միանգամայն պարզ է, որ շուտով ներկա կլինենք երկու տարածաշրջանային դաշինքների ձեւավորման. ԱՄՆ-ի կողմից գլխավորված Պակիստան-Թուրքիա-Ադրբեջան-Վրաստան-Իսրայել ու Ռուսաստան-Իրան առանցքի շուրջ միավորված տարածաշրջանային դաշինքները շուտով կկանգնեն ռազմական բախման եզրին: Հատկապես մտահոգիչ է արաբա-իսրայելական հակամարտությունը, որը հղի է տարածաշրջանային եւ հնարավոր է նաև համաշխարհային պատերազմի վերածելու վտանգով:

1. Տես՝ Карло Жан, Паоло Савона, Геоэкономика. Ad Marginum, Москва, 1987.
2. Տես՝ Игорь Мурадян, Геоэкономическая ситуация в странах Закавказского региона и экономическая структура этих государств, "Центральная Азия и Кавказ", N 1 (7), 2000, Швеция, էջ 68:
3. Տես՝ վերոհիշյալ աշխատությունը:
4. Տես՝ նույն տեղում, էջ 69:
5. Տես՝ նույն տեղում, էջ 70:
6. Տես՝ Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 5 հուլիսի, 2001 թ.:
7. Տես՝ Голос Армении, 25 октября, 1997:
8. Տես՝ Էմմա Բեգիջանյան, «Իրանի ատոմային ծրագիրը», ՈԱՀՀ, Երևան, 1996:
9. К. С. Гаджиев. "Геополитика Кавказа", Москва, 2001, էջ 130.
10. Նույն տեղում:
11. Նույն տեղում:
12. Իրավունք, Երևան, 34(478), մայիս, 2001թ.:
13. Նույն տեղում:
14. Նույն տեղում:
15. Տես՝ Էմմա Բեգիջանյան. «Իրանի ատոմային ծրագիրը», Երևան, Ռազմավարական եւ Ազգային Հետազոտությունների Հայկական կենտրոն:
16. «Նոյան Տապան», «Ազատություն» ռադիոկայան, Երևան, 1 օգոստոսի, 2001թ.:
17. Տես՝ Ազգ, Երևան, 13 մարտ, 2002:
18. «Նոյան Տապան» լրատվական գործակալություն, Երևան, 2001, 18 հունիսի:
19. Տես՝ Ազգ, Երևան, 3 մայիսի, 2001:
20. Ալիևը այդ ժամանակ զայրույթից լքել էր բանակցությունների դադարը:
21. Նույն տեղում:
22. Հարություն Առաքելյանը ՀՈԱԿ հանրապետական վարչության փոխնախագահն էր:
23. Նա նշում էր, որ Արաքսի ջրերի ցանկացած նվազեցում կբերի նրան, որ լճի մակարդակը նույն չափով կնվազի: Չէ որ նախագահ Ալիևն ասում էր, որ Կասպիցի բարձրացման պատճառով Արցախի տարածքի չափով հողեր են ջրասույզ եղել: Տես՝ Ազգ, Երևան, 3 մայիսի, 2001:
24. Նույն տեղում:
25. Տես՝ O. Beylerian. Emerging Alliances and Alignments in the Middle East, volume 1, March 22-April 26, 1999, Am. Un. Arm, էջ 105.
26. Նույն տեղում:
27. Նույն տեղում:
28. Նույն տեղում, էջ 106:
29. Նույն տեղում, էջ 103:
30. Տես՝ A.Белуев, "Треугольник Израиль-Турция-Азербайджан: реальность и перспективы", "Центральная Азия и Кавказ", N2(8), Швеция, 2000, էջ 105-115:
31. Տես՝ O. Beylerian. Emerging Alliances and Alignments in the Middle East, volume 1, March 22-April 26, 1999, Am. Un. Arm, էջ 106:
32. «Լոյս», Թեհրան, #31, յուլիսի 15, 2001 թ.:
33. «Նոյան Տապան», Երևան, 1 օգոստոսի, 2001թ.:
34. Հայաստանի Հանրապետություն, 14 փետրվար, 2002թ. Թիվ 26 (2916):
35. «Նոյան Տապան», Երևան, 1 օգոստոսի, 2001թ.:
36. Տես՝ Ազգ, Հուլիս 5, 2001 թ., Երևան:
37. Տես՝ К. С. Гаджиев, Геополитика Кавказа, Москва, 2001, էջ 135:
38. Տես՝ Իրավունք, 34(478), մայիս 2001, Երևան:
39. Տես՝ Նույն տեղում:
40. Տես՝ Նոյան Տապան, Թավրիզ, 25 մայիսի:
41. Վրացական խմբիչխանության որոշակի ուժեր ունեն հակահայ քաղաքական գիծ: Հմմ. Վրաստանի նախկին փոխվարչապետ Ավթանդիլ Մարգիանին Թուրքական պատվիրակության պատվին տրված ճաշկերույթի ժամանակ ասել էր. «Եկե՛ք խմենք Վրաստանի եւ Թուրքիայի այնպիսի բարեկամության կենացը, որը նրանց ընդհանուր մայրաքաղաք կդարձնի Երեւանը»: Այս արտահայտությունը տարածվել էր Ազգային դեմոկրատական կուսակցության պաշտոնական հաղորդագրությունների «Ախալի թաքա» ծրագրի եթերում (N 302, 2 նոյեմբեր, 1997) տես՝ "Голос Армении", 18 ноября, 1997:
42. Տես՝ Վ.Բայբուրդյան, «Իրանն Այսօր», Երևան, 1999, էջ 322-323:
43. Տես՝ Վ.Բայբուրդյան, «Իրանն Այսօր», Երևան, 1999, էջ 323:
44. К. С. Гаджиев, Геополитика Кавказа, Москва, 2001, էջ 126:
45. Տես՝ К. С. Гаджиев, Геополитика Кавказа, Москва, 2001, էջ 126:
46. Տես՝ Республика Армения, 19 ноября, 1997:
47. Այս երկրի հարավ-արեւելյան սահմանը բնական չէ, այդ իսկ պատճառով հաճախակի փոփոխվում է: Նույնը կարելի է ասել Խուսիս-արեւմտյան սահմանի մասին՝ Թրակիայում:
48. Տես՝ Дергачев В. А., Геополитика, Киев, 2000 г., էջ 295.
49. Նույն տեղում:
50. Ցանկալի է իհարկե երկուսը միասին, սակայն այս առումով ՀՀ հատուկ ծառայությունները նպատակաուղղված քաղաքականություն պետք է տանեն «ալի իլախական» զազաների՝ ղզլբաշների ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնելու ու ազտագրական պայքարը խթանելու համար:
51. Տես՝ Malkhaz Matsaberidze. „Javakheti: Tangles of Geopolitical Scheming; in Georgia / Caucasus Profile“. 1998, Vol. 1, Issue 6, էջ 7.
52. Давид Дарчаишвили, "Южная Грузия: вызовы и задачи безопасности", տես՝ "Центральная Азия и Кавказ", N 1(7), 2000, էջ 181:
53. "Նոյան Տապան" լրատվական գործակալություն, Թբիլիսի, 20 հունիսի 2001:
54. Նույն տեղում:
55. Նույն տեղում, 18 հունվարի, 2001:
56. Նույն տեղում:
57. Նույն տեղում:
58. Նույն տեղում, 28 հունիսի, 2001:
59. Նույն տեղում:
60. Նույն տեղում:
61. Հայաստանի հանրային հեռուստատեսություն, «Լրաբեր» լրատվական ծրագիր, Երևան, հունվարի 30, 2002:
62. Նոյան Տապան, 28 հունիսի, 2001:
63. Նշեն, որ ՀՀ-ը 2002 թ-ի սկզբին ներեց վրացական բոլոր պարտքերը, ակնկալելով նրանց բարյացակամությունը տարածաշրջանային հարցերում:
64. Նոյան Տապան, 28 հունիսի, 2001:
65. Տես՝ Ամերիկացի զինվորներն իջան Վրաստան, «Ազգ», Երևան, 1 մայիս, 2002 թ.:

2001 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 11-Ի ԱՀԱՐԵԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Մարութ Վարդապարյան
Պատմագիտության թեկնածու

80-ական թվականների վերջերին եւ 90-ական թվականների սկզբներին միջազգային հարաբերությունների միաբեւեռ համակարգի ստեղծումը նպաստեց իսլամական շարժման ընդերքում արմատականության դիրքերի ամրապնդմանը, որոնք ԱՄՆ-ին որակում են որպես «չարիքի կայսրություն»: ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգության հայեցակարգի համաձայն իսլամական արմատականությունը հանդիսանում է այն հիմնական վտանգը, որի դեմ 21-րդ դարում պետք է պայքարել: 90-ական թվականներին ԱՄՆ-ը ընդունեց, որ «անկայունության աղբյուր» (Բալկաններ, Կովկաս, Հյուս. Աֆրիկա, Մերձավոր Արեւելք, Կենտրոնական ու Հարավային Ասիա) տեղային ու տարածաշրջանային կոնֆլիկտների բանակի մեծացումը եւ դրանց նկատմամբ ԱՄՆ-ի վերահսկողության բուլացումը չի բխում այդ երկրի շահերից, քանի որ այդ շրջաններում առկա են գազի ու նավթի հսկայական պաշարներ եւ այդտեղով են անցնում էներգակիրների տեղափոխման ռազմավարական կարեւոր ուղիները: Միաժամանակ որոշ իսլամական երկրներ ակտիվ գործունեություն են սկսել «իսլամական ատոմային զենքի» ստեղծման ուղղությամբ, որը եւս պետք է կանխվի:

2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունը իր ուղղումները մտցրեց միջազգային հարաբերությունների միաբեւեռ համակարգում: ԱՄՆ-ը չհապաղեց ստեղծված իրավիճակում՝ ահաբեկչության դեմ պայքարի շղարշի ներքո ամրապնդել իր դիրքերը: Առաջին հայացքից թվում էր, թե ահաբեկչությունից հետո կնվազեր համաշխարհային՝ ոստիկանի ԱՄՆ-ի ստանձնած դերը, սակայն տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակը: ԱՄՆ-ին հաջողվեց առաջին անգամ, աշխարհաքաղաքական առումով, զբաղեցնել Հնդկաստանի, Կենտրոնական Ասիայի ու Մերձավոր Արեւելքի խաչմերուկում Բրիտանական կայսրության գրաված նախկին դիրքը:

Ընդհանուր առմամբ ահաբեկչությունից հետո համաշխարհային հանրությանը ընտրություն կատարելու այլընտրանքային չտրվեց: Նման հնարավորություն ունեին միայն մի քանի երկրներ (Չինաստան, Ռուսաստան), ընդ որում Արեւելքում որոշում կայացվեց ինչպես իրենց, այնպես էլ ԱՊՀ իր գործընկերների փոխարեն:

Իրանը, որ Մերձավոր Արեւելքի խոշոր երկրներից ու իսլամական աշխարհի լիդերներից մեկն է, իր այսօրվա դիրքորոշմամբ խառնում է ԱՄՆ-ի քաղաքական խաղաթղթերը տարածաշրջանում: Մի կողմից Իրանին ծնկի քերելը այնքան էլ հեշտ գործ չի, իսկ մյուս կողմից նրան «չանհանգստացնել» չի կարելի: Իրանը մտցվել է «չարիքի առանցքի» մեջ* (Իրան-Իրաք-Հյուս. Կորեա): Ամերիկացիների կարծիքով Թեհրանը մշակում է միջուկային զենք եւ այն տեղափոխելու հրթիռներ, աջակցում «Հըզբոլլա» եւ «Համաս» ահաբեկչական կազմակերպություններին: Ի տարբերություն Սադդամ Հուսեյնի, Թեհրանը աշխատում է ավելորդ անգամ չզրգռել ամերիկացիներին: Ստեղծված իրավիճակում Վաշինգտոնին բավարարում է նաեւ այդպիսի դիրքորոշումը եւ 2002թ. ԱՄՆ-ը դժվար թե ժամանակ է

հնարավորություն ունենա զբաղվել Իրանով:

Այն, որ ամերիկացիների թիրախ դարձավ թալիբների կողմից վերահսկվող Աֆղանիստանը՝ օբյեկտիվորեն բխում էր Իրանի շահերից: Իրանը ֆինանսական եւ ռազմական օգնություն էր ցույց տալիս հակաթալիբյան կռաւիցիային (հիմնականում Հերաթի շիաների առաջնորդ Իսմայիլ Խանին): Նշենք նաեւ, որ Ռաբանիի կառավարությունը եւս ապաստան էր գտել Իրանում, իսկ այդ երկրում աֆղան փախստականների թիվը հասնում էր 2 մլն: Այսինքն, Իրանը թեք ոչ ուղղակի, ապա ընդհանուր առմամբ պետք է հավանություն տար հակաահաբեկչական պայքարին: Իրանը համաձայնվեց օդային միջանցք տրամադրել անգլիական տրանսպորտային ինքնաթիռներին, Ֆրանսիային՝ փախստականների համար ճամբար տեղակայել Սիստանա-Բելուջիստանում:

Նշենք, որ սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունը դատապարտեցին ոչ միայն Իրանի նախագահը, այլեւ հոգեւորականությունը, չնայած որ դրան նախորդ շրջանում ԱՄՆ-ի իշխանությունները ամենեւին չբուլացրեցին Իհ-Հ նկատմամբ կիրառվող տնտեսական սանկցիաները: ԱՄՆ-ին այլ բան չի մնում անելու, քանի որ ի տարբերություն Իրաքի, Թեհրանի թեոկրատական վարչակարգն ունի ռազմա-տնտեսական ուժեղ պոտենցիալ եւ չունի ներքին ընդդիմություն: Սակայն Իրանը գտնում է, որ հակաահաբեկչական գործողությունները պետք է իրականացվեն ՄԱԿ-ի դրոշի ներքո: Ամերիկացիների կողմից իրականացվող ռմբակոծումները դատապարտվում են Իրանի կողմից: Իհ-Հ-ն արգելեց ԱՄՆ-ին օգտագործել իր օդային եւ ցամաքային տարածքը ռազմական նպատակներով, իսկ Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության վերջին արտակարգ միստում բացասական արտահայտվեց Աֆղանիստանում իրականացվող ռազմական գործողությունների նկատմամբ: Իրանի ղեկավարությունը այժմ կանգնած է դժվար երկրորդականի առջեւ: Եթե Իրանը ինքնամեկուսանա հակաահաբեկչական գործողություններից, ապա կնվազեցնի ապագայում աֆղանական կառավարության ձեւավորմանը մասնակցելու իր հնարավորությունները: Որպեսզի Աֆղանիստանի կառավարությունը լիովին ամերիկամետ չլինի, Իրանը հանդես է գալիս լայն կռաւիցիոն կառավարության ձեւավորման օգտին: Աֆղանիստանի ժամանակավոր կառավարության ղեկավար Համիդ Բարզայի եւ Իրանի նախագահ Մոհամմադ Խաթամիի հանդիպման ժամանակ, որոշում կայացվեց, որ Իրանը 560 մլն դոլարի օգնություն ցույց կտա իր հարեւանին:

Նշենք, որ 2000թ. փետրվարին կայացած ընտրություններում Մ.Խաթամիի կողմնակիցները մեջլիսի 290 տեղից զբաղեցրեցին 170-ը, այսինքն՝ 58%-ը: Հակամանրիկյան տրամադրությունների հետագա աճը երկրի ներսում կարող է փոխել քաղաքական ուժերի հաշվեկշիռը: Հակամանրիկյան տրամադրությունների ուժեղացման արգելակող գործոն է նաեւ Իրանի պետական շահերը, որը ենթադրում է հակաիրանական ուղղվածություն ունեցող թալիբների մեկուսացումը: Իրանին հատկապես անհանգստացնում է

այն հանգամանքը, որ ԱՄՆ-ը հակահաբեկչական պայքար մղելու պատրվակով կարող է ամրամալ Կենտրոնական Ասիայում ու Անդրկովկասում: Եվ դրա համար հիմքեր կան: Կիրգիզիայի մայրաքաղաքի մերձակայքում գտնվող օդանավակայանում տեղաբաշխվելու են 40 ամերիկյան ռազմական ինքնաթիռներ, որոնց սպասարկումը պետք է ապահովեն 4 հազար ամերիկյան զինծառայողներ: Կուլյաբի (Տաջիկստան) օդանավակայանը եւս տրամադրվելու է հակաթափախյա կռիվների: Չնայած որ Եվրոպայի ու Եվրագիայի գծով ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Էլիզաբեթ Ջոնսոնը Կենտրոնական Ասիայի հանրապետություններում իր շրջագայության ընթացքում հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը չի պատրաստվում այս տարածաշրջանում ստեղծել սեփական ռազմական կայաններ, այնուամենայնիվ նշեց, որ իրականացնելով իր առջեւ դրված կոնկրետ խնդիրները, ԱՄՆ-ը «չի լքի» տարածաշրջանը եւ այն կարելի է գեոստրատեգիական նշանակություն ունի իր երկրի համար*:

Կենտրոնական Ասիան Իրանի համար ունի կարելիոր քաղաքական ու տնտեսական նշանակություն: Իրանի ռազմավարական շահերը Կենտրոնական Ասիայում ու Անդրկովկասում բխում են հետևյալ հանգամանքներից.

ա) դրանք փոխադրված են այդ երկրների հետ քաղաքական եւ առևտրա-տնտեսական հարաբերությունների զարգացմամբ (հիմնականում Թուրքմենիստան, Ղազախստան, Տաջիկստան եւ Հայաստան),

բ) տարածաշրջանային երկրների հետ հարաբերությունների խորացումը կնպաստի որպեսզի Իրանը դուրս գա միջազգային մեկուսացումից,

գ) այդ երկրների միջոցով գործնական լավ հարաբերություններ կպահպանվեն Ռուսաստանի հետ,

դ) տարածաշրջանում ոչ կայուն իրավիճակը եւ ազգայնականության աճը վտանգում է Իրանի տարածքային ամբողջականությունը:

Իրանի զարգացող տնտեսության համար էական կարելիոր նշանակություն ունեն մատչելի Կենտրոնական Ասիայի դեռեւս ոչ լիովին յուրացված շուկաները: Ըստ փորձագետների հաշվարկների կասպիական տարածաշրջանը նավթի ու գազի իր պաշարներով աշխարհում գրավում է 3-րդ տեղը (Մերձավոր Արեւելքից ու Սիբիրից հետո), ընդ որում Թուրքմենիայի պաշարներն են մոտ 6,5 մլրդ տոննա, 5,5 տրիլիոն մ3 գազ, Ղազախստանինը՝ 6 մլրդ տոն. նավթ, 2 տրիլիոն մ3 գազ, Ադրբեջանինը՝ 3,5-5 մլրդ տոն. նավթ, 600 մլրդ մ3 գազ, Ռուսաստանինը՝ 1 մլրդ տոն. նավթ*: Այդ իսկ պատճառով Իրանը ակտիվորեն մասնակցում է Կենտրոնական Ասիայում զանազան արդյունաբերական կառույցների, կոմունիկացիաների շինարարությանը: Սույն նպատակով ստեղծվել է Արտահանման զարգացման բանկը: Բացի այդ կրկին առաջ է քաշվել «երրորդ աշխարհի միավորված տնտեսական ճակատի» գաղափարը, որի տակ հասկացվում է մահմեդական, այդ թվում մատչելի Կենտրոնական Ասիայի երկրների միջեւ տնտեսական համագործակցության խորացումը*: Օգտագործվում է մատչելի Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը, որի անդամներ են Իրանը, Թուրքիան, Պակիստանը, Աֆղանիստանը, Ադրբեջանը եւ Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունները: Դեռեւս 1992թ. Իրանի անմիջական նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր Մերձկովկասյան երկրների կազմակերպությունը:

Կարելիոր քաղաքական եւ տնտեսական հաջողություն կարելի է համարել մատչելի Կենտրոնական Ասիայի հետ կապող երկաթուղային ցանցի շահագործումը:

«Դրական չեզոքության» պահպանումը Իրանի համար կարող է օգտակար լինել մատչելի տնտեսական առումով, քանի որ Արեւմուտքը այդ դեպքում հակված կլինի փոփոխել այդ երկրի նկատմամբ կիրառվող ներդրումային ու առևտրային քաղաքականությունը: Օտարերկրյա ներդրումները Իրանին անհրաժեշտ են մախ եւ առաջ նավթի արդյունահանման ու մշակման բնագավառը վերակառուցելու համար: Ըստ որոշ մասնագետների կարծիքի՝ առանց արեւմտյան ներդրումների 2005թ. Իրանը իր կարիքների համար ստիպված կլինի նույնիսկ ներկրել նավթ: Ֆինանսական օգնությունը անհրաժեշտ է մատչելիոր տնտեսական հզորություններ ստեղծելու համար**:

Վերը ավաճող լիարժեք չի լինի, եթե չանդրադառնալինք այն տնտեսական շահին, որը ԱՄՆ-ին մղում է այս տարածաշրջան: Ըստ էներգետիկ ինֆորմացիայի ամերիկյան գործակալության տվյալների 2020 թ. ԱՄՆ-ը ներմուծելու է արդյունահանվող նավթի 64% (այսօր՝ 51%), կամ 25,8 մլն բարել օրական (1999թ.՝ 19,5 մլն բարել): ԱՄՆ-ը իր էներգետիկ անվտանգությունը ապահովելու համար ամեն ինչ անում է կասպիական շրջանը իր վերահսկողության տակ պահելու համար: Այստեղ են կենտրոնացված նավթի համաշխարհային պաշարների 10%-ը, որը 5 անգամ գերակշռում է ԱՄՆ-ի նավթի պաշարները: Այս տարածաշրջանում 2005թ. նախատեսվում է օրական ստանալ 5 մլն բարել նավթ: Մոտակա 40 տարիների ընթացքում կասպիական ավազանը կարող է ԱՄՆ-ի համար հանդիսանալ էներգակիրների մատակարարման կարելիոր աղբյուրներից մեկը՝ փոքրացնելով նրա կախվածությունը ՕՊԵԿ-ի երկրներից**:

Այսպիսով, Աֆղանիստանում ռազմական գործողությունների երկարացումը, կամ անհաջողությունը կարող է անջատողական ձգտումներ առաջացնել Իրանում (Իրաքի բրդերի օրինակով): Իրանի ու ԱՄՆ-ի շահերն համընկնում են Պարսից ծոցի երկրներում կայունության պահպանման, հակաիրաքյան դիրքորոշման, Աֆղանիստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի միջեւ լարվածության թուլացման, տարածաշրջանի տնտեսության զարգացման, շրջակա միջավայրի պահպանման հարցերում:

ԱՄՆ-ի գործարար շրջաններում ավելի ուժգին են հնչում եվրոպացիների օրինակով Իրանի հետ «ֆինանսական երկխոսության» կողմնակիցների ձայները: Այսօր, էմբարգոյի չեղյալ հայտարարելուց հետո, ավելի քան 500 ամերիկյան ընկերություններ պատրաստակամություն են հայտնել իրենց գործունեությունը ծավալել Իրանում**:

Իրանի նկատմամբ ամերիկյան դիրքորոշումից դժգոհ են մատչելի նրա եվրոպական գործընկերները, որոնց կարծիքով իրենք վերջին ժամանակահատվածում զգալի դիվանագիտական ջանքեր են քափել Իրանում բարենորոգումների կողմնակիցների թեւին աջակցելու համար, իսկ ամերիկյան քաղաքականությունը հարվածի տակ է դնում Խաթամիին ու նրա կողմնակիցներին:

Հարկավոր է նկատի ունենալ մեկ հանգամանք եւս: Ռուսաստանի ազդեցությունը Կասպից ծովի հարակից շրջաններում եւ Կենտրոնական Ասիայում նվազում, իսկ արեւմտյան եւ հատկապես ամերիկյան տնտեսական ու քաղաքական ներթափանցումը ուժեղանում է: Իրանը, որի խոցելի տեղը ներքին էքոնիկ խնդիրներն են, չի կարող թույլ

տալ, որ Կենտրոնական Ասիայում ստեղծվի ներքին անվերահսկելի վիճակ, որն էլ իր հերթին կարող է խախտել Իրանի ներքին կայունացումը: Այսպիսով, Կենտրոնական Ասիայում ԱՄՆ-Իրան մերձեցման հիմնական պատճառներից մեկը նաև Ռուսաստանի դիրքերի թուլացումն է:

Այսպիսով, եթե ամփոփենք վերը ասվածը, ապա 21-րդ դարի նախաշնչին Իրանին հաջողվել էր ինչ-որ չափով հաղթահարել արտաքին շրջափակումը՝ քաղաքական եւ տնտեսական հարաբերություններ հաստատելով Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի, Եգիպտոսի, Սաուդյան Արաբիայի, Ճապոնիայի, Մեծ Բրիտանիայի հետ: Աստիճանաբար ԱՄՆ-ի ձեռնարկած տնտեսական սանկցիաները առավել անարդյունավետ են դառնում, իսկ ամերիկա-իրանյան չկարգավորված հարաբերությունները խոչընդոտում են ամերիկյան ազդեցության հետագա ծավալմանը տարածաշրջանում: Դեռեւս 1997թ. Ջ.Բժեգինսկին կոչ արեց, որ ԱՄՆ-ը պետք է կտրուկ շրջվի դեպի Իրանը եւ Ադրբեջանից ու Թուրքմենիային էներգակիրների տեղափոխման խողովակաշարերը անցկացնի Իրանի տարածքով: Իրանի հետ հարաբերությունների բարելավելու կողմնակից են նաև Ա.Գորը, Մ.Օլբրայթը, Ռ.Չեյնինի եւ բազմաթիվ այլ հայտնի քաղաքական գործիչներ¹⁴:

Հարկավոր է նկատի ունենալ եւս մեկ հանգամանք: Իշխանությունը ստանձնած ԱՄՆ-ի հանրապետական կուսակցության քաղաքական էլիտայի զգալի մասը անձնական շահեր ունի նավթային բիզնեսում եւ շահագրգռված է այդ երկրի հետ հարաբերությունների զարգացմամբ: Հակահաբեկչական պայքարը ԱՄՆ-ի համար եւս «հարմար» պահ է ստեղծել իրավիճակը շտկելու համար:

Ինչ վերաբերում է Իրանին, որը որոշակի տնտեսական դժվարություններ է կրում կապված համաշխարհային շուկայում նավթի գների անկման, օտարերկրյա ներդրումների ցածր մակարդակի, բնակչության բարձր աճի հետեւանքով, ինչպես նաև իր արտադրանքը արտահանելու մեծ խնդիր ունի՝ պետք է վերակառուցի իր արտաքին քաղաքականությունը: Ստացվում է, որ երկրի տնտեսության, տոցիալ եւ քաղաքական բարենորոգումների զարգացման հաջող ընթացքը շատ թեւեթով կապված է արտաքին «խոհեմ» քաղաքականության հետ:

Նշենք, որ հակամարտիկյան դիրքորոշումը Իրանում դադարեց համաժողովրդական համախմբման գործոն հանդիսանալուց: Ավելին, առավել ազդեցիկ են դառնում այն ձայները, որոնք պահանջում են բարելավել հարաբե-

րությունները ինչպես Վաշինգտոնի, այնպես էլ Արեւմուտքի հետ: Առավել իրատեսորեն տրամադրված Մ.Խաթամիի կողմնակիցները¹⁵ գտնում են, որ «դրական չեզոքության» պահպանումը փոփոխություններ կմտցնի Իրան-ԱՄՆ, Իրան-ԵՄ հարաբերություններում: Իրանի դիրքերը միջազգային ասպարեզում ամրապնդվել են «քաղաքակրթությունների երկխոսության» կոնցեպցիան հռչակելուց հետո: Հարկ ենք համարում առանձնահատուկ ընդգծել, որ Իրանի ներկայիս տարածաշրջանային քաղաքականության հիմքում ընկած ոչ թե գաղափարախոսական, այլ առեւտրա-մշակութային կապերի առաջնությունը, որը եւս «բավարարում» է ԱՄՆ-ին:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների նորմալացումից հետո Իրանում ցավազին չեն ընդունվի Կենտրոնական Ասիայում ու Անդրկովկասում ԱՄՆ-ի ազդեցության ուժեղացումը եւ, բացի այդ զարգացման նման տարբերակի դեպքում Իրանը կարող է հանդիսանալ էներգակիրների տեղափոխման կարևոր ուղիներից մեկը եւ իր տնտեսական պոտենցիալը մեծացնելու իրական հնարավորություն ստանալ:

Միաժամանակ Իրանը աշխատում է «պահեստային» տարբերակի ուղղությամբ՝ գտնելով որ ամերիկյան ազդեցության չափից դուրս մեծացումը տարածաշրջանում չի բխում իր շահերից եւ համատեղ քայլեր է ձեռնարկելու Ռուսաստանի հետ՝ այն հավասարակշռելու համար: Այսպիսով, Իրանի դիրքորոշումը արդյունավետ է այնքանով, որ ամերիկյան «անհաջողությունների» դեպքում նա իր դիրքերը կպահպանի Մոսկվայի միջոցով, իսկ ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունները բարելավելու դեպքում՝ տնտեսական զարգացման նոր հնարավորություն կստանա:

Նախագահ Խաթամին հայտնվել է դժվար երկրնաւորանքի առջեւ: Կկարողանա՞ արդյոք իրանական ղեկավարությունը մշակել միասնական դիրքորոշում վերոհիշյալ հարցի վերաբերյալ: Արդյոք կհամընկնե՞ն Իրանի պետական ու կրոնական բարձր հոգեւորականության շահերը՝ ցույց կտա ժամանակը:

Այնուամենայնիվ, մենք հույս ունենք, որ մեր դրացի Իրանը միշտ կընթանա իր ազգային շահերի պահպանման ուղղությամբ եւ ամերիկա-իրանական հարաբերությունների զարգացումը կնպաստի ինչպես դարաբաղյան, այնպես էլ պաղեստինյան հարցի լուծմանը, որն էլ կամրապնդի Խաթամիի դիրքերը երկրի ներսում եւ կբարձրացնի Իրանի հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում: ■

ՇԱՆՈՒԹՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Ծանոթություն. «չարիքի առանցքի» «հեղինակային» իրավունքը վերագրվում է Քոնդոլիզա Ռայսին: Տե՛ս՝ «Коммерсантъ-Власть», 2002, N5, стр. 43.

** Ծանոթություն – Մեր կարծիքով գրականության մեջ ուղեւորված է «ազադական» խաթամիի եւ նրա հսկառակորդների միջեւ հակամարտությունը: Իրականում Իրանում նախագահը չէ, որ հանդիսանում է երկրի առաջին, կամ երկրորդ դեմքը, կամ լիովին փնփրկում երկրի արարքին ու ներքին քաղաքականությունը (օրենքից ու ասհմանադրությունից վեր է կանգնած վելայաթ-է Ֆադին բարձր իշխանությամբ է օժտված «Իսլամական խորհրդի ժողովը»): Խաթամիի «ազադականության» վարկանիշը ավելի շար արարքին գործածության համար է: Իր հերթին «պահպանողական ընդդիմության» առկայությունը հմտորեն օգտագործվում է որպես «խոչընդոտ» արարքին քաղաքականության մեջ արմատական քայլեր չիրականացնելու եւ քաղաքական համակարգի բարե-

նորոգումները դանդաղեցնելու գործում:

1. Поляков К.И. Арабский Восток и Россия: проблема исламского фундаментализма. М., 2001, стр. 25.
2. Центральная Азия и Кавказ, 6(18), 2001, стр. 12.
3. Новое время, 27 февр. 2002 г.
4. Независимая газета, 6 ноября 2001 г.
5. Новое время, 27 февр. 2002 г.
6. Иран: ислам и власть, М., 2001, стр. 149, 177.
7. Независимая газета, 21 декабря 2001г.
8. Независимая газета, 2 февраля 2002г.
9. Международная жизнь, 1999, N 1, ц. 22.
10. Ислам и политика, М., 2001, с. 282.
11. Иран: ислам и власть, стр. 150.
12. Վաշինգտոն փոստ, 2001թ. փետրվարի 1:
13. Иран: ислам и власть, М., 2001, стр. 152.
14. Московские новости, 15 февраля 2002 г.

ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՐԲԱՆՆԵՐՈՒՄ «ԱՆՋՈՒԳ»

Գուրգեն Մելիքյան

Բանասիրության թեկնածու

«Ականջ» - «լսելիք» ՍԳՐ. հմերի մոտ գործածվում է միայն իբրև յոգնակի ունկն բառի = ունկն, ունկան բառի երկակին է, ճիշտ ինչպես աչքը երկակին է ակն. բառի. երկուսն էլ հին հայերենի մեջ կորած երկակի թուի վերջին հետքերն են. սրա համար է, որ թե՛ աչք և թե՛ ականջը չունին եզակի. եզակիներն են ակն և ունկն: Չնայես շատ այլափոխված է ականջը և ստուգաբանորեն դժվար բացատրելի. ազդուելով աչք բառից՝ սա էլ ստացել է չք հավելվածը, որ հետո դարձել է ջ՝ նախորդ ռնգականի պատճառաւ» (Հ. Աճառյանի Հ. Արմ. Բառ., Հ. Ա. էջ 104):

Դժվար ընդունելի է, որ ամենագոր համաբանության երևութը այստեղ գործի:

Այնուհետև Հ. Աճառյանը թվարկում է ականջ բառի բարբառային ձևերը՝

Մարաղա՝	ականջ
Ղարաբաղ՝	անգուն, անջուգ
Նոր - Ջուղա՝	անգոն
Հաւարիկ, Շամախի՝	անգոջ

Գաղտնիք չէ, որ բարբառներում հնագույն ձևերը պահպանվում են անփոփոխ կերպով: Հայոց լեզուն ևս բացառություն չէ և այդ ձևերը երբեմն ավելի լավ են պահպանված, քան գրական հայերենում:

Հենց այդ պատճառով իրանական (anjuk) ձևը արտացոլված է վերոհիշյալ բարբառներում համարյա անփոփոխ, որը մեզ հիմք է տալիս մեծ լեզվաբանին հակադրել մեր տեսակետը:

Մենք գտնում ենք, որ ամենայն հավանականությամբ «անջուգ» բարբառային ձևը պետք է պարսկերեն (anjok) բառից ծագած լինի: Այն նշանակում է «կնճիռ՝ մարմնի մաշկի վրա», «կնճիռ, որն առաջացել է մարմնի որևէ մասում՝ ծերության պատճառով»: Պրոֆ. Գ. Ասատրյանը գտնում է, որ (anjok, anjuk) բառի միջին իրանական ձևը՝ (h) *anʾāk*, պետք է վերականգնել միջին իրանական ձևով՝ *anjog (Պարթևերենում) և *hanzūg միջին պարսկերենում (anʾōy):¹

Աճառյանի խոսքերով *ձևապես շատ այլափոխված է ականջը և ստուգաբանորեն դժվար բացատրելի* (ընդգծումը մերն է):

Մեր խորին համոզմամբ «անջուկ» բարբառային ձևը առաջացել է հին պարսկերենի *cauka* ձևից, որը հնդիրանական *Kauk*-ն է «*čîn o čoruk gereftan, xam šodan, kaj šodan*», որը *kūz(e)* կուժ եւ *gūz* բառերի մեջ ակնհայտ է: Իսկ ականջի արտաքինը ոչ այլ ինչ է, քան կնճոռոտ կաշի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅ-ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

Յուլյակ Մալխասյան

Դեռևս խորհրդային Միության գոյության տարիներին Ֆրանսիայի քաղաքականությունը այդ երկրի նկատմամբ նպաստակ է հետապնդել պաշտպանելու միասնական ունիտար պետության գոյությունը: ԽՍՀՄ փլուզումից և ԱՊՀ կազմավորումից հետո Ֆրանսիան նախընտրեց խթանել Ռուսաստանի՝ որպես ԽՍՀՄ իրավահաջորդի հետ հարաբերությունների զարգացումը, քանի որ Ռուսաստանը կարող էր նախկին ԽՍՀՄ տարածքում կարգավորող դեր ստանձնել: Բացի այդ, հենց Ռուսաստանի վրա էր ընկնում նախկին խորհրդային Միության ժառանգության ամբողջ բեռը: Միևնույն ժամանակ, Ռուսաստանի հետ քաղաքական և դիվանագիտական հարաբերությունների զարգացմանը համընթաց Ֆրանսիայի արտաքին գերատեսչությունը առաջին քայլերն էր կատարում նորանկախ ինքնիշխան պետությունների եվրոպական ժողովրդավարության ուղին անընդմեջ դարձնելու ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, սրընթաց փոփոխվող աշխարհաքաղաքական իրադարձությունները և միջազգային հարաբերություններում առաջացած նոր իրողությունները ստի-

պում էին Ֆրանսիային որդեգրելու արտաքին քաղաքական այնպիսի սկզբունքներ և մեկնակետեր, որոնց գործադրմամբ հնարավոր կլիներ ճիշտ կողմնորոշվել ու դիմագրավել ժամանակի մարտահրավերներին: Այդ առումով, խորհրդային Միության վերջնական փլուզումից հետո Ֆրանսիան, մյուս արևմտյան տերությունների հետ միասին, ամմիջապես «նետվեց» ԽՍՀՄ նախկին տարածքը, որպեսզի նախևառաջ իր համար տնտեսական ու քաղաքական շահեկան դիրք գրավի:

Հայաստանի՝ որպես անկախ պետության ճանաչումն ու հայ-ֆրանսիական դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումն ու հետագա զարգացումը անհրաժեշտ է դիտարկել հատկապես Ֆրանսիական Հանրապետության արտաքին քաղաքական գերակայությունների, դրանց մեկնակետերի ու սկզբունքների լույսի ներքո:

Լինելով համաշխարհային մակարդակով հզոր տնտեսություն ունեցող պետություններից մեկը, հանդիսանալով Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամ և պահ-

պանելով երբեմնի կայսրության հատկանիշներն ու նկրտումները՝ Ֆրանսիան միջազգային ասպարեզում մշտապես ունեցել է իր կայուն տեղն ու վճռորոշ դերը։ Ներկայիս Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղենիշերից է համարվում եվրոպական մայրցամաքում այնպիսի տնտեսական ու քաղաքական հնարավորինս միասնական համակարգի ստեղծումը, որտեղ Ֆրանսիային վերապահված կլինեն առաջնային դերակատարությունը²։ Բացի այդ, Ֆրանսիան՝ իրեն եվրոպական առաջատար պետություն, փորձել է ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի հետ ապահովել հարաբերությունների հավասար մակարդակ։ Այդ երկիրը ձգտել է նաև պահպանել Ֆրանսիայի դիրքերը Աֆրիկայում, Մերձավոր Արևելքում, Ասիայում և Կովկասում։ Նմանօրինակ բազմակողմանի ուղղությունների զուգորդումը Ֆրանսիայի համար ապահովել է ակտիվ արտաքին քաղաքականություն։

Միաժամանակ, Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության հիմքում ընկած են եղել մի քանի հիմնարար և հաստատուն սկզբունքներ, որոնք, մի կողմից, կոչված են եղել ապահովելու Ֆրանսիական գործոնի շարունակականությունը միջազգային հարաբերություններում, մյուս կողմից, մշտապես կանխորոշիչ դեր են ունեցել Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականության մեջ։ Այսպես, Ֆրանսիան ավանդաբար առանձնահատուկ կարևորություն է հատկացրել մարդու իրավունքներին, սկզբունք, որն այդ երկրի արտաքին քաղաքականությանը հաղորդել է յուրահատուկ որակ։

Միջազգային բոլոր առյուծկերներում դարձյալ ավանդաբար Ֆրանսիան մշտապես շեշտել է իր անկախության և ինքնիշխանության սկզբունքը, որը, դեռևս Շառլ դը Գոլի ժամանակներից, Ֆրանսիային մղում էր ապահովել ինքնուրույն պաշտպանունակություն, ինչի տրամաբանական դրսևորումն է այդ երկրի միջուկային տերություն լինելու համգամաձևը։

Մեկ այլ հիմնարար դրույթ է հանդիսացել համերաշխության կարևոր սկզբունքը։ Դեռևս սառը պատերազմի ժամանակաշրջանում Ֆրանսիան ընդգծել է իր պատրաստակամությունը համագործակցել բոլոր պետությունների հետ՝ անկախ վերջիններիս համակարգային, գաղափարական և այլ բնույթի տարբերություններից։ Փոխլրացման հիմքի վրա կառուցված և վերոնշյալ սկզբունքներով ամրագրված այդ ուղղվածությունն է, որ ուղղորդել է Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը՝ ինչպես երկկողմ հարաբերությունների մակարդակով, այնպես էլ միջազգային կազմակերպությունների շրջանակներում։

Ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրողությունների պայմաններում Ֆրանսիան նպատակադրվեց մոր լիցք հաղորդել իր քաղաքական նկրտումներին ու տնտեսական շահերին, ինչպես նաև արժեքների, լեզվի և մշակույթի տարածման գործընթացին ու ուղղակի, չմիջնորդավորված հարաբերություններ հաստատել հետխորհրդային մորանկախ հանրապետությունների հետ։

Նշված ռազմավարական ուղղության շրջանակներում Ֆրանսիան նախ 1992 թ. հունվարի 3-ի՝ մեր հանրապետությանն ուղղված ուղերձով ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը³ և ապա

ցանկություն հայտնեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել մեր երկրի հետ, ինչը բխում էր նաև մեր պետության կենսական շահերից։

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանն ընդունեց Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագիրը։ Դրանով հայոց խորհրդարանը հռչակեց անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը։ Հայկական խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ և անկախությամբ։ 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին անցկացված համաժողովրդավարական հանրաքվեի արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կողմ է արտահայտվել անկախությանը։ Այնուհետև, 1991թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը Հայաստանը հռչակեց անկախ պետություն։

Ֆրանսիայի կողմից մեր երկրի անկախության ճանաչման վերաբերյալ ՀՀ արտգործնախարարության 1992թ. հունվարի 21-ի պատասխան ուղերձում նշվել է, որ հայկական կողմը «հավաստում է իր հարգանքը Ֆրանսիայի Հանրապետության դեսպանությանը և հայտնում, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում Ֆրանսիայի Հանրապետության կառավարությանը՝ նրա կողմից Հայաստանի Հանրապետությունը պաշտոնապես ճանաչելու և երկու երկրների միջև հարաբերությունները զարգացնելու ցանկություն արտահայտելու կապակցությամբ⁴։ Ուղերձում ՀՀ կառավարությունը համոզմունք է հայտնել նաև, որ Հայաստանի և Ֆրանսիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը համապատասխանում էր երկու կողմերի շահերին և կնպաստի միջազգային համագործակցության ու համընդհանուր խաղաղության ամրապնդմանը։

Հայաստանի անկախության ճանաչման իրողությունը հետևեց 1992 թ. փետրվարի 24-ին երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը։ Այդ փաստը վավերացվել է ՀՀ առաջին արտգործնախարար Ր. Հովհաննիսյանի և ՖՀ մարդասիրական հարցերի գծով պետական քարտուղար Բ. Քուլենրի կողմից ստորագրված արձանագրությամբ⁵։ Դրանով իսկ Ֆրանսիան դարձավ քսաներորդ պետությունը, որը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Հայաստանի Հանրապետության հետ։

Պաշտոնական փաստաթղթերի ստորագրումից ու դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո անդրադառնալով հայ-ֆրանսիական կապերի ավանդույթներին՝ ՀՀ արտգործնախարար Ր. Հովհաննիսյանը կարևորել է, որ Ֆրանսիան առաջիններից մեկն է եղել, որ օգնության ձեռք է մեկնել 1988 թ. դեկտեմբերյան աղետ տեսած Հայաստանին, գործնական միջոցներ է ձեռնարկել անկախության ուղի բռնած հանրապետության տարբեր բնագավառների մասնագետների որակավորման բարձրացման համար, դարձել ցույց տրվող մարդասիրական օգնության առաջամարտիկը։ Իր հերթին, Բ. Քուլենրը պատվիրակության այցը որակել է որպես «խիստ գործնական», քանի որ

Հայաստան ժամանած ֆրանսիական կառավարության անդամների, պատգամավորների, տնտեսագետների, լրագրողների՝ հանրապետության իշխանությունների հետ բազմաթիվ արդյունավետ ու կառուցողական հանդիպումների արդյունքում ուրվագծվել էին հետագա համագործակցության ոլորտները: Պետական քարտուղարը չափազանց կարևոր է համարել նաև այն հանգամանքը, որ յոթանասուն տարվա ընդմիջումից հետո հայ-ֆրանսիական հարաբերությունները վերստին դրվել էին երկկողմ դիվանագիտական մակարդակի վրա⁶:

Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիական Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման մասին արձանագրության մեջ նշվել է, որ Հայաստանը և Ֆրանսիան, առաջնորդվելով քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, հումանիտար և այլ բնագավառներում համագործակցության ու իրավահավասար հարաբերություններ զարգացնելու փոխադարձ ցանկությամբ, հավատարիմ մնալով միջազգային իրավունքին, որոշում են կայացրել հաստատել դիվանագիտական հարաբերություններ և փոխանակել դիվանագիտական ներկայացուցչություններ դեսպանատների մակարդակով՝ 1961 թ. «Դիվանագիտական հարաբերությունների վերաբերյալ» Վիեննայի կոնվենցիային համապատասխան⁷:

Հատկանշական է, որ Հայաստանում Ֆրանսիայի դեսպանությունը սկսեց գործել արդեն 1992 թ. մարտ ամսից, իսկ Հայաստանի դեսպանությունը Ֆրանսիայում՝ 1992 թ. սեպտեմբերից: Մեր երկրում Ֆրանսիայի առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան նշանակված Ֆրանս դը Յարտինգը նույն տարվա մայիսի 14-ին իր հավատարմագրերը հանձնելով ՀՀ նախագահին՝ ընդգծել է երկու երկրների միջև հին և ժամանակակից կապերի կարևորությունը⁸: Դեսպանը հաստատել է իր երկրի մեծ շահագրգռությունը անկախ Հայաստանի վերածննդի նկատմամբ և նշել, որ կանի ամենը՝ աջակցելու Ֆրանսիայի և Հայաստանի միջև բազմակողմ հարաբերությունների խորացմանը: Մեկ տարի անց, ամփոփելով իր գործունեությունը Հայաստանում, տիկին դը Յարտինգը ասել է, որ «քաղաքական հարաբերությունների տեսակետից դեսպանի առաքելությունն է կապերի ամրապնդումը երկու երկրների միջև, նրանց հարաբերությունների պարզաբանումը: Կառավարությունը, անշուշտ, գործում է կառավարության հետ, պետությունը՝ պետության, սակայն նրանք կարիք ունեն որոշակի բացատրությունների, և, իմ կարծիքով, ես նպաստել եմ նրանց փոխըմբռնմանը՝ Փարիզին ավելի հասկանալի դարձնելով Հայաստանի վարած քաղաքականությունը. ինչպիսին այն կարող էր լինել կամ չլինել տարածաշրջանում: Հուսամ, որ ինձ հաջողվել է բացատրել նաև Հայաստանին, թե ինչպիսին է Արևմուտքի աշխարհը, ընդհանրապես եվրոպան, որովհետև կային մեկնության կարոտ թյուրիմացություններ, որոնք, ինձ թվում է զգալիորեն նվազել են⁹»: Պատասխանելով այն հարցին, թե ինչպես կարելի է բացատրել Ֆրանսիայի բարյացակամությունը Հայաստանի նկատմամբ՝ դեսպանը նշել է, որ «դա կարելի է բացատրել բազմաթիվ գործոնների միասնությամբ: Նախ՝ գոյություն ունի ավանդական բարեկամություն,

որոշակի մերձավորություն, անսթեքեթ համակրանք: Մյուս գործոնը հայկական համայնքի գոյությունն է Ֆրանսիայում, որը շատ կարևոր է: Այն հաճախակի (երբեմն էլ չափից ավելի) հիշեցնում է Հայաստանի գոյությունը: Եվ երրորդ՝ մեր հետաքրքրություններն այս տարածաշրջանում: Կարծում եմ, որ եվրոպական բոլոր երկրները հանգել են մեր վերլուծության արդյունքներին, այն է՝ հնարավոր չէ պատկերացնել, թե Հայաստանը կանհետանա այս տարածաշրջանից: Իմ կարծիքով, Ռուսաստանի, Իրանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունների ընդհանուր բնույթը նույնպես պահանջում է Հայաստանի գոյությունը: Ֆրանսիան գտնում է և, իմ կարծիքով, միանգամայն իրավացիորեն, որ Հայաստանը քաղաքական կայունացնող բևեռ է այս տարածաշրջանում, այն պետք է լինի և բարգավաճի տնտեսապես¹⁰»:

Արժանահիշատակ է նաև այն հանգամանքը, որ Ֆրանսիան իր համակրանքն ու աջակցությունն էր ցույց տվել Հայաստանի դեմոկրատական շարժմանը սկսած 1988 թ.-ից: Մասնավորապես, «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամների ձերբակալմանը հաջորդել էր Ֆրանսիայի ուժեղ ճնշումը խորհրդային կառավարության վրա՝ պահանջելով ազատ արձակել Հայաստանի ժողովրդավարական շարժման առաջնորդներին: Հետագայում նույնպես միշտ նկատելի էր Ֆրանսիայի համակրանքը Հայաստանի անկախության և դեմոկրատական շարժման նկատմամբ:

Հայկական կողմը նույնպես մշտապես կարևորել է Ֆրանսիայի հետ բազմակողմ հարաբերությունների զարգացման անհրաժեշտությունը: Այսպես, Ֆրանսիայում Հայաստանի գործերի առաջին հավատարմատար է նշանակվել ՀՀ նախագահի խորհրդական Վ.Փափազյանը, ինչով շեշտվում էր Հայաստանի համար Ֆրանսիայի բարի կամքի ու օգնության կարևորությունը: Այլևայլ հանգամանքների շարքում Վ.Փափազյանի՝ 1993 թ. փետրվարին ՀՀ արտգործնախարարի պաշտոնում նշանակումը ևս մեկ անգամ հավաստում էր վերը նշված արտաքին քաղաքական գծի առաջնահերթությունը նորանկախ Հայաստանի համար:

Երկու երկրների միջև քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և այլ ոլորտներում համագործակցության իրավական հիմքերի ամրագրման տեսանկյունից նշանակալից էր հատկապես 1993 թ. մարտի 12-ին ՀՀ և ՖՀ նախագահների կողմից Փարիզում ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիական Հանրապետության միջև փոխըմբռնման, բարեկամության և համագործակցության մասին» միջպետական պայմանագիրը, որը ՀՀ Գերագույն խորհուրդը վավերացրել է 1993 թ. սեպտեմբերի 27-ին: 1994 թ. հունիսի 20-ին այն վավերացվել է Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում, իսկ հոկտեմբերի 14-ին՝ Սենատում¹¹:

Վերոնշյալ պայմանագրով իրենց երկկողմանի հարաբերություններում Հայաստանի Հանրապետությունը և Ֆրանսիական Հանրապետությունը համաձայնության են եկել գործել որպես ինքնիշխան և իրավահավասար պետություններ, բարեկամության ու փոխադարձ վստահության ոգով՝ սերտորեն համագործակցելով բոլոր բնագավառներում:

Արտաքին քաղաքականության ոլորտում երկու եր-

կրները պայմանավորվել են կանոնավոր խորհրդատվություններ անցկացնել համապատասխան մակարդակներով երկկողմանի հարաբերությունների վերաբերյալ՝ տեսակետներ փոխանակելու նպատակով, ինչպես նաև ընդհանուր հետաքրքրություններ կայացնող միջազգային խնդիրների, մասնավորապես եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության արմատական հարցերի վերաբերյալ ու, անհրաժեշտության դեպքում, հնարավորինս ներդաշնակեցնել միմյանց դիրքորոշումները վարելով համատեղ կամ համաձայնեցված գործողություններ:

Պայմանագրով Ֆրանսիան պարտավորվել է աջակցել Հայաստանի Հանրապետության և Եվրոպական Միության միջև կապերի զարգացմանը, ինչպես նաև երկուստեք կարևորվել է ռազմական ասպարեզում կապերի զարգացման և խորացման անհրաժեշտության համգամանքը:

Իրավական հարթության մեջ Հայաստանի Հանրապետությունը և Ֆրանսիական Հանրապետությունը համաձայնության են եկել զարգացնել համագործակցությունը իրավական պետության կայացման գործում: Յուրաքանչյուր կողմ ձգտելու էր բարելավել մյուս կողմի ձեռնարկությունների գործունեության պայմաններն իր տարածքում: Պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել խրախուսել ամիջական ներդրումները, համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծումը, տեխնիկական և գիտական փորձի փոխանակումը, ինչպես նաև այն իրավական նորմերի ընդունումը, որոնք պետք է նպաստեին հակամարտությունների կանխմանը:

Տնտեսության բնագավառում կողմերը որոշել են սերտ կապեր հաստատել այն ճյուղերում, որոնք առանձնահատուկ կարևորություն ունեն իրենց ապագայի համար: Այդ առումով տնտեսության մեջ հնարավոր համագործակցության գերակա ուղղություններ են ճանաչվել գյուղատնտեսությունը, սննդի արդյունաբերությունը, էներգետիկան, հեռահաղորդակցությունը, ռեսուրսների շահագործումը և տրանսպորտը: Հաշվի առնելով իրենց փոխադարձ շահերը և կապի մեջ լինելով Եվրոպական Միության և նրա անդամների հետ՝ Հայաստանը և Ֆրանսիան պայմանավորվել են համագործակցել միջազգային տնտեսական ու ֆինանսական հաստատությունների՝ մասնավորապես Վերակառուցման և Զարգացման Եվրոպական բանկի, Համաշխարհային բանկի ու Միջազգային Արժույթային Հիմնադրա-

մի շրջանակներում:

Մշակութային ասպարեզում երկուստեք հատուկ դեր է հատկացվել բաց մշակութային տարածքի ստեղծմանը, գիտության, տեխնիկայի, կրթության ու մշակույթի բնագավառներում համագործակցության խորացմանը՝ առանձնահատուկ կարևորություն տալով կադրերի վերապատրաստմանը: Կարևորվել է լեզվական կրթությանը, որն անհրաժեշտ նախադրյալ է համարվել երկարաժամկետ ու արդյունավետ երկխոսության համար: Պայմանագրի համաձայն փոխադարձաբար Հայաստանի Հանրապետությունում առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվելու ֆրանսերեն լեզվի ուսուցմանը և օգտագործմանը, իսկ Ֆրանսիական Հանրապետությունը քաջալերելու էր հայոց լեզվի ուսումնասիրումը Ֆրանսիայում: Հատուկ ուշադրություն էր դարձվելու կրթության և գիտության ոլորտում համագործակցությանը: Այսպես, միջպետական պայմանագրում ամրագրվել է, որ երկու երկրները պարտավորվում էին աջակցել գիտահետազոտական հիմնարկների և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների միջև կապերի զարգացմանը, համատեղ գիտական նախագծերի մշակմանը, աշակերտների, ուսանողների, գիտաշխատողների ու դասախոսների փոխանակմանը:

Հայաստանը և Ֆրանսիան համաձայնության են եկել համատեղ գործողություններ իրականացնել հանրային անվտանգությունն ապահովող մարմինների՝ առանձնապես ոստիկանության և ժանդարմերիայի միջև, ինչպես նաև համագործակցել Ինտերպոլի շրջանակներում կազմակերպված հանցավորության, թմրադեղերի առևտրի, մաքսամենզության, ինչպես նաև արվեստի գործերի անօրինական առևտրի դեմ պայքարի գործում: Երկուստեք նշվել է համակարգված միջոցառումների անցկացման անհրաժեշտությունը միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարի բնագավառում:

Ինչպես ցույց տվեց իրադարձությունների հետագա զարգացումը, երկու երկրների միջև 1993 թ. մարտի 12-ին կնքված «Հայաստանի Հանրապետության և Ֆրանսիական Հանրապետության միջև փոխըմբռնման, բարեկամության և համագործակցության մասին» միջպետական պայմանագիրը դարձավ այն իրավական հենքը, որի հիման վրա անկախությունից հետո ընկած ժամանակահատվածում Հայաստանում ու Ֆրանսիան զարգացրեցին և ամրապնդեցին բազմաբնույթ քաղաքական, տնտեսական և գիտամշակութային հարաբերություններ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՀՀ ՆՊԿՊԱ, §.326, ց.9, գ.35, թ.1:
2. ՀՀ ԱԳՆ-ի ընթացիկ արխիվ, «Հայ-ֆրանսիական փոխհարաբերություններ» թղթապանակ, թ. 63:
3. ՀՀ ՆՊԿՊԱ, §.326, ց.9, գ.254, թ.1:
4. ՀՀ ՆՊԿՊԱ, §.326, ց.9, գ.254, թ. 6:
5. «Հայաստանի Հանրապետություն», 1992, 25 փետրվար, N 37, թ.1:
6. Նույն տեղում, թ.1:

7. ՀՀ ԱԳՆ-ի ընթացիկ արխիվ, «Հայ-ֆրանսիական պայմանագրեր» թղթապանակ, թ. 3:
8. «Հայաստանի Հանրապետություն», 1992, 27 մարտ, N 60, թ.1:
9. «Գարուն» ամսագիր, 1993, N 4, թ. 16:
10. Նույն տեղում, թ. 17:
11. ՀՀ ԱԳՆ-ի ընթացիկ արխիվ, «Հայ-ֆրանսիական փոխհարաբերություններ» թղթապանակ, թ. 38:

ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԳԵՂԱՄԱԿԱՆԻՑ

ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ
Բանասիրության թեկնածու

Աշտարակի շրջանում՝ Քասախի կիրճի ձախ ափին, Արայի լեռան արևմտյան ստորոտում, ներկայիս Գեղամական նորաստեղծ ավանի (Համանլու գյուղատեղիի) տարածքում, Գր ֆոյելեր հիմնադրամ – ընկերության հայաստանյան մասնաճյուղի Քասախի կիրճի պատմամշակութային հուշարձաններն ուսումնասիրող արշավախմբի կողմից 2002թ. հունիս ամսին հայտնաբերված քարայրում՝ ժայռերի ողորկ մակերևույթին, հայտնաբերվել է արաբատառ պարսկերեն արձանագրություն:

Պարզվեց, որ արձանագրությունն ունի հատուկ թվագրում՝ 1680թ. օգոստոսի 11: Հեղինակն է ոմն Մուհամմադ, որի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Ո՞վ է եղել այս Մուհամմադը: Չգիտենք՝ պատահական անցո՞րդ է եղել նա, թե՞ մշտական բնակիչ: Մի խոսքով, միայն Մուհամմադ: Դատելով տեքստից՝ բավական գրագետ և, անտարակույս, բարեպաշտ մի մուսուլման: Ամենայն հավանականությամբ արձանագրությունը նվիրված է հորդառատ և կենսարար այն աղբյուրին, որը բխել է քարայրից և սնուցանել գյուղը: Գյուղ, որտեղ VII դարին բնորոշ խոնարհված մի եկեղեցի կա՝ սրբատաշ, խաչաձև հատակագծով, կենտրոնագմբեթ, եռախորան:

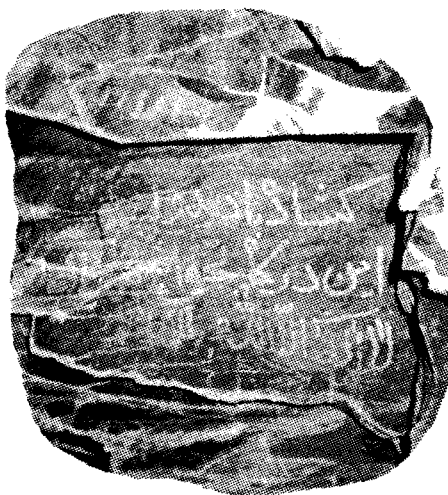
Ահա արձանագրության բնագիրը.

«Այս հաստատության դռները թող հավերժ բաց լինեն, իրավացի վկայությամբ, որ Աստված միակն է և բացի նրանից այլ Աստված չկա»:

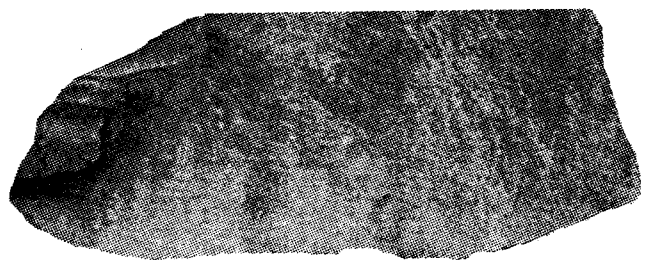
Հիշատակ Մուհամմադից:

Ձամադիոսսանի 2.1101թ.
(11 օգոստոսի 1680թ.)

Արագածոտնի մարզ:
Գեղամական-1 քարայր:
Արաբատառ արձանագրություններ

0 20 cm

W/LK
کشان داد بدو است
این درگاه حق شریف
و الله اعلم
م

کشان داد بدو است
این درگاه حق شریف
و الله اعلم
م

ՄԵՐԻ ՔՈՉԱՐԻ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ասում են՝ մարդն ապրում է այնքան, ինչքան նրան հիշում են....

Այդ առումով Մերի Քոչարը, որի հիշատակը մինչ օրս քանժում է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետում, դեռ կենդանի է, քանզի ամեն օր, ամեն ժամ, ամեն պատեհ առիթով հիշվում են նրա խորհուրդները, իմաստուն խոսքերը, նրա ժպիտն ու պատմությունները, ուսանողների հանդեպ ունեցած նրա ընկերական վերաբերմունքն ու անսահման բարյացակամությունը:

Ուղիղ ուժ տարի է անցել նրա մահվան օրից, սակայն այսօրվա ուսանողները, որոնց նրան չեն էլ տեսել, լավ գիտեն Մերի Քոչարի մասին, այն մասին, որ նա մեկ է կես տասնամյակից ավելի ղեկավարել է Արևելագիտության ֆակուլտետը, դաստիարակել ու կրթել հարյուրավոր փայլուն մասնագետների, որոնց այսօր իրենց հաստատուն տեղն են գրավում պետական տարբեր կառույցներում, գիտության ու մանկավարժության բնագավառներում, դիվանագիտական ոլորտներում: Մերի Քոչարի մասին գրույցներն ու հիշողությունները փոխանցվում են սերնդեսերունդ: Փայլուն կին, փայլուն գիտնական, փայլուն մանկավարժ, անսահման հմայքի տեր մարդ, ահա այն ամփոփ պատկերը, որով կարելի է բնութագրել Մերի Քոչարին: Ինչ խոսք, որ այդպիսի անձնավորության ձևավորման ու կայացման արժանները պետք է փնտրել նրա ընտանիքի, դաստիարակության, շրջապատի, կրթության մեջ: Իսկ Մերի Քոչարի ղեպնում այդ արժանները եղել են չափազանց հզոր ու սնուցող:

Նա ծնվել է 1936 թվականի սեպտեմբերի 9-ին հայ ականավոր գրող ու իրապարակախոս Յրաչյա Քոչարի ընտանիքում: Մերիի մանկությունն անցել է գրականության ու արվեստի աշխարհում, որը միշտ մարդաշատ է եղել, կազմակերպվել են գրական, հայրենասիրական երեկոներ, խնջույքներ, հավաքներ: Այդ տան մշտական հյուրերից են եղել Ավ. Իսահակյանը, Դ. Դեմիրճյանը, Ստ. Ջորյանը, Ս. Կապուտիկյանը, Զովի. Թումանյանի դուստրերը և այլք: Սակայն Յայրենական մեծ պատերազմի սկսվելու պահից, երբ հայրը՝ Յր. Քոչարը, մեկնում է ռազմաճակատ, Մերիի մանկությունը միլիտանտ ուրիշ երեխաների մեջն անցնում է գրկոցների, սովի ու սպասումների գոնապատասխանի վրա: Պատերազմից հետո կյանքը կարծես նորից մտնում է իր բնական հունի մեջ. Քոչարենց տանը նորից սկսվում են հավաքներն ու հանդիպումները:

Ինչպես հիշում է Մերիի կրտսեր քույրը՝ ճանաչված մարդաբան-ժառանգաբան Նվարդ Քոչարը, հիսունական թվականների սկզբին նրանց տանը խմբակային հավաքների ժամանակ շատ ընդունված են եղել ընթերցումներն ու ասումները, որոնց Մերին միշտ մասնակցել է: Դատկապես սրտաբուխ է արտասանել Զովի. Թումանյանի «Մարտ» պոեմը, որը լսելիս նրա փոքրիկ քույրը հատակին նստած լաց է եղել: Ավարտելով Երևանի Պուշկինի անվան միջնակարգ դպրոցը՝ Մերի Քոչարը 1954 թվականին հոր խորհրդով ընդունվում է Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան համալսարանի Բանասիրական ֆակուլտետի արևելագիտության բաժինը՝ թուրքագիտություն մասնագիտությամբ:

Մոսկվայում ուսանելու տարիներին իր մասնագիտական նախասիրություններից բացի Մերի Քոչարը լայն հնարավորություն է ստանում ծանոթանալու ռուս գրականության ու արվեստի նշանավոր հեղինակների այն ստեղծագործություններին, որոնց արգելված էին որիորդային պետության կողմից: Նա մեծ գրադարան է ստեղծում՝ հայթայթելով եզակի գրքեր բուկինիստական գրախանութներում և մասնավոր գրադարաններում, ինչը բավականին վտանգավոր զբաղմունք էր այդ տարիներին համար: Ամեն անգամ արձակուրդներին նա իր հետ Երևան էր բերում Բ. Պաստերնակի, Ա. Ախմատովայի, Մ. Ցվետաևայի, Ն. Գումիլյովի, Օ. Մանդելշտամի այն գրքերը, որոնց մասին քչե-

րը գիտեին մույնիսկ գրական աշխարհում: Մի անգամ, երբ նրանց տանը հյուրընկալվում էր հայտնի ռուս գրող Վասիլի Գրոսմանը, որը թարգմանում էր Յրաչյա Քոչարի «Մեծ տան զավակները» վեպը, Մերին կարողացավ Մանդելշտամի մի քանի բանաստեղծություն: Գրոսմանը ցնցված էր. նա չէր պատկերացնում, որ հեռավոր Յայաստանում ինչ-որ մեկը կարող էր այդքան քաջատեղյակ լինել ռուս գրականության արգելված ստեղծագործություններին: 1963 թ. Մերի Քոչարը ընդունվում է ասպիրանտուրա և խորհրդային անվանի թուրքագետ Է.Վ. Սևորյանի ղեկավարությամբ 1968թ. Մոսկվայում հաջողությամբ պաշտպանում է իր թեկնածուական թեզը:

Վերադառնալով Երևան՝ 1960թ. աշխատանքի է անցնում ԴՆԱՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտում՝ որպես գիտաշխատող: Այնուհետև 1973թ. տեղափոխվում է Երևանի պետական համալսարան. 1975թ. նշանակվում է թուրքական և արաբական բանասիրության ամբիոնի վարիչ, 1978թ. ընտրվում է Արևելագիտության ֆակուլտետի ղեկան, և այդ պաշտոնում մնում մինչև 1993թ.: Այնուհետև մինչև կյանքի վերջը (1994թ. նոյեմբեր) նա զբաղվում է իր իսկ հիմնած թուրքագիտության ամբիոնը:

1992թ. պաշտպանում է դոկտորական թեզ և ստանում պրոֆեսորի կոչում: Դեկանի պաշտոնում գտնվելու տարիներին նա չափազանց բեղմնավոր գործունեություն է ծավալում. կրթոտ ու հայրենասիրական հոգվածներով հաճախ է հանդես գալիս հանրապետական մամուլում, ելույթներով ու զեկուցումներով հանդես է գալիս հանրապետական, միութենական ու միջազգային գիտաժողովներում:

Պրոֆեսոր Մ. Քոչարը տասնամյակներ շարունակ զխավորելով Արևելագիտության ֆակուլտետը, արաբական ու թուրքական բանասիրության, այնուհետև թուրքագիտության ամբիոնները, զգալի ավանդ է ունեցել Յայաստանում բարձրագույն որակավորում ունեցող պատմաբան և բանասեր կադրերի պատրաստման գործընթացում:

Մերի Քոչարը գրել է 2 մենագրություն՝ «Թուրքական տարրերը պոլսահայերի լեզվում», ԵՊՀ, 1981թ., «Յայթուրական հարաբերությունները և հայկական հարցը XIX դ. վերջին-XX դ. սկզբին», ԵՊՀ, 1988թ., «Ժամանակակից թուրք հեղինակները Յայաստանի և հայկական հարցի մասին» (համահեղինակ պրոֆեսոր Զոն Կիրակոսյան) աշխատությունը, ԴՆԱՀ ԳԱ, 1977թ. և մի շարք արժեքավոր հոդվածներ, որոնց այսօր արևելագետների թուրքագետների համար ուղեցույց են դարձել:

Դատկապես մեծ արժագանք ստացավ 80-ականների կեսերին հանրապետության առաջավոր թերթերից մեկում՝ «Գրական թերթում» տպագրված Մերի Քոչարի «Ծնարտության մասին բարբառում է նա, ով կոխկռտել է ճշմարտությունը» բաց մամակ թուրք մորը հոգվածը: Այն լի էր զգացմունքայնությամբ, բայց միաժամանակ աչքի էր ընկնում գիտնականի կուռ տրամաբանությամբ, փաստերի զերազանց իմացությամբ և դրանց դիպուկ օգտագործմամբ:

Մերի Քոչարը կրթոտ խառնվածք ուներ: Եթե տարվում էր ինչ-որ բանով, լիներ դա մտահոգացած գիրք, զեղանկարչություն, թե մարդ, տրվում էր անմնացորդ: Ուներ շատ փխրուն սիրտ, չնայած չափազանց ուժեղ կնոջ տպավորություն էր թողնում: Գուցե այդ էր պատճառը, որ մութ ու ցուրտ տարիների հոգեբանական և ֆիզիկական փորձություններին չկարողանալով ալյաև դիմակայել, այդ թվացյալ հզոր կինը հանգեց...

Զնարիկ Միրզոյան

ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի ղեկանի տեղակալ,
Թուրքագիտության ամբիոնի ասիստենտ

ՀԱՂԻՍՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՍՈՒՍՈՒԼՍԱՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՈՒՄ

ՈՌՈՒԲԵՆ ՄԻՐԱՔՅԱՆ

Բանասիրության քեկնածու

VII-րդ դարի սկզբին արագորեն աճող մուսուլմանական համայնքում մեծ համբավ էին վայելում պատմա-մատենագիտական և պատմական բնույթի բանավոր պատումները՝ Մարգարեի կյանքի և գործունեության, իսլամի ծագման, արաբական նվաճումների և խալիֆայության քաղաքական կյանքի մասին:

Իսլամի քարոզիչները և Ղուրանի ասացողները՝ «Աստծո խոսքի» առաջին մեկնաբանները, որոնք Մուհամմադի մտերիմ զինակիցներից և նրա հետնորդներից էին, տարածում էին տեղեկություններ, որոնց հիմքը հրեա-արամեական և ասորա-քրիստոնեական պատմա-կրոնական ավանդություններն էին: Դրանք հիմնականում վերաբերում էին Ղուրանում տեղ գտած ընդհանուր պատմական դրվագներին՝ աշխարհի և մարդու ստեղծմանը, հին ժողովուրդներին ու նրանց առաքված մարգարեներին, ինչպես նաև հրեա-քրիստոնեական միջավայրից Մարգարեի փոխառած կրոնա-փիլիսոփայական գաղափարներին ու պատկերացումներին:

Իսլամի առաջացման առաջին տասնամյակների ընթացքում իր կառուցվածքով անձն այս ամբողջ էմպիրիկ ինֆորմացիան տարբերայնորեն տարածվում էր բանավոր կերպով: Դա այն ժամանակն էր, երբ դեռ կենդանի էին պատմական իրադարձությունների անմիջական հերոսները և հենց իրենք էլ հանդիսանում էին հիմնական տեղեկությունների ոչ միայն կրողներ, այլև պատմիչներ¹:

Այնուամենայնիվ, VII-րդ դարի երկրորդ կեսին պատմական տեղեկությունների և Մարգարեի գործունեության մասին պատմություն-հաղիսների արհեստավարժ հավաքագրողների ի հայտ գալը վկայում էր մուսուլմանական հասարակության պատմական ինքնագիտակցության գոյացման մասին:

Մարգարեի գործունեության մասին պատմությունները՝ *հաղիսները*², ոչ միայն կազմեցին մուսուլմանական կրոնա-իրավական համակարգի հիմքը, այլև կարևորագույն դեր էին խաղում մուսուլմանական հասարակության ողջ կյանքում: Հաղիսների դերը մուսուլմանական հասարակության իրավական հիմքի կազմավորման մեջ դժվար է թերագնահատել, քանի որ հենց հաղիսները դարձան մուսուլմանական արշավանքներից և խալիֆաթի կայանալուց հետո առաջացած նոր սոցիալական և գաղափարային դաշտին իսլամի ադապտացիայի հիմնական ճանապարհը: Մինևույն ժամանակ, սուլնան³ նպաստում էր խալիֆաթի բազմաթիվ պրակտիկ հարցերի լուծմանը: Հաղիսների տեսքով իսլամ ներթափանցեցին իսլամ ընդունած ժողովուրդների մշակութային և գաղափարական ժառանգության բազմաթիվ տարրեր:

Այսպիսով, հաղիսները հանդիսանում են իսլամի զարգացման տարբեր փուլերի կարևորագույն հուշարձաններ:

Իսլամական աշխարհում հաղիսների հավաքագրման մեթոդների, դրանց բանավոր և գրավոր փոխանցման եղանակների և հավաստիության ստուգումը կազմեց մի առանձին գիտություն, որը ստացավ *ուսուլ* անվանումը: Առանձնահատուկ նշանակություն ուներ հաղիսների հավաստի լինելու չափանիշերի հետ կապված հարցը: Այս ուղղությամբ ծավալված մուսուլման գիտնականների գործունեությունը ի վերջո հանգեցրեց երկու հատուկ գիտությունների՝ «Ռիջալ» և «Դիրայա» առաջացմանը, որոնք կոչված էին ցույց տալ ստույգ հաղիսները կեղծերից տարբերակելու սկզբունքները և եղանակները:

Հաղիսը սերնդից սերունդ փոխանցողների անունների թվարկումը՝ *խնադը*⁴ կազմում է մի յուրահատուկ շղթա, որը պետք է սկսվեր իրադարձության անմիջական վկայից, կամ մարգարեի՝ այս կամ այն առիթով արտահայտվելու պահին ներկա գտնված անձից: Այսպիսով, մուհադդիսը՝ հաղիսներ հավաքողը, պետք է նաև հիմնավոր կերպով ուսումնասիրեր իսնադում հիշատակված բոլոր անձերի կենսագրությունները: Մուհադդիսի համար ամենից կարևոր բանն այն էր, որ նա կարողանար զանազանել արժանահավատ հաղիսները կեղծերից: Գիտնականներից շատերը հավաքում և գրանցում էին այն հաղիսները, որոնց մեջ գտնում էին Մարգարեի արարքներից և խոսքերից այն, ինչը կիրառելի էր և օգտակար էր: Հաղիսների հավաքագրումը համարվում էր աստվածահաճո գործ, և Մուհամմադի կյանքի մասին ավանդությունների փնտրտուքներին նվիրվում էին տասնյակ տարիներ: Առաջին հերթին հարցաքննվում էին Մուհամմադի մտերիմները և զինակիցները *սահաբա*⁵, իսկ միայն դրանցից հետո՝ բոլոր նրանք, ով այդ պատմությունները լսել էր անմիջապես Մուհամմադից կամ նրա զինակիցներից: Սրա արդյունքում և առաջացավ սուլնան- մուսուլմանների սուրբ ավանդությունը կամ հաղիսների հավաքածուն⁶:

Մարգարեի սուլնան՝ որպես կրոնական հարցերը պարզաբանող կարևորագույն աղբյուր Ղուրանից հետո երկրորդ տեղն է զբաղեցնում իսլամի գաղափարախոսության մեջ: Մարգարեի խոսքն և արարքները, սերնդեսերունդ փոխանցվել են Մուհամմադի զինակիցների կողմից, և գրի առնվել հաղիսների տեսքով սուլնանների մոտ և խաբարների տեսքով շիիների մոտ: Սուլնան, ոչ միայն պարունակում է Մարգարեի բացատրությունները մուսուլմանական

հասարակության համար հաստատված իսլամի կանոնների վերաբերյալ, այլ նաև լրացնում և մեկնաբանում է Ղուրանը:

Ի տարբերություն Ղուրանի, որի կարևորությունը անվիճելի է, սուննայի նշանակությունը մինչ օրս լուրջ վեճերի առարկա է հանդիսանում: Այդ բանավեճերի հիմքում ընկած է Մուհամմադի կյանքի, խոսքերի և արարքների մասին հաղիսներում հաղորդվող տեղեկությունների հավաստի լինելու խնդիրը: Հաղիսների մասին բանավեճերի խնդիրը սկիզբ է առնում դեռ VII – VIII դարերում: Հաղիսների ընտրությունը, գրանցումն ու դասակարգումը VIII դարի երկրորդ կեսին վերածվեց մի լայն շարժման, որն ստացավ «կրոնական գիտելիքի որոնում» անվանումը *տալաբ ալ-իլմ*:⁷ Տասնյակ հազարավոր մարդիկ մասնագիտանում էին հաղիսների իմացության բնագավառում, առաջանում էին հաղիսների ուսումնասիրության հատուկ դպրոցներ՝ համալսատիսան գրադարաններով, որոնք մեծամասամբ կազմված էին հաղիսագիտության հարցերին նվիրված գրքերից:

Հաղիսների զանազանման գիտությունը (իլմ ջահր վա տադիլ), որն ուսումնասիրում է հաղորդիչների մասին տեղեկությունները և որոշում դրանց հավաստի լինելու աստիճանը, մեզ հասած հաղիսները բաժանվում են երկու ձևի՝

1. Կրկնվող (մութավաթիր) անվանումն են կրում այն հաղիսները, որոնք հաղորդվել են մի խումբ պամիչների կողմից, որոնց, ինչպես օրենք, չեն կասկածում հաղիսների կեղծման մեջ: Հաղիսները կարող են կրկնվող լինել այն իմաստով, որ կամ դրանք կարող էին մեկին մեկ փոխանցված լինել մի խումբ հաղորդիչների կողմից, կամ էլ ունենային տարբեր ձևեր, բայց համակենսին իմաստով:

2. Առանձին (ահադ) հաղիսներ են կոչվում այն պատմվածքները, որոնց հնարավոր չէ դասել կրկնվողների շարքին: Եթե հաղիսը փոխանցվում է երեքից ավելի հաղորդիչների կողմից, ապա այն անվանվում է *հայտնի* (մաշհուր): Այն դեպքում, երբ հաղիսը փոխանցվում է երկու հաղորդիչների կողմից, այն կրում է *հազվադեպ* (ազիզ) անվանումը: Իսլ այն դեպքերում, երբ հաղիսը փոխանցողը մեկն է հանդիսանում, այն կոչվում է *անհայտ* (ղարիբ):

Սրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է նշել, որ այս ձևերից ոչ մեկը կապված չի հաղիսի ստույգ կամ թույլ լինելու հետ: Այսպես օրինակ, հայտնի հաղիսը կարող է թույլ լինել, իսկ անհայտը – ստույգ: Հաղիսները նույնպես դասակարգվում են համաձայն այն այն բանի, թե որ աղբյուրին է պատկանում դրանց տեքստը:

1. *Կուդսի* (սրբազան հաղիսներ) – այն հաղիսներն են, որոնք, ըստ Մուհամմադի, իրենց մեջ են պարունակում Ալլահի խոսքը, սակայն չեն պատկա-

նում Ղուրանի այաթներին:

2. *Մարֆու* – այն հաղիսներն են, որոնց տեքստը իր մեջ պարունակում է Մարգարեի խոսքը:

3. *Մաուկուֆ* – որոնց տեքստը պարունակում է Մարգարեի զինակիցներից որևէ մեկի խոսքը:

4. *Մակտու* – Մարգարեի հետևորդների խոսքը պարունակող հաղիսներ:

Ինչ վերաբերվում է հաղիսների ստույգ լինելուն, ապա ըստ մուսուլմանական ավանդույթի, դրանք բաժանվում են *ընդունելի* և *մերժելի* հաղիսների: *Ընդունելի* հաղիսները, իրենց հերթին, բաժանվում են երկու խմբի.

1. *Ստույգ* (սահիհ), որոնք բավարարում են հիմնական հինգ պահանջները՝ պատմիչների շղթայի (խնադ) անթերի լինելը, հաղորդչի հեղինականությունը, հաղիսի տեքստի լիակատար ճշտությունը, անկախ այն բանից թե ինչպես է փոխանցվել այն: Բովանդակության անթերի լինելը և այն նշանների բացակայումը, որոնց հիման վրա մուհադդիսները կարող էին լայն կեղծ համարել: Այսպես օրինակ, Բուխարիի և Մուսլիմի «Սահիհ»-ներում բերված են միայն ստույգ հաղիսներ: Ստույգ հաղիսների բարձրագույն աստիճան են կազմում այն պատմությունները, որոնք կրկնվում են այս երկու շեյխերի աշխատություններում:

2. *Լավ* (հասան) հաղիսներ են համարվում այն հաղիսները, որոնց պատմիչների շղթայի մեջ թերություններ և բացթողումներ են հանդիպում, ինչպես նաև այն հաղիսները, որոնց ստույգ լինելու մասին չկա միաձայն կարծիք:

Մերժելի հաղիսներ.

Մերժելի հաղիսներին են պատկանում *թույլ* (դաիֆ) հաղիսները, որոնք մերժվում են այն պատճառով, որ մուհադդիսների մեծամասնությունը համարում է, որ կամ պատմիչը սխալ է թույլ տվել դրանց հաղորդման ժամանակ, կամ պատմիչը խաբեբության մեջ է մեղադրվում, կամ էլ այն պատճառով, որ այդ հաղիսները չեն բավարարում վերը նշված ստույգ լինելու համար անհրաժեշտ պայմաններին:

Մերժելի հաղիսներից առավել անբավարար համարվում են կեղծ հաղիսները, որոնք հորինված էին այս կամ այն նպատակով և ոչ մի ընդհանուր բան չունենին Մարգարեի խոսքի հետ:

Հաղիսները գրավոր ձևով ամրագրելու ավանդությունը անցել է մի բանի փուլ: Սկզբնական շրջանում հավաքագրողները դասակարգում էին հաղիսները տարրերային ձևով, դրանից հետո սկսեցին գրանցել սկզբնաղբյուր հանդիսացող մարդկանց անունների համաձայն և, ի վերջո, հաղիսները սկսեցին գրի առնել համաձայն դրանց բովանդակության: Առաջին փուլում գրանցված հաղիսներից մեզ հասել են

միայն առանձին մեջբերումներ, երկրորդից հանրահայտ Մալիք իբն Անասի «ալ-Մուվատան» է 1700 հադիսների ժողովածու և Ահմադ իբն Հանբալի «Մուսնադը» 30 000 հադիս: Երրորդ փուլը բավականին նշանակալից հանդիսացավ և համընկավ IX դարի երկրորդ կեսի հետ, երբ երկարատև վիճաբանությունների արդյունքում աստվածաբան-գիտնականները համաձայնության եկան, որ հադիսների 6 ժողովածուներ պարունակում են ստույգ հադիսներ և իրավունք ունեն սուննայի աղբյուր համարվել: Դրանք են Իմամ Բուխարիի «Սահիհ», Մուսլիմ ալ-Քուշայրիի «Սահիհ», Աբու Դաուդ Սուլեյման աս-Սիջիստանիի «Սունան», Մուհամմասդ իբն Իսա աթ-Թիմրիզիի «Սունան», Ահմադ իբն Շուայբա ան-Նասաիի «Սունան» և Իբն Մաջի «Սունուն» աշխատությունները:

Հավաստի հադիսներ պարունակող ժողովածուներից երկուսը անվանվեցին «սահիհներ» ալ-Սահի-հեյն, դրանց հեղինակներն էին ալ-Բուխարին և Մուսլիմը, և նրանց կողմից հավաքած ժողովածուների բովանդակությունը *համարվեց անվիճելի*⁸ Դրանցից մեկը՝ «Սահիհ ալ-Բուխարին», փաստորեն, Դուրանից հետո Իսլամի երկրորդ ամենահեղինակավոր աղբյուրը հանդիսացավ:

Դարաշրջանի մուհադիսներին հատուկ պահանջկոտությամբ, Իմամ ալ-Բուխարին 810-870 հավաքեց և ստուգեց, թե ինչպես են փոխանցվել 600 հազար հադիս, որոնք այդ ժամանակ շրջանառության մեջ էին և 200 հազար, որոնք նա լսել էր իր ուսուցիչներից և տեղեկատուներից: Ավանդությունների այս ահռելի քանակությունից նա որպես «անպարսավելի» ընտրեց միայն 7400 հադիս, որոնք և կազմեցին իր «Ալ-Ջամի աս-Սահիհ» աշխատությունը: Ժողովածուն աչքի է ընկնում նրանով, որ դրա մեջ առաջին անգամ հադիսները դասակարգված են «մուսաննաֆ» կերպով, այսինքն՝ ըստ բովանդակության: Դասակարգման այս միջոցը թույլ տվեց ալ-Բուխարիին իր աշխատության մեջ ներառել և ներկայացնել ամենատարբեր բովանդակություն ունեցող Արարում, իրավագիտություն, բժշկություն,

առևտուր, կենցաղ, կենսագրություն և այլն հադիսներ: Բերված հադիսների նյութը, պատմելով Մարգարեի պատգամների մասին և ամփոփ ներկայացնելով սերունդների գործնական փորձը, կարգավորում էր մուսուլմանական համայնքի կյանքի բոլոր բնագավառները, միաժամանակ հիմք դնելով արժեքների նոր համակարգին, որն ի վերջո հանդիսացավ այն անկյունաքարը, որի վրա զարգացավ մուսուլմանական իրավունքի ամբողջ հայեցակարգը:

Ահա այս պահից, ըստ երևույթին, անցյալում տեղի ունեցած իրադարձությունների և առանձին դեպքերի մասին պատմությունները ձեռք են բերում նոր որակ: Հավատացյալների համար դրանք այլևս սովորական հաղորդում չեն տեղի ունեցածի մասին, այլ սկսում են ընկալվել որպես «լուր իրադարձության մասին», որը կարևոր է ոչ միայն առօրյա խնդիրների և միջցեղային հարցերի կարգավորման համար, բայց և անհրաժեշտ է հասկանաճալու համար մարդկային կյանքի ընդհանուր ընթացքը: Հադիսներում ներկայացված պատմությունը դառնում է ոչ միայն անցյալի մասին տեղեկատու, այլ նաև «կյանքի ուսուցիչ»:⁹

Այսպիսով հադիսները միջոց հանդիսացան արաբական նվաճումներին և խալիֆայության գոյացմանը հաջորդած նոր հասարակական և գաղափարական կացությունը իսլամին հարմարեցման համար, իսկ սուննան թույլ տվեց կարգավորել խալիֆայի և հասարակության կյանքի բազմաթիվ գործնական հարցեր: Իրենց հերթին, հադիսների ձևով իսլամ ներթափանցեցին այդ կրոնն ընդունած ժողովուրդների մշակութային և գաղափարական ավանդությունների բազմաթիվ տարրեր: Հադիսները հանդիսանում են նաև իսլամի զարգացման տարրեր փուլերի կարևորագույն հուշարձաններ: Ներկայումս հադիսների հավաստիության վերաբերյալ բանավեճը՝ իսլամի մոդեռնիստական շարժման մասերից մեկն է, իսկ արևելագետների քննադատական կշտամբանքներից հադիսների հավաստիության պաշտպանումը դարձել է ժամանակակից մուսուլման-ավանդապահների սիրված թեմաներից մեկը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. П.А. Грязневич, “Развитие исторического сознания арабов VI-VIII вв.”, Очерки истории арабской культуры V-XV вв., М. 1982.
2. Արաբերեն՝ *պատմվածք, ավանդություն*:
3. Արաբերեն՝ *սովորույթ, փորձ, ավանդություն, Մուհամադի արարքների մասին հադիսների ժողովածու*:
4. Արաբերեն՝ *հենարան, ապացույց, աղբյուր, հադիսի փոխանցողների շղթա*:
5. Արաբերեն՝ *ընկեր, ուղեկից*:
6. И.М. Фильштинский. История арабской литературы V-начала X века, М., 1985, с.149.
7. Хрестоматия по исламу, М., 1994, с. 86.
8. Д.В. Ермаков, “Хадисы и хадисная литература”, Ислам: историографические очерки, М., 1991, с. 85.
9. П.А. Грязневич, “Развитие исторического сознания арабов VI-VIII вв.”, Очерки истории арабской культуры V-XV вв., М., 1982., с. 237.

Սույն հոդվածում փորձ է արվում վերլուծության ենթարկել ողջույնի ծեսը սուննիական իսլամում և տեսնել, թե ինչ աղբյուրներից է սնվում այն և ինչ կազմակերպչական ու կարգավորիչ դեր է կատարում ունեալի՝ ներսում: Ընտրվել է ողջույնի ծեսը, որովհետև ողջույնի ծեսերը ինքնատիպ են յուրաքանչյուր մշակույթի համար և եթե պատկերացնենք, որ մարդկային փոխհարաբերությունները մի գիրք է, ապա ողջույնի ծեսը այդ գրքի ներածությունն է: Լինելով հիմնական և անկյունաքարային ծեսերից մեկը՝ ողջույնի ծեսը ձևավորման ընթացքում իր մեջ է ներառում տվյալ հասարակության և մշակույթի կայացման փուլերը: Այդ իսկ պաճառով կարևոր է և հետաքրքիր ուսումնասիրել ողջույնի ծեսը սուննիական իսլամում: Բացի այդ մեկ այլ հանգամանք ևս հետաքրքրում է մեզ այս ուսումնասիրության մեջ, ըստ որի՝ ողջույնի ծեսը հանդիսանում է այն գործիքն ու զենքը, որով հասարակության մի անդամ (մեր պարագայում ունեալի անդամը) ընդունում կամ մերժում է տվյալ հասարակության կամ մեկ այլ հասարակության անդամներին:

Մահմեդական հասարակության մեջ ողջույնի ծեսի վերաբալ մասը արտահայտվում է արաբերեն *աս-սալամ ալեյքում*, իսկ պատասխանը՝ *ալեյքում աս-սալամ* բանաձևերով: Այս բանաձևերում *սալամ* բառը կազմված է *սալիմ* հիմքից, որը այլ իմաստների հետ մեկ տեղ նշանակում է *լինել ապահով, ողջ, անվնաս մնալ*: Երևում է, որ ողջույնի բանաձևի իմաստային բեռը իր հերթին սկզբունքային դեր է խաղացել հասարակության տարբեր անդամների հետ ողջույնի փոխանակման հարցում (օրինակ՝ այլադավանների հետ ողջույնի փոխանակման հարցում, որին կանոնադրաբանք ստորև): Ամբողջացնելով *սալամ* բառի իմաստային ծանրաբեռվածությունը՝ պետք է նշել, որ *սալամ*-ը հանդիսանում է Ալլահի անուններից մեկը²:

Մինչ կանցնենք ողջույնի ծեսի աղբյուրների ուսումնասիրությանը, կարևոր է հիշատակել այն հադիսը, որը ըստ երևույթին ձևավորել է այս ծեսի ծիսական կողմը, այն է՝ ողջունել երեք անգամ, հպվելով առաջին աջ ուսով, ապա՝ ձախով և նորից աջով: Ավանդությունը վկայում է, որ երբ Մարգարեն ողջունում էր, նա ողջունում էր երեք անգամ³: Պետք է նշել նաև, որ մահմեդականություն, ի տարբերություն քրիստոնեության և այլ կրոնների, չի նախատեսում յուրահատուկ ողջույնի ծիսակատարություն կրոնի մարդկանց համար և պաշտամունքի վայրերում: Հադիսները վկայում են, որ, երբ Մարգարեն նստած էր մզկիթում շրջապատված աշակերտներով (*ֆֆի ալ-հալկաթի*), նա ընդհատվում էր և պատասխանում էր ողջույններին: Նրա արարքից կարելի է ենթադրել, որ չի արգելվում ողջունել մզկիթում: Մեկ այլ հադիս էլ կարգավորում է աղոթքի ժամանակ ողջույնի փոխանակման հարցերը: Ըստ ավանդության

Սուլեյմանյա մարգարեն աղոթում էր մզկիթում, երբ նրան է մոտենում մի մարդ և ողջունում: Մարգարեն պատասխանում է նրա ողջույնին, սակայն նախատում և խորհուրդ է տալիս վերադարձալ և աղոթել⁴: Այս հադիսում երևում է, որ իսլամը ողջույնը համարում է Ալլահին հաճելի գործ, սակայն եթե ստացվել է այնպես, որ այն ընդհատել է աղոթքը, ապա պետք է ողջունել և վերադարձալ ու շարունակել աղոթքը, քանզի ողջույնը ավելի կարևոր է քան մնացած գործերը, բացի աղոթքից:

Անդրադարձալով ողջույնի ծեսը ձևավորող աղբյուրներին՝ կարելի է առանձնացնել երկուսը՝ Ղուրանը և հադիսները: Անշուշտ, ողջույնի ծեսի կայացման գործում իր դերն է ունեցել նաև նախաիսլամական Արաբիայի ավանդույթը, որը, սակայն, դժվար է համարել առանձին աղբյուր, քանզի նախաիսլամական Արաբիայի ավանդության տարրերը, որոնք մտել են ողջույնի ծեսի մեջ, անցել են իսլամի պրիզմայով և արտացոլվել են ավանդության մեջ՝ հադիսների տեսքով:

Ղուրանում, երկու տասնյակի հասնող այաթներում, հիմնականում մեքքայական շրջանի, հանդիպում է *աս-սալամ ալեյքում* բանաձևը⁵: Կարելի է ասել, որ այս այաթները ձևավորել են ողջույնի ծեսի արժեքային դաշտը, ի տարբերություն հադիսների, որոնք նպաստել են նաև ծիսական մասի ձևավորմանը: Այս այաթները պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի խմբի, կապված այն հանգամանքի հետ, թե ում է ուղղվում վերը նշված բանաձևը: Ղուրանում ողջույնի ծեսին վերաբերող այաթներից կարելի է առանձնացնել մի քանի առավել հետաքրքիրները, որոնցում երևում է ողջույնի բանաձևի բազմակի կիրառությունը տարբեր պարագաներում: Օրինակ *աս-սալամ ալեյքում* բանաձևով է Ղուրանը ողջունում դրախտ մտնողներին (14:23, 16:32, 39:73) և սույն բանաձևով դիմում է նաև դրախտ չմտածներին՝ ցանկանալով նրանց խաղաղություն (7:46): Մեքքայական շրջանի մի քանի այաթներ խորհուրդ են տալիս խաղաղություն (*աս-սալամ*) մաղթել այլադավաններին և հեռանալ նրանցից, երբ նրանք հանդիմանում են ընդունել իսլամի խոսքը (19:47, 28:55, 43:89): Այսինքն՝ այլադավաններին առաջարկվում է ունենալ մտնել և խաղաղություն (ապահովություն) ստանալ՝ դարձալ *զիմմի*, իսկ ողջույնին չպատասխանելը դիտվում է որպես առաջարկի մերժում:

Ողջույնի ծեսի ձևավորման հիմնական աղբյուրներ են հանդիսանում հադիսները: Մեր ուսումնասիրության համար մենք օգտվել ենք Ալ-Բուխարիի և Մուալիմի հադիսների ժողովածուներից, ինչպես նաև մալիքիական և հանբալիական մազհաբների հիմնադիրների աշխատություններից: Կանոնակարգելու համար հադիսները, որոնք վերաբերում են ուսումնասիրվող խնդրին, կարելի է դրանք պայմանականորեն բաժանել խմ-

բերի: Առաջին խմբի մեջ կարելի է առանձնացնել այն հաղիսները, որոնք կարգավորում են ումմայի ներսում ողջույնի փոխանակման հարցերը: Մուհամմադ մարգարեն ասում էր, որ մահմեդականը մահմեդականի հանդեպ ունի հինգ պարտավորություն՝ պատասխանել ողջույնին, առողջություն ծանկանալ փռշտալուց, արձագանքել կոչին (*ադ-դա'վա*), խնամել հիվանդին և մասնակցել թաղման թափորին⁶: Այս հաղիսի առկայությունը ավանդության մեջ վկայում այն հանգամանքի մասին, որ ումմայի ձևավորման ընթացքում խնդիր կար կազմակերպել մահմեդականների միջև թոխհարաբերությունները և այդ գործընթացում կարևոր դեր ուներ ողջույնի ծեսը, որը ինչպես նշվեց, իր բովանդակությամբ ողջության մաղթման ծես է:

«Ալլահի առջև բոլորը հավասար են» սկզբունքը և ողջույնի ծեսն ու բանձնը որպես այդ սկզբունքի արտահայտման լավագույն ձև ծնունդ են տվել մի շարք հաղիսների, որոնք կանոնակարգում են այդ խնդիրը: Այսպիսով ավանդությունը խորհուրդ է տալիս հեծյալին որպիսի նա ողջունի քայլողին, իսկ քայլողին՝ ողջունել նստածին⁷: Լրացնելով այս շարքը՝ Մալիք իբն Անասը ասում էր. «Եթե ողջունում է ազգից (*ալ-կաում*) մեկը, ապա նա ողջունում է մնացածի փոխարեն ևս»⁸: *Ալ-կաում* բառի իմաստը կարելի է ընդհանրացնել ու ընդլայնել և հասկանալ որպես մարդկային խումբ ընդհանրապես, այսինքն՝ ազգ, ցեղ, մարդկանց ժողով, համախոհների հավաքույտ և այլն:

Ողջույնի ծեսի տեսանկյունից ումմայի լիիրավ անդամներ էին համարվում տարեց կանայք, մայրերը և այն կանայք, որոնց ավանդությունը անդրադարձնում է *ալ-մութաջալա* տերմինով և խորհուրդ է տալիս ողջունել նրանց⁹: Սեկ այլ պատկեր է աղջիկ և տղա երեխաներին ողջունելու հարցում, որոնց միջև ավանդությունը խիստ տարբերություն է դնում՝ ընդունելով, որ կարելի է ողջունել տղա երեխաներին և անտեսել աղջիկներին¹⁰: Այսպիսի մոտեցման ակունքները կարելի է տեսնել նախաիսլամական Արաբիայում, որտեղ չոր կիսաանապատային կլիման մի կողմից, և քոչվոր կյանքն ու չընդհատվող միջցեղային հարձակումները մյուս կողմից, ավելի ու ավելի էին կարևորում տղա երեխաների դերը, որոնք իրենց հերթին պիտի դարձնեցին ցեղի, ընտանիքի պահապանն ու շարունակողը: Տղա երեխայի նման ընկալվում լիովին ընդունվել է իսլամի կողմից և ձևակերպվել ավանդության մեջ:

Ողջույնը, որպես ողջության, խաղաղության, առողջության և, ընդհանրապես, դրական լիցքի հաղորդման ծես, օգտագործվում էր նաև որպես պատժի միջոց: Պարզապես արգելվում էր ողջունել ումմայի թերացած, մեղք գործած անդամներին: Դրանով նրանք դրվում էին ումմայից դուրս: Ապաշխարհելուց, մեղքերից մագրվելուց հետո միայն նոր կարելի էր ողջունել նրանց: Ավանդությունը մեղքերից առանձնացնում է խմիչք օգտագործելու մեղքը և արգելում է ողջունել խմիչք օգտագործած մարդուն, սակայն չմեկնաբանելով կարելի է ողջունել նրան, եթե նա ապաշխարհել է,

թե ոչ¹¹:

Հաջորդ խումբ հաղիսները, որոնք կարելի է առանձնացնել, վերաբերում են մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների միջև ողջույնի փոխանակման հարցերին: Առաջին հայացքից կարծես թե աննշան մի հանգամանք, սակայն պետք է նշել, որ խորքային ուսումնասիրության տեսանկյունից երևում է տվյալ հարցի կարգավորման կարևորությունը, քանի որ միջնադարում ողջույնի ծեսը դեռ չէր կորցրել իր բովանդակությունը և չէր ընկալվում միայն իր ծիսական մասով: Հայտնի է, որ խալիֆաթում ոչմահմեդականները առանձնացված չէին և ապրում էին մահմեդականների հետ միասին կողք կողքի: Այս պայմաններում բնական էր, որ մահմեդականները և ոչ մահմեդականները պետք է շփվեին ոչ միայն գործնական փոխհարաբերության ընթացքում, այլ նաև առօրյա կյանքում: Օրինակ, մահմեդականը կարող էր ամեն օր հանդիպել իր ծանոթ կամ հարևան ոչմահմեդականին, և բնական էր, որ հանդիպման ժամանակ մարդիկ փոխանակվում են ողջույններով, սակայն այս դեպքում առաջանում էին խնդիրներ, որոնց էլ մանրամասն անդրադարձել և մեկնաբանել է ավանդությունը: Ուսումնասիրելով այս հարցին վերաբերող հաղիսները՝ կարելի է առանձնացնել հետևյալ ասպեկտները.

1. Արգելվում է, որ մահմեդականը առաջինը ողջույն ուղղի հրեային կամ քրիստոնյային¹²: Կարելի է ենթադրել, որ այսպիսի մոտեցումը կապված էր հաղթողի, իշխողի հոգեբանության հետ, որը չէր կարող թույլ տալ իջնել և հավասարվել իր իշխանության տակ գտնվողներին: Արգելքի համար պատճառ կարող էր հանդիսանալ նաև, ինչպես նշվել է, արաբերեն ողջույնի բանաձևը (*աս-սալամ ալեյքում*), քանի որ անտրամաբանական է հավանական թշնամուն խաղաղություն, ողջություն (*սալամ*) ցանկանալը: Առաջինը ողջունելու արգելման պատճառ կարող էր հանդիսանալ նաև այն մտավախությունը, որ ողջույնը կարող էր չընդունվել քրիստոնյայի կամ հրեայի կողմից, ինչի արդյունքում մահմեդականը անհարմար դրության մեջ կարող էր հայտնվել: Բացառություն էր արվում այն դեպքում, երբ ոչ մահմեդականները գտնվում էին մահմեդականների հետ մի բազմության մեջ,¹³ այսինքն այս պարագայում նույնպես չէր խախտվում վերը նշված սկզբունքը, քանի որ ողջույնը հասցեագրված էր մահմեդականների բազմությանը:

2. Չի արգելվում պատասխանել հրեայի կամ քրիստոնյայի ողջույններին: Սակայն ավանդությունը նշում է, որ նրանց ողջույններին պետք չէ պատասխանել ավանդական պատասխանով՝ *վա ալեյքում աս-սալամ*, այլ պետք է պարզապես պատասխանել *վա ալեյքում* կամ *ալեյքում* առանց «վավ» հարֆի և «սալամ» բառի¹⁴: Հարկ է նշել, որ մահմեդական կրոնա-իրավական դպրոցները (*մազհաբ*) միասնական մոտեցում չեն ձևակերպել այս հարցի շուրջ, և կապված այն հանգամանքի հետ, թե որ մազհաբի հետևորդ է հավատացյալը, նա կարող է ընտրել *վա ալեյքում* և *ալեյքում*

պատասխանների միջև: Իսկ ինչ վերաբերում է մահմեդականների և բազմաստվածապաշտների միջև ողջույնի փոխանակմանը, ապա ավանդությունը խորհուրդ է տալիս պատասխանել բազմաստվածապաշտների ողջույններին եզակի թվով, այսինքն՝ *ալեյքա*¹⁵: Ողջույնի համատեքստում հիշատակվում են նաև հադիսներ, որտեղ նշվում է, որ հրեաները հաճախակի մահ էին ցանկանում մահմեդականներին փոխարինելով ողջույնի ավանդական *աս-սալամ ալեյքում* բանաձևը *աս-սամ ալեյքում* ձևով¹⁶: «Սամ» բառը կարելի է թարգմանել որպես *թույլ*: Շարիաթը այսպիսի «ողջույններին» խորհուրդ է տալիս պատասխանել միայն *վա ալեյքում* կամ *ալեյքում* և չավելացնել ոչ մի անձեք, քանի որ Մուհամմադը նման արարքի համար նախատում էր 'Ահլային'¹⁷: Ինչպես նախորդ դեպքում, այնպես էլ այս անգամ բանավեճ ծավալվեց «*վալ*» հարֆի կիրառության հարցի շուրջ, որի արդյունքում ընդունվեց, որ էական նշանակություն չունի «*վալ*» հարֆի կիրառությունը պատասխանի ժամանակ, քանի որ մահը ընդհանուր է հավատացյալների և անհավատների համար¹⁸:

Հիշատակության են արժանի նաև հադիսների այն խումբը, որոնք հետաքրքիր տեղեկություն են հայտնում մարդու և Ալլահի բարեպաշտ էակների՝ հրեշտակների միջև փոխադրման մասին: Ինչպես նշվեց, ողջույնի ծեսը հանդիսանում է դրական լիցքի աղբյուր և ծեսին մասնակիցները, կամա թե ակամա, տալիս են իրենցից մի մասնիկ բարի մաղթանքի տեսքով և վերցնում են նույնքան կամ ավելին: Այս համատեքստում առավել կարևորվում է Ալլահի անկեղծ, բարի էակների՝ հրեշտակների հետ ողջույնով թոխանակվելու հարցը: Ավանդությունը հայտնում է, որ մի անգամ Մարգարեն

իր մոտ է կանչում Ահլային և ասում է. «Սա Գաբրիելն է և նա ողջունում է քեզ», որին Ահլան պատասխանում է. «Խաղաղությունն ու Ալլահի գթությունը նրա հետ, դու (Մուհամմադ) տեսնում ես այն ինչ մենք չենք տեսնում»¹⁹: Բնական է, որ հասարակ մահկանացուն չէր կարող տեսնել գերբնական էակներին, որի պատճառով էլ Ահլան պատասխանում է երրորդ դեմքով: Մեկ ուրիշ հադիս, ելնելով նույն սկզբունքից, որ հասարակ մահկանացուն չի կարող տեսնել գերբնական էակներին, խորհուրդ է տալիս անմարդաբնակ տուն մտնելուց ողջունել Ալլահի արդարակյաց էակներին²⁰, որը ըստ երկուսին այդ տանը ապրելու կամ մտնելու թույլտվություն ստանալու ինքնատիպ ակտ է: Ողջունելով՝ ստանում ես պատասխան ողջույն, որն էլ հանդիսանում է այդ թույլտվությունը: Մուհամմադ մարգարեն ասում էր, որ հրեշտակները մարդկանց ողջույններին պատասխանում են. «Խաղաղությունն ու Ալլահի գթությունը քո հետ»²¹: Այս հադիսից երևում է, որ հրեշտակները մարդկանց դիմում են եզակի թվով:

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ ողջույնի ծեսը սնվում է Ղուրանից և հադիսներից: Ընդվորում Ղուրանը ծևավորել է այդ ծեսի առժեքային դաշտը, իսկ հադիսները բացի արժեքային դաշտից անդրադարձել են նաև ծիսական մասին: Երկրորդ ավանդությունը ողջունելը համարում է Ալլահին հաճելի գործ և հարկ եղած դեպքում ողջունման ծեսը դարձնում է պատժի գործիք՝ զրկելով ումմայի մանդեպ թերացած անհատներին ողջունվելու իրավունքից: Երրորդը՝ թույլտվություն տալու և ստանալու ինքնատիպ ակտ: Ընդհանրացնելով, կարելի է նշել, որ ողջույնի ծեսը ումմայի ներսում կարգավորիչ դեր է կատարում:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ումմա տերմինը պետք է հասկանալ որպես կրոնական համայնք, այսինքն՝ հավատացյալների այն համայնքը, որը ստեղծվել էր Մարգարեն և թողել է նրանց որպես ժառանգություն:
2. Ահմադ իբն Համբալ, Ալ-Մուսնադ, հ. 3, էջ 397:
3. Սահիհ Ալ-Բուխարի, Դառ ալ-Հադիս, Ալ-Կահիռա, հ. 8, էջ 289:
4. Նույն տեղում, էջ 291:
5. 6:54, 7:46, 10:10, 11:69, 13:24, 14:23, 16:32, 19:15, 27:59, 28:55, 33:44, 36:58, 37:79, 109, 120, 130, 181, 39:73, 43:89, 51:25, 97:5:
6. Սահիհ Մուսլիմ, բի շարիի ալ-Նավաուի, ալ-Կահիռա, 1319 հ., հ. 7, էջ 394:
7. Նույն տեղում:
8. Մալիք իբն Անաս, Ալ-Մուվատ'ա, Ալ-Մադրեթ, 1999, էջ 833:
9. Նույն տեղում:
10. Սահիհ Ալ-Բուխարի, Դառ ալ-Հադիս, Ալ-Կահիռա, հ. 8, էջ 290:
11. Նույն տեղում, էջ 292:

12. Սահիհ Մուսլիմ, բի շարիի ալ-Նավաուի, ալ-Կահիռա, 1319 հ., հ. 7, էջ 400: Մալիք իբն Անաս, Ալ-Մուվատ'ա, Ալ-Մադրեթ, 1999, էջ 834:
13. Սահիհ Մուսլիմ, բի շարիի ալ-Նավաուի, ալ-Կահիռա, 1319 հ., հ. 7, էջ 402:
14. Նույն տեղում, էջ 401:
15. Նույն տեղում, էջ 402:
16. Սահիհ Մուսլիմ, բի շարիի ալ-Նավաուի, ալ-Կահիռա, 1319 հ., հ. 7, էջ 398-400: Մալիք իբն Անաս, Ալ-Մուվատ'ա, Ալ-Մադրեթ, 1999, էջ 834: Ահմադ բն Համբալ, Ալ-Մուսնադ, հ. 6, էջ 231:
17. Սահիհ Մուսլիմ, բի շարիի ալ-Հավաուի, ալ-Կահիռա, 1319 հ., հ. 7, էջ 400:
18. Նույն տեղում, էջ 401:
19. Սահիհ Ալ-Բուխարի, Դառ ալ-Հադիս, Ալ-Կահիռա, հ. 8, էջ 290:
20. Մալիք իբն Անաս, Ալ-Մուվատ'ա, Ալ-Մադրեթ, 1999, էջ 835:
21. Սահիհ Ալ-Բուխարի, Դառ ալ-Հադիս, Ալ-Կահիռա, հ. 8, էջ 290:

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԱՍԼՈՒՔՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (13-րդ դարի 70-ական թթ.)

Արամ Հովհաննիսյան

13-րդ դարի 70-ական թվականների Մերծավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական իրադրությունը բնութագրվում էր բավականաչափ բարդությամբ: Մոնղոլների գրոհի թափը թուլացել էր, նրանք մեծ ուժեր չէին կենտրոնացնում մամլուքների դեմ պատերազմում հաղթելու համար: Իրանի մոնղոլական պետությունից՝ իլխանությունից պայքարը մեծ ուշադրություն և ճիգեր էր պահանջում Ռուկնե հորդայի և Չաղաթայի ուլուսի դեմ: Իկոնիայի սուլթանությունը վերջնականապես թուլացել էր, իսկ խաչակրաց պետությունները կործանման եզրին էին հասել: Փոխարենը օր օրի հզորանում էր Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությունը՝ դառնալով Մերծավոր Արևելքի ամենաազդեցիկ ռազմաքաղաքական ուժերից մեկը:

Մինչև 13-րդ դարի 70-ական թվականները հայմոնղոլական հարաբերությունները գտնվում էին բավական բարձր մակարդակի վրա: Կիլիկյան Հայաստանը և մոնղոլները միմյանց հետ կապված էին դաշնակցային կապերով, որոնք հաստատվել էին դեռևս Չեթուն թագավորի և Մանգու մեծ խանի միջև 1254 թ.: Ինչ վերաբերում է Կիլիկյան Հայաստանի ու արևմուտքի հարաբերություններին, ապա պետք է նշել, որ Կիլիկիայի հայերը գրեթե միշտ ունեցել են սերտ կապեր նրանց հետ²:

Հայ-եգիպտական հարաբերությունները 13-րդ դարի 60-ական թվականների սկզբից բավականին բարդացան: Դրա պատճառն այն էր, որ մոնղոլները, պատերազմելով Եգիպտոսի սուլթանության դեմ, պայքարի մեջ էին ներքաշում նաև Կիլիկիային³: Օրինակ, երբ մոնղոլները որոշեցին գրավել Սիրիան (Ասորիքը), Հուլավուի պահանջով Չեթուն արքան հսկայական բանակով (20 հազար հեծելազոր, 40 հազար հետևազոր) մասնակցեց ռազմական գործողություններին⁴: Եվ Կիլիկիայի նման քաղաքականությունը զայրացնում էր մամլուքներին: Միջնադարյան պատմիչների մի մասը այն կարծիքին էր, որ Եգիպտոսի հետ այլևս հնարավոր չէր ունենալ նորմալ հարաբերություններ: Օրինակ, ըստ Չեթուն պատմիչի՝ Եգիպտոսի սուլթանը որոշել էր կործանել Կիլիկիայի թագավորությունը⁵: Հայերն էլ իրենց հերթին զգուշանալով մոնղոլների վրեժխնդրությունից⁶, աշխատում էին հեռու մնալ մամլուքների հետ շփումից, չկատարելով նրանց պահանջները:

Ամենայն հավանականությամբ Լևոն 3-րդի (1270-1289) թագավորության առաջին տարիներին մամլուքների հետ պահպանվել են բարեկամական հարաբերություններ: Այս առումով բնորոշ է այն փաստը, որ սուլթան Բեյբարսը (1260-1277) նախ շնորհավորել է Լևոնին գահին բարձրանալու կապակցությամբ, ապա իր ցավակցությունը հայտնել Լևոնի հոր՝ Չեթունի մահվան առիթով⁷: Պետք է նաև նշել, որ Եգիպ-

տոսում Լևոնի գերության ժամանակ սուլթան Բեյբարսը նրա հանդեպ շատ բարյացակամ վերաբերմունք է ցուցաբերել, նույնիսկ նրան թույլ էր տվել ուղևորություն կատարել դեպի Երուսաղեմ⁸:

Ինչո՞վ կարող է բացատրվել սուլթան Բեյբարսի նման հոգատարությունը ապագա հայոց արքայի նկատմամբ: Կարելի է ենթադրել, որ Բեյբարսը ցանկացել է իր կողմը քաշել Լևոն 3-րդին: Բացի այդ, դեռևս Չեթուն թագավորի օրոք դեպի Եգիպտոս հաց, փայտ, երկաթ, նպարեղեն և այլ ապրանքներ արտահանելու և ընդհանրապես մամլուքների հետ առևտուր անելու վրա արգելք էր դրված⁹: Բարեկամանալով Լևոնի հետ՝ Բեյբարսը կարող էր դրականորեն լուծել այդ հարցերը և թուլացնել մոնղոլների դիրքերը տարածաշրջանում: Չեթուն դեպքերը ցույց տվեցին, որ Լևոն 3-ը բնավ մտադիր չէր բարեկամանալ Եգիպտացիների հետ: Եվ դրա վառ ապացույցն այն փաստն է, որ 1271 թ. նա վերահաստատում է առևտրական պայմանագիրը Կիլիկյան Հայաստանի և Վենետիկի միջև¹⁰: Հավանաբար սա առաջ է բերել Եգիպտացիների զայրույթը: Այդ մասին է վկայում նաև Մարկո Պոլոն, բայց Լևոնի ուղարկած դեսպանները համոզեցին նրա ետ վերադառնալ¹¹: Հաջորդ փաստն այն է, որ Լևոն 3-ը իր կառավարման առաջին տարիներին փորձեց վերականգնել ավերված կառույցները, իրականացրեց բազմաթիվ պաշտոտականական աշխատանքներ¹²: Միսն ամրացվեց և գեղեցկացվեց¹³: Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ, որ ըստ 1268 թ. կնքված հաշտության պայմանագրի, հայերն իրավունք չունեին մի շարք տարածքներում վերականգնողական աշխատանքներ կատարել: Այս աշխատանքները ձեռնարկելուց առաջ Լևոնը լավ էր հասկանում, որ դա հարուցելու է Եգիպտացիների հակազդեցությունը: Գիտական գրականության մեջ հայ-եգիպտական հարաբերությունների բարդացումը բացատրվում է նաև նրանով, որ Կիլիկյան Հայաստանը դաշնակից էր մոնղոլներին, նրանց հետ մասնակցում էր մոնղոլների դեմ պատերազմներին, օգնություն էր խնդրում Եվրոպայից, բավականին սերտ հարաբերությունների մեջ էր արևմուտքի և խաչակիրների հետ¹⁴: Կիլիկյան Հայաստանի նման քաղաքականությունը, իհարկե, ձեռնտու չէր Եգիպտոսին և հայերի այդ քայլերի պատճառով հարաբերությունները անընդհատ լարված էին մնում:

Հայ-եգիպտական հարաբերությունները պետք է բնութագրել նաև տնտեսական տեսանկյունից՝ համակողմանիորեն լուսաբանելու անհրաժեշտությունից ելնելով: 1258 թ. մոնղոլների կողմից Բաղդադի գրավումից հետո, իսկ 1268 թ. Եգիպտացիների կողմից Անտիոքին տիրելուց հետո, Միջերկրականի նավա-

հանգիստներից, Ասորիքից և Միջագետքից դեպի կենտրոն նական Ասիա, Չինաստան, Հնդկաստան, Ռուսաստան տանող քարավանային ճանապարհների ուղղությունը փոխվեց¹⁵: 13-րդ դարի երկրորդ կեսին Մերձավոր Արևելքի երկրների միջև կատարված սահմանային մեծ փոփոխության պատճառով եվրոպացիների ու մոնղոլների համար միակ ձեռնտու առևտրական նավահանգիստը Այասն էր մնացել: Միջազգային քաղաքական այս նոր իրադրության պայմաններում Կիլիկիայի ռազմաստրատեգիական ու տնտեսական նշանակությունը ավելի մեծացավ: Մամլուքներին թշնամի մոնղոլները և արևմուտքի վաճառականները միմյանց հետ հարաբերություններ էին պահպանում Այասի վրայով անցնող քարավանային ճանապարհների միջոցով¹⁶: Մոնղոլների տիրապետությանը ենթակա ասիական երկրների և եվրոպական ժողովուրդների առևտրականները միայն Այասում կարող էին անվտանգ գործառնություններ կատարել: Այասը տարանցիկ ճանապարհների ցանցով կապված էր Տրապիզոնի, Կովկասի, Ռուսաստանի, Թավրիզի, Ասորիքի, Միջագետքի, Եգիպտոսի և բազմաթիվ այլ երկրների հետ: Ինքնընդունելի հասկանալի է, որ Կիլիկիան միջազգային առևտրից հսկայական եկամուտներ էր ստանում: Մոնղոլները՝ Եգիպտոսի մամլուքների գլխավոր հակառակորդները, փորձում էին իրենց թշնամու տնտեսական հզորությանը հարված հասցնել՝ գլխավոր առևտրական ճանապարհները Ալեքսանդրիայից, Բաղդադից ու Դամասկոսից տեղափոխելով Փոքր Ասիա՝ Տրապիզոն ու Սինոպ¹⁷: Այասը ևս, ըստ այդ ծրագրի տրամաբանության, դարձավ Թավրիզից եկող ցամաքային ճանապարհի վերջին հանգրվաններից մեկը՝ Միջերկրական ծովում ձեռնոց նետելով վենետիկյան հովանավորության ներքո գտնվող Ալեքսանդրիային ու Դամիետին¹⁸: Սրանով պետք է բացատրել այն մեծ հետաքրքրությունը, որ տարածաշրջանի նկատմամբ ցուցաբերում էին եվրոպական պետությունները՝ Վենետիկը, Ջենովան և ուրիշներ: Ռենե Գրուսեն ընդգծում է, որ միջազգային առևտրի մեջ Այասը Ալեքսանդրիայի հակառակորդն էր, որովհետև եվրոպացիները շտապում էին Այաս՝ Ալեքսանդրիայի կողմից դրված բարձր մաքսերից խուսափելու համար¹⁹: Հեռավոր Արևելքից բերում էին մետաքս, Հնդկական օվկիանոսից մարգարիտներ, Սիրիայից ու Իրանից գորգեր և այլն, իսկ Կիլիկյան Հայաստանը այդ առևտրին մասնակցում էր Տարսոնի համաքահորների երկաթով, իր անտառների փայտով, բրդով, բարձրորակ բամբակով և այլն ապրանքներով²⁰: Փաստորեն Այասը Ալեքսանդրետոի ծոցում ունեցած իր դիրքի շնորհիվ մնում էր Կիլիկիայի գլխավոր շուկան և հաղթանակորեն մրցակցում էր Ալեքսանդրիայի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ հենց առևտրական մենաշնորհի ապահովելու համար էին Եգիպտոսի մամլուքները տարբեր պատրվակներով արշավում Կիլիկիայի վրա, ավիրում էին քաղաքները և հատկապես Այաս նավահանգիստը:

Բացի ծովային ճանապարհից, երկրի համար

կարևոր նշանակություն ունեին նաև ցամաքային ուղիները: Կիլիկիայի արևմուտքից դուրս եկող առևտրական մայրուղիները ձգվում էին Միջերկրական ծովի ափով դեպի Ատալիա, Իկոնիա, Անտիոք²¹, իսկ Կապադովկիայով անցնում էին դեպի փոքր Ասիայի սևծովյան նավահանգիստներ՝ Սինոպ ու Տրապիզոն²²: Ըստ Մարկո Պոլոյի, առևտրական կարևոր ճանապարհներից մեկն էլ Այասից ձգվում էր մինչև Թավրիզ²³: Ցամաքային ճանապարհներին տիրաճալու համար Եգիպտոսի մամլուքները մեկ հարյուրամյակ շարունակ պատերազմներ մղեցին մոնղոլների ու հայերի դեմ՝ օգտագործելով նաև փոքրասիական սելջուկների ուժերը: Պատահական չէ Ռենե Գրուսենի այն պնդումը, ըստ որի Այասի անկումից հետո Եգիպտոսի սուլթանությանն անցավ Արևելյան Ասիայի առևտրի մենաշնորհը²⁴:

Լևոն 3-րդի, գահակալությունից մի քանի տարի անց կատարեց մի քայլ, որի հետևանքը եղավ հարաբերությունների կտրուկ վատթարացումը մամլուքների հետ: Նա օգնություն ցույց տալու խնդրանքով դիմեց 1274 թ. Լիոնում հրավիրված եկեղեցական ժողովին, խաչակրաց նոր արշավանք կազմակերպելու համար, բայց այդ և հետագա դիմումները ապարդյուն անցան: Մամլուքները սա զնախատեցին որպես 1268 թ. կնքված հաշտության պայմանագրի խախտում և հարձակման նախապատրաստվեցին: Պատերազմը սկսելու պատրվակներից էին նաև այն, ըստ որի Լևոն 3-րդը դադարեցրել էր մվերների առաքումը, վերականգնել էր այն տարածքները, որոնք 1268 թ. պայմանագրով ենթակա չէր վերականգնման²⁵, նաև լուրեր էին պտտվում, թե հայերը հազմելով մոնղոլների հագուստներ կողոպտում էին մամլուքների առևտրական քարավանները²⁶: Հաջորդ վարկածը էլ ավելի անհավանական է և վերաբերում է Մամուլ սուլթանի գերեզմանը երկրպագելու նպատակով Տարսոն ուղևորված երեսուն դերվիշների մի ուխտագնացության, Լևոնը հավատալով լուրերին, թե իբր ծաղկած Բեյբարսը նրանց մեջ է, բանտարկել էր բոլորին, որն էլ Եգիպտացիների ներխուժման պատրվակ էր դարձել²⁷: Մամլուքների սկսած ռազմական գործողությունների պատճառների վերաբերյալ ենթադրությունն առաջ է քաշում Մուֆազզալը, (Մուֆազզալը 13-14-րդ դարերի Եգիպտացի քրիստոնյա հեղինակ էր, որը գրել է մամլուք սուլթանների պատմությունը 1260-1317 թթ. ընկած ժամանակաշրջանը)՝ որի կարծիքով այդ պատճառը պետք է ավելի հյուսիսում՝ մոնղոլներին հպատակ Իկոնիայի սելջուկ սուլթանությունում փնտրել²⁸: Մամլուքները չէին կարող հանդուրժել, որ այդ մահմեդական սուլթանությունը ոչ իսլամական գերակայության տակ գտնվեր: Այդ դեպքում հարձակումը Կիլիկիայի վրա ընդամենը Իկոնիայի սուլթանությունը մոնղոլների լծից «ազատագրելու» նախերգանքն էր: Առավել ևս, որ արդեն բավականին երկար ժամանակ «փարվանան» (սելջուկ սուլթանի արքունիքում լոնդոն իշխանությունները ներկայացնող թյուրք վեզիրի տիտղոս) գաղտնի գործուկցում էր Բեյբարսի հետ²⁹: Հասունացել էր հար-

մար պահը, իսկ Անատոլիա ներխուժելու համար նախապես անհրաժեշտ էր հնազանդեցնել Կիլիկիան: Ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որ ինչպես այս, այնպես էլ մյուս պատրվակները, որոնց մասին հաղորդում են միջնադարյան հեղինակները, ձևական բնույթ ունեին: 1275 թ. մարտի 25-ին, երկուշաբթի օրը, եգիպտական հարյուր հազարանոց բանակը անձամբ Սուլթան Բեյբարսի գլխավորությամբ մտավ Կիլիկյան Ռայաստան³⁰: Այս տեղեկությունը կարևորվում է նրանով, որ հայկական և օտար աղբյուրների մեջ այն միակն է, որ հստակ արձանագրել է, թե ճշգրիտ երբ է եգիպտոսի մամլուքյան բանակը ներխուժել Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմանները: Այս տեղեկության ճշմարտացիությունը ապացուցվում է մեկ այլ փաստով, որի մասին հաղորդում է Մաքրիզին: Նա հայտնում է, որ 1275 թ. փետրվարի 1-ին մամլուքյան ցորքը դուրս եկավ Կահիրեից և շարժվեց դեպի Սիրիա, ապա մտավ Դամասկոս³¹: Մարտի սկզբին հասնելով Դամասկոս՝ եգիպտական բանակը կարճատև դադարից հետո ճանապարհ է ընկնում դեպի Կիլիկյան Ռայաստան: Յետևաբար կարելի է վստահորեն նշել, որ 1275 թ. մարտի 25-ի մասին տեղեկությունը համապատասխանում է իրականությանը:

Մամլուքյան բանակի մուտքը Կիլիկիա, առանց ժամանակի ճշտորեն նշման արձանագրել են նաև Սամվել Անեցին³²: Բար Յեբրաուսը³³, Սմբատ Սպարապետը³⁴ և ուրիշներ:

Երբ թշնամին մտավ Կիլիկիա որոշ հայ իշխանների մոտ խուճապ սկսվեց: Վահրամ Ռաբունին նույնիսկ ավելացնում է, որ նրանցից շատերը անցան թշնամու կողմը³⁵: Հայ իշխանների նման վարքագիծը բարդացրեց իրավիճակը: Լևոն 3-ը զգուշանալով իշխանների դավաճանությունից չհանդգնեց դուրս գալ մամլուքյան բանակի դեմ, այլ պատսպարվեց իր ամրոցներից մեկում: Աղբյուրները հաղորդում են, որ եգիպտական բանակը Կիլիկիա է մտել Դարպասակ կապանով և գրավելով Մամեստիան³⁶, Սիսը, մամլուքները այնուհետև մտնում են Տարսոն, թալանում պետական զանձերը և այնտեղից շուրջ 10 հազար մարդ գերի տանում³⁷: Աբուլ Ֆիդան տեղեկացնում է, որ Մամեստիան իր հարավային դիրքով ավելի մոտ լինելով եգիպտոսի սուլթանի երկրներին, մամլուքների հարվածներն առաջինն էր ընդունել³⁸: Այսպես և արժանանում է նույն բախտին:

Այդ նույն ժամանակ թուրքական ցեղերը ներխուժեցին արևմուտքից Կիլիկիայի սահմանները³⁹: Ընդհանուր առմամբ այս ավերիչ արշավանքը տևում է 30 օր⁴⁰: Թուրքերի և մամլուքների արշավանքի ժամանակ ընդհանուր առմամբ շուրջ 60 հազար մարդ զոհվեց⁴¹:

1276 թ. մամլուքները կրկին արշավեցին Կիլիկիա՝ նպատակ ունենալով այս անգամ այն գրավել հյուսիսարևելյան Մարաշի կողմից⁴²: Մամլուքների դեմ դուրս եկան Սմբատ Սպարապետի գնդերը⁴³: Հայերը ջախջախեցին թշնամուն: Սմբատ Սպարապետը, ցանկանալով գերի վերցնել սուլթան Բեյբարսին, հետապնդեց նրան, սակայն Սարվանդիքարի անտա-

ռում վիրավորվեց ու մահացավ⁴⁴: Այս ճակատամարտում, բացի Սմբատ Սպարապետից, մահացան նաև 14 հայ իշխաններ⁴⁵: Թշնամու կողմից կային հազարավոր սպանվածներ: Փաստորեն եգիպտոսի սուլթանության 1276 թ. արշավանքը Կիլիկյան Ռայաստան անփառունակ ավարտ ունեցավ: Ինչպես նշում է Մարիուս Կանարը, այս արշավանքի հիմնական նպատակը այն էր, որ սուլթան Բեյբարսը ձգտում էր տիրանալ կենտրոնական Անատոլիա տանող առևտրական ճանապարհին⁴⁶: Փաստ, որը մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ մամլուքների հիմնական նպատակը առևտրական մենաշնորհին տիրելն էր: Չկարողանալով գրավել Կիլիկիան, եգիպտացիները Ասորիքի վրայով մտնում են Փոքր Ասիա, գրավում Կեսարիան⁴⁷: Տիրանալով Կեսարիային նրանք հույս ունեին Կիլիկիային զրկելու մոնղոլների հետ շփումից:

1277 թ. հունիսի 22-ին, հինգշաբթի օրը 57 տարեկան հասակում Դամասկոսում մահացավ սուլթան Բեյբարսը⁴⁸: Սուլթան Բեյբարսը հսկայական ներդրում է ունեցել ոչ միայն եգիպտոսի, այլև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական աշխարհի համար: Կառավարելով 17 տարի և 2 ամիս⁴⁹, նա փրկեց ամբողջ Մերձավոր Արևելքի մուսուլմանական աշխարհը մոնղոլների ավիրումից: Բեյբարսը անձամբ 15 ճակատամարտերի ժամանակ մասնակցել է՝ չվախենալով մահվան վտանգից⁵⁰: Անդրադառնալով սուլթանի մահվան, պետք է նշել, որ այդ մասին կան տարբեր տեղեկություններ: Ըստ հայկական աղբյուրների՝ Բեյբարսը պետք է մեռած լիներ Մարաշում մամլուքների կրած պարտության ժամանակ ստացած վերքից⁵¹: Ավելի հավանական է արևելյան աղբյուրների այն վարկածը, ըստ որի սուլթանը մահացել էր մահացու թույնը խմելով⁵²: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Սաիդ Բարակա խանը, որը դեռևս երիտասարդ էր⁵³:

Հայերը 1278 և 1279 թթ. նոր պատվիրակություններ ուղարկեցին Եվրոպա՝ օգնության խնդրանքով⁵⁴: Օգտվելով այս առիթից մամլուքները ասպատակում են Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջանները, ապա հարձակվում են Հռոմկլայի հայրապետանիստ բերդաքաղաքի վրա⁵⁵: Քիչ անց, 1279 թ. նոյեմբերին, Սաիդ Բարակա խանը ստիպված հրաժարվեց գահից և այն անցավ Քալաունին (1279-1290), որը մասնակցել էր արդեն երկու արշավանքների դեպի Կիլիկյան Ռայաստան՝ 1266, 1275 թթ.: Այս դեպքերից հետո Կիլիկիայում որոշ ժամանակ խաղաղություն հաստատվեց:

Ընդհանուր առմամբ պետք է ասել, որ 1270-ական թվականների առաջին կեսը Կիլիկիայի համար խաղաղ է անցել: 1275-1276 թթ. Կիլիկիան գտնվում էր ավերիչ արշավանքների մեջ: 1275 թ. մամլուքները մասնակի հաջողության հասան, իսկ 1276 թ. անհաջողության են մատնվում: Ի վերջո պետք է նշել, որ հայ-եգիպտական խնդիրը այսքանով չավարտվեց և սուլթան Քալաունի օրոք Կիլիկյան Ռայաստանը նոր փորձություններ ապրեց:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 367, Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 229, Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն քաթարաց, Երուսաղէմ, 1974, էջ 22, Հեթում Պատմիչ, Պատմութիւն քաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 43, Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 148, Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 207, Աշ. Գալստյան, Մոնղոլական շրջանի հայ դիվանագիտության պատմությունից, Լենինական, 1945, էջ 52-58, Կ. Մութաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երեւան, 2001, էջ 422-423:
2. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. ք, § 1157, Էջմիածին, 2001, էջ 1964, Rüdtt-Collenberg, The Rupenides, Hethumides and Lusignans, the Structure of the Armeno-Cilician Dynasties, Paris, 1963, p. 13,15, R. Grousset, L'Empire du Levant, Paris, 1946, p. 407.
3. Հեթում պատմիչ, էջ 47:
4. Նույն տեղում, Վարդան Վարդապետ, էջ 152-153:
5. Հեթում պատմիչ, էջ 54:
6. Սմբատ Սպարապետ, էջ 246, Վարդան Վարդապետ, էջ 163:
7. Կ. Մութաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 441:
8. Նույն տեղում:
9. R. Grousset, Histoire des Croisades, Volume III, Paris, 1934, p. 632. L. Balleto, Le Commerce Arméno-Italien (XIIe-XVe siècle), "Roma-Armenia", Vatican, 1999, p. 186. C. Otten-Froux, Le commerce Cilicien du XIIe au XIVe siècle, "Arménie entre Orient et Occident". Paris, 1996, p. 137-138.
10. V. Langlois, Le Trésor des chartes d'Arménie, Venise, 1863, p. 110, M. Setton, նշվ., աշխ., էջ 655, R. Grousset, L. Empire du Levant, Paris 1946, էջ 415:
11. Марко Поло, Путешествие, Ленинград, 1940, с. 278, Սմպատ Սպարապետ, էջ 253:
12. Սմբատ Սպարապետ, էջ 253; A History of the Crusades. The later Crusades, 1189-1311, vol. II, Ed. Kenneth M. Setton, London, 1969, p. 654:
13. Սմբատ Սպարապետ, էջ 255:
14. Մ. Օրմանյան, նշվ., աշխ., § 1157, էջ 1964 - 1965:
15. L. Balleto, նշվ. աշխ., էջ 187, C. Otten-Froux, նշվ. աշխ., էջ 135, R. Grousset, Histoire des Croisades, p. 632, R. Grousset, L'Empire du Levant, p. 416.
16. L. Balleto, նշվ. աշխ., էջ 187, А. Мартиросян, Армянские поселения на территории Ирана в XII-XV вв, Ереван, 1990, с. 172. C. Otten-Froux, նշվ. աշխ., էջ 135-136, Ա. Բոգոյան, Կիլիկեան Հայաստանի պատմությունը Միջերկրական ծովի պետությունների արխիվներում, «Հայաստանի պատմության միջերկրածովյան կենտրոնական Եվրոպայի դիվաններում», Երեւան, 2001, էջ 15:
17. Ա. Բոգոյան, նշվ. աշխ., էջ 15, А. Мартиросян, նշվ. աշխ., էջ 173-174:
18. Նույն տեղում:
19. R. Grousset, L'Empire du Levant, p. 416.
20. Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 359, R. Grousset, L'Empire du Levant, p. 416, Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 350-355.
21. F. B. Pegolotti, La pratica della Mercatura, Combridge, 1936, p. 28.
22. Г. Микаелян, նշվ. աշխ., էջ 353:
23. Марко Поло, էջ 389:
24. R. Grousset, L'Empire du Levant, p. 416:
25. Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 150:
26. D'ohsson, Histoire des Mongols, t. 3, Amsterdam, 1852, p. 465.
27. Bar Habraeus, Chronography, London, 1932, p. 530.
28. Կ. Մութաֆյան Կիլիկիան Կայսրությունների խաչմերուկում, Երեւան, 2001, էջ 441:
29. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեան երկրների մասին, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երեւան, 1965, էջ 238:
30. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթեոսյան, Երեւան, 1984, էջ 454:
31. Makrizi, Histoire des sultans mamelouks, t. 1, Paris, 1837, p. 124.
32. Սամուէլ Անեցի, էջ 152:
33. Bar Habraeus, p. 452:
34. Սմբատ Սպարապետ, էջ 247:
35. Վահրամ Ռաբունի, Պատմութիւն Ռուբինեանց, Փարիզ, 1859, էջ 233:
36. Makrizi, p. 124:
37. Bar Habraeus, p. 453:
38. Արաբական աղբյուրները ... , էջ 51:
39. A history of the Crusades, p. 655:
40. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 453:
41. Bar Habraeus, p. 453:
42. Նույն տեղում:
43. Սմբատ Սպարապետ, էջ է-ը:
44. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 463: Սարվանդիքարը գտնվում է Մարաշից հարավ, Ջահան գետի վերին հոսանքի ձախ կողմում: (Մանր ժամանակագրություններ, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հատ. 1, Երեւան, 1951, էջ 105):
45. Սմբատ Սպարապետ, էջ է-ը:
46. M. Canard, Le royaume L'Arménie-Cilicie, et les mamelouks jusqu'au traite de 1285, Revue des Etudes Arméniens, t. IV, Paris, 1967, p. 242.
47. Рашид-ад-дин, Сборник летописей, Т. III, Москва, 1946, с. 88.
48. Л. А. Семенова, Салах-ад-дин и мамлюки в Египте, Москва, 1966, с. 182.
49. Նույն տեղում:
50. The Encyclopaedia of Islam, vol, I, London, 1960, p. 1126.
51. Սմբատ Սպարապետ, էջ է-ը, Ալիշան, Հայապատում, էջ 481:
52. Makrizi, p. 383, Abul Feda, Histoire Orientaux, t. 1, Paris, 1872, p. 156.
53. Л. А. Семенова, նշվ. աշխ., էջ 182:
54. Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., § 1160, էջ 1971:
55. Makrizi, p. 124:

ՀԱՅԵԶԸ ԵՎ ՎԵՋԻՐ ՂԱՎԱՄ-ԱԴ-ԴԻՆ ՄԱՋԴ-ԱԴ-ԴԻՆ ԱԼԻՆ

Քաշմիրյան ոճ
XVIII դ.

ایران نامه

مجله پژوهشی خاورشناسان جمهوری ارمنستان

ИРАН-НАМЭ N 38

СОДЕРЖАНИЕ

- ◆ Гегам Петросян. Консульские органы Республики Армения в Харькове и Киеве (1918-1920 гг.) 1
- ◆ Эдик Минасян. Процесс становления Третьей Республики Армения (1991-2003 гг.) 5
- ◆ Ашот Айруни. Деятельность “Немецкой миссии на Востоке” И. Лепсиуса в Иране 14
- ◆ Вреж Восканян. Стратегия армянских национальных партий в отношении к курдам в конце 19-начале 20 вв. 24
- ◆ Рубен Карапетян. Палестинская автономия: настоящее и будущее 28
- ◆ Эдик Минасян. О необходимости экономических реформ в Третьей Республике Армения и об их некоторых результатах 32
- ◆ Тигран Мартirosян. Армения в геополитической сфере Передней Азии 37
- ◆ Марут Вардазарян. Теракт 11 сентября 2001 г. и перспективы развития ирано-американских отношений 45
- ◆ Гурген Меликян. “Анджуз” в армянских диалектах 48
- ◆ Цолак Малхасян. Провозглашение независимости Армении и становление армяно-французских дипломатических отношений 48
- ◆ Гурген Меликян. Персидская надпись из Гегамавана 52
- ◆ Кнарик Мирзоян. Жизнь и деятельность Мери Кочар 53
- ◆ Рубен Миракян. Роль хадисов в мусульманской традиции 54
- ◆ Айк Кочарян. Обряд приветствия в суннитском исламе 57
- ◆ Арам Ованнисян. Из истории отношений между Биликийской Арменией и Мамлюкским Султанством Египта (70-ые гг. 13 в.) 60

Մշակույթի, արտաստույթի եւ
բարձրագույն ուսումնական
դպրոց «Իրան-Նամեհ» վրայ պարտադիր է:
Yerevan-10, Khorenatsi Str. 26, Armenia
Caucasian Centre for Iranian Studies
Tel./Fax: (374-1) 56-72-07

Official Distributor of “Iran - Nameh”
In Iran: HOOR Institute
(The Armenian Research Center),
Tehran
Tel.: 67-62-53

Գրանցման քիվ՝ 246
դասիչ՝ 77750
4 տպ. մամուլ
Հիմնադիր՝
“Արամնունդ” համաժողովրդական խորհուրդ